

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

Հայ-վրացական հարաբերություններ

Գիրք Դ

Հայկական սկզբնաղբյուրները
Վրաստանի մասին

(ԺԱ-ԺԳ դդ.)

Քաղեց և ծանոթագրեց
Ռուզաննա Հարությունյանը

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2019

Հրատարակության է երաշխավորել
ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների
ինստիտուտի գիտական խորհուրդը:

Մատենաշարի խմբագրական խորհուրդ՝

*Ա. Մինոնյան (նախագահ),
Հ. Բայրամյան, Կ. Գրիգորյան,
Է. Մինասյան, Գ. Տեր - Վարդանյան*

*Մատենաշարի հիմնադիր՝ ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-վրացական
հարաբերությունների բաժին*

Խմբագիր՝ ր. գ. թ., դոցենտ Հ. Բայրամյան
Գրախոս՝ ավագ դասախոս Գ. Բադալյան

Հ 240 Մատենաշար «Հայ-վրացական հարաբերություններ», գիրք
Դ, Հայկական սկզբնաղբյուրները Վրաստանի մասին (ԺԱ-
ԺԳ դդ.)/ քաղեց և ծանոթագրեց Ռուզաննա Հարությունյանը:
-Եր., ԵՊՀ հրատ., 2019, 320 էջ:

«Հայ-վրացական հարաբերություններ» մատենաշարի Դ գիրքը շարունակությունն է «Հայկական սկզբնաղբյուրները Վրաստանի մասին (Ե-Ժ դարեր)» (ԵՊՀ հրատ., 2016) Գ հատորի: Նույնանուն հերթական ժողովածուն ընդգրկում է ԺԱ-ԺԳ դարերի հայ պատմիչների արժեքավոր, երբեմն բացառիկ տեղեկությունները Վրաստանի պատմության, ռազմաքաղաքական, հոգևոր կյանքի, ինչպես նաև հայ-վրացական բազմակողմ հարաբերությունների մասին: Քաղվածքների ընտրանին հասցեագրված է պատմաբաններին, հայագետներին, վրացագետներին, կովկասագետներին և ընթերցող լայն շրջաններին:

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-5-8084-2394-7

© ԵՊՀ հրատ., 2019
© Կազմողի համար, 2019

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայոց դասական՝ հին և միջնադարյան պատմական երկերի կարևորագույն առանձնահատկություններից է Հայաստանի հարակից երկրների, հատկապես Վրաստանի մասին դրանցում տեղ գտած հարուստ տեղեկությունների առկայությունը: Հայոց պատմության սկզբնաղբյուրներից քաղել և սույն ժողովածուում ժամանակագրական հերթականությամբ զետեղել ենք մատենագրական հետաքրքիր և արժեքավոր բազմաբնույթ վկայություններ ու վավերագրեր:

Դեռևս տարիներ առաջ՝ 2016 թ., ընթերցողի դատին ենք հանձնել «Հայ-վրացական հարաբերություններ» մատենաշարի՝ «Հայկական սկզբնաղբյուրները Վրաստանի մասին (Ե-Ժ դարեր)» ժողովածուն: Սա մատենաշարի չորրորդ գիրքն է, որն ամփոփում է XI-XIII դարերն ընդգրկող նյութերը:

Հայ և վրացական բարիդրացիական հարաբերություններն սկիզբ են առնում վաղ ժամանակներից՝ ընդգրկելով կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառները՝ ռազմաքաղաքական, առևտրատնտեսական, պատմամշակութային, կրոնական և այլն: Հայ մատենագիրները բազմաթիվ հիշատակություններ ունեն իրենց ապրած և նկարագրած ժամանակների հայ-վրացական բազմաբնույթ հարաբերությունների մասին:

XI-XIII դարերի տեղեկությունները քաղել և ամփոփել ենք քրեստոմատիական բնույթ կրող այս ժողովածուում: Նյութերը հիմնականում ընտրել ենք հայ պատմիչների երկերի աշխարհաբար թարգմանություններից, որպեսզի դրանք մատչելի լինեն ընթերցող լայն շրջանների համար: Սակայն որոշ երկերի աշխարհաբար տարբերակը չունենք, ուստի աշխատանքը լիարժեք դարձնելու համար կիրառել ենք դրանց գրաբար բնօրինակները:

Վրաստանի մասին գրքում զետեղված ԺԱ-ԺԳ դարերի նյութերը խիստ բազմաբնույթ են թե՛ պատմական թատերաբեմում գործող սուբյեկտների և թե՛ գործընթացների առումով:

Հայաստանում Բագրատունյաց արքայատոհմի անկումից սկսած՝ Հարավային Կովկասում տեղի են ունեցել պատմաքաղաքական նոր դրսևորումներ: Եթե մինչ այդ Հայաստանն է միավորել տարածաշրջանի ժողովուրդների ուժերը և գլխավորել նրանց պայքարն օտարների ոտնձգությունների ու տիրապետության դեմ, ապա նշված ժամանակահատվածում իր վրա է վերցրել Վրաստանը, որը և գլխավորել է հայ և վրաց ժողովուրդների համատեղ պայքարը թուրք սելջուկների և մոնղոլների դեմ:

Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական համագործակցությունն իր արտացոլումն է գտել պատմության մեջ, որը զարգացման նոր փուլ է ապրել XI-XIII դարերում: Տվյալ ժամանակահատվածի իրադարձություններն անտես չեն մնացել պատմիչների ուշադրությունից: Կարևոր և արժանահավատ են նրանց տեղեկությունները, քանի որ հեղինակներն իրենց նկարագրած պատմական դեպքերի ականատեսներն են:

Պատմիչների երկերից պետք է հիշատակել Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի «Պատմություն տիեզերական» երկը, որտեղ Վրաստանի մասին տեղեկություններն սկսվում են վաղ ժամանակներից: Առաջին և երկրորդ գլուխներում Վրաստանի մասին վկայությունները վերցված են Մովսես Խորենացուց, Սեբեոսից, Ղևոնդից, իսկ երրորդ գլխում հանգամանորեն նշվում է Բագրատունիների օրոք հայ-վրաց-ափխազական կապերի, հայ-բյուզանդական-վրացական ռազմական համագործակցության, նաև Վասիլ Բ կայսեր օրոք վրաց առնչությունների մասին, հատկապես կարևորվում է անդրադարձը Ատրպատականի ամիրաների դեմ մղվող հայ-վրացական համատեղ պայքարին:

XI դարի պատմիչ Արիստակես Լաստիվերցու «Պատմությունը» լույս է սփռում ժամանակի վրաց-ափխազա-բյուզանդական հարաբերություններին, վրաց-բյուզանդական ընդհարումներին, հայ-վրացական կապերին: Պատմիչը տեղեկություններ է հաղորդել նաև սելջուկյան ասպատակությունների մասին: Նրանք հյուսիսից հասել են «մինչև Ափխազաց բերդը, մինչև Պարխար լեռն ու Կովկասի ստորոտը»:

Վրաց պատմության, հայ-վրացական և վրաց-բյուզանդական հարաբերությունների քննության համար կարևոր սկզբնաղբյուր է նաև Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրությունը», որը հարուստ է պատմաաշխարհագրական բնույթի տեղեկություններով: Պատմիչը հիշատակում է հայ-վրաց-ափխազական ռազմական համագործակցության և թուրք սելջուկների ասպատակությունների մասին՝ անդրադառնալով Դավիթ Դ Շինարարի՝ Գանձակի ամիրայության դեմ պայքարին, նրա հայանպաստ քաղաքականությանը: Ընդգծվում է վրաց թագավորների կողմից Անին ազատագրելու և Դվինը գրավելու իրողությունը: «Ժամանակագրությունում» Վրաստանի մասին տեղեկությունները հասցվում են մինչև 1162 թվականը:

Հայ-վրացական հարաբերությունների, Անիի գրավման պատմության և սելջուկների դեմ պայքարի մասին տեղեկություններ է հաղորդել նաև XII դարի պատմիչ Սամվել Անեցին, որը, հիշատակելով Դավիթ Շինարարի հաջորդներին (Դեմետրե, Դավիթ, Գեորգի), փաստել է նրանց ձեռքբերումներն ու պայքարը Խորասանի սուլթանի դեմ:

Վրաց թագավորների կողմից Անիի գրավման պատմությունն առավել հանգամանակից նկարագրել է Մխիթար Անեցին՝ ներկայացնելով նաև Ջաքարյանների տոհմի ծագումը, Իվանե և Ջաքարե Ջաքարյանների՝ Թամար թագուհու կողմից շնորհների

արժանանալու իրողությունը: Մխիթար Անեցին տեղեկություններ է հաղորդել նաև մոնղոլների կողմից Հայաստանի ու Վրաստանի գրավման և Ռուսուդան թագուհու մասին:

XIII դարը հայ և վրաց ժողովուրդների համար ծանր ժամանակաշրջան էր, քանի որ հայտնվեց նոր նվաճող՝ ի դեմս մոնղոլ-թաթարների, որոնք, նվաճելով Հարավային Կովկասը, իրենց գերիշխանությունն ու բարքերը պարտադրեցին բնիկներին, և պատմիչները բազմաթիվ տեղեկություններ են հաղորդել այդ անկարագրելի պայմանների մասին:

Մասնավորապես կարևոր է Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմություն Հայոց» երկը, որը տեղեկություններ է հաղորդել Հայաստանում, Վրաստանում և Ադվանքում մոնղոլների նվաճումների, ավերածությունների, կոտորածների, հարկային ու ռազմական ծանր քաղաքականության մասին, ինչը հանգեցրել է բնակչության և նրանց վերնախավի դժգոհությանը: Կիրակոս Գանձակեցին նկարագրել է վրաց-մոնղոլական քաղաքական ու ռազմական հարաբերությունները, ներկայացրել վրաց արքունիքում տիրող իրավիճակը, փորձել է բացատրել պատճառները: Նա հատկապես անդրադառնում է վրաց Գեորգի Լաշայի, Ռուսուդանի և նրանց որդիների՝ Դավիթ Ուլու և Դավիթ Նարին թագավորների պատմությանը, ինչպես նաև վրաց արքունիքի նշանավոր դեմքեր Ջաքարյան իշխանների գործունեությանը: Կիրակոս Գանձակեցու նկարագրությունները գրառվել են կա՛մ իբրև ականատեսի տեղեկություններ, կա՛մ այլ անձանցից ստացված լուրերի հիման վրա:

XIII դարի հաջորդ հեղինակը Մխիթար Այրիվանեցին է, որի «Պատմութիւն Հայոց» երկը ժամանակագրություն է և աչքի է ընկնում սեղմ շարադրանքով: Հեղինակը շարադրանքը բաժանել 3 մասի. նախ բերել է վրաց թագավորների, եպիսկոպոսների ցու-

ցակները, ապա Ք. ա. տեղի ունեցած իրադարձությունները նշել է «Ամբ աշխարհի», իսկ Քրիստոսի ծնունդից հետո եղած դեպքերը՝ «Ամբ տեառն» անվամբ արտահայտությունների ներքո: Չնայած շարադրանքի հակիրճությանը՝ հեղինակը՝ հիշատակել է Վրաստանի պատմության կարևոր իրադարձությունները, ինչպես՝ քրիստոնեության ընդունումը, Տփլիսի կառուցումը Վախթանգ Գորգասալի օրոք, Հայոց միաբանությունից Վիրքի դուրս գալը, հայ Բագրատունիների հաստատումը Վիրքում, հայ-վրացական համագործակցությունը և համատեղ պայքարը օտար նվաճողների դեմ Գեորգի, Թամար, Գեորգի Լաշա, Ռուսուդան և Դավիթ թագավորների ու թագուհիների օրոք:

Մխիթար Այրիվանեցու երկը կարևոր է նկարագրված դեպքերի տարբերվերի տեսանկյունից, թեև երբեմն անճշտություններ են նկատվում:

Հաջորդ հեղինակը, որն իր «Տիեզերական պատմությունում» անդրադարձել է հայ-վրացական հարաբերություններին և Վրաստանի պատմությանը, Վարդան Արևելցին է: Վերջինս, շարադրանքը սկսելով արարչագործությունից, իրադարձությունների նկարագրությունը հասցրել է մինչև իր օրերը: Վաղ շրջանի պատմության շարադրման ժամանակ նա արծարծել է հայ-վրացական հարաբերությունների առանցքային հարցերը, ինչպիսիք են գրերի գյուտը, հայ-վրացական հակապարսկական դաշինքը Վահան Մամիկոնյանի և Վախթանգ Գորգասալի միջև՝ ընդդեմ Պարսկաստանի, վրաց եկեղեցու անջատումը Հայոց միաբանությունից, հայ Բագրատունիների հիմնավորումը Վրաստանում:

Վարդան Արևելցին շատ դեպքերում զրույցի ձևով լրացրել է հայ-վրացական կապերին առնչվող նախորդ հեղինակների տեղեկությունները:

Վարդան Արևելցու հաջորդ գործը «Աշխարհացույցն» է, որտեղ հեղինակը, տալով ժամանակի աշխարհագրական և վարչա-

քաղաքական նկարագիրը, կանգ է առել նաև Վիրքի նկարագրությամբ:

Կարևոր սկզբնաղբյուր է նաև Գրիգոր Ակներցու «Պատմություն նետաձիգների ազգի մասին» երկը: Հեղինակը, նկարագրելով մոնղոլների նվաճումներն ու քաղաքականությունը, գրել է հայ-վրացական համատեղ զինակցության և մոնղոլական զորակազմում նրանց գտնվելու ու ռազմական արշավանքներին մասնակցելու, հայ-վրացական իշխանական վերնախավի հեղինակության մասին: Գրիգոր Ակներցին խոսել է նաև հակամոնղոլական պայքարի և ընդվզումների մասին, որոնք տեղի են ունեցել վրաց թագավորներ Գեորգի Լաշայի, Ռուսուդանի և Դավիթ Է-ի օրոք:

Սմբատ Սպարապետի «Տարեգիրքը», որը մենք մեջբերել ենք գրաբար բնօրինակով աշխարհաբար թարգմանության բացակայության պատճառով, նույնպես տեղեկություններ է պարունակում Վրաստանի մասին: Թեև դեպքերի զգալի մասը վերցված է նախորդ հեղինակների երկերից, սակայն կան նաև այնպիսի լրացումներ, որոնք ուշագրավ են և մեր քննության տեսանկյունից արժևորում են «Տարեգրքի» դերը:

Հաջորդ սկզբնաղբյուրը Ստեփանոս Օրբելյանի «Սյունիքի պատմություն» մեծածավալ աշխատությունն է, որի հեղինակը Վրաստանի պատմությունը շարադրելիս օգտագործել է ոչ միայն վաղ շրջանի պատմիչների երկերը, այլև եկեղեցական այլ գրականություն, որը մեզ չի հասել, և դրանով լրացնում է պատմիչների տեղեկությունները: Առավել արժեքավոր են այն հիշատակությունները, որոնք վերաբերում են Օրբելյան տոհմի պատմությանը: Հեղինակը մանրամասն նկարագրել է Դեմետրե Ա-ի որդի Դավթի կտակը, Գեորգի Գ-ի թագադրվելու հանգամանքները, Գեորգի Գ-ի դեմ բարձրացված ապստամբության ընթացքն ու

պարտության պատճառները: Պատմիչը շարադրանքը հասցրել է մինչև 1299 թվականը՝ Դեմետրե Բ-ի որդի Դավթի թագավորության, նրանց նախորդող Թամարի, Գեորգի Լաշայի, Ռուսուդանի, Գեորգի Լաշայի որդի Դավթի գահակալության տարիները:

Ստեփանոս Օրբելյանի «Ժամանակագրությունը» արժևորվում է նրանով, որ այն հաղորդում է 961-1290 թթ. ընկած ժամանակահատվածում վրաց թագավորների ծննդյան, մահվան, թագադրության կամ նվաճումների տարեթվերը՝ լրացնելով իր «Պատմության» բացթողումները: Հեղինակը տարեթվերը ներկայացրել է ըստ քրիստոնեական տոմարի և ըստ Հայոց թվականության: Երբեմն հիշատակել է նաև ամիսն ու ամսաթիվը:

Այսպիսով՝ XI-XIII դարերի հայ պատմիչների տեղեկությունները Վրաստանի և վրաց իրականության մասին արժևորվում են իրենց հավաստիությամբ, ճշգրտությամբ, քանի որ պատվիրված արքունական պատմիչներ չլինելով՝ նրանք իրենց պատմությունները շարադրել են ոչ միայն հավաստի գրական աղբյուրների, այլև ականատեսների և դեպքերի մասնակիցների հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա, որով աղբյուրի հիշատակությունները դառնում են անմիջական և զերծ միտումնավորությունից: Այս ժամանակահատվածի պատմության շարադրանքը վկայում է հայոց և վրաց արքունիքների, ինչպես նաև նախարարական տների և ռազմական ուժերի սերտ հարաբերությունների և կապերի մասին, որոնք ուղղված են եղել ընդհանուր թշնամու դեմ: Հայ զինված ուժերն ու նրանց հրամանատարները ծառայել են վրաց արքունիքում և փոխարենը արժանացել են աթաբեկի, ամիրսպասալարի և այլ բարձր պաշտոնների ու պատիվների, նաև եղել են իրենց գրաված կամ ազատագրած հայկական հողերի հայրենատերերը:

«Հայկական սկզբնաղբյուրները Վրաստանի մասին» նյութերի նման ժողովածուն, բնականաբար, չի կարող ամփոփել այն ամենը, ինչ պարունակում է XI-XVIII դարերի հայոց հարուստ և բազմաբովանդակ մատենագրությունը, անշուշտ, կարող են նկատվել թերացումներ, ինչի համար հայցում ենք ընթերցողի ներողամտությունը:

Գրքի վերջում տրված է անձնանունների և տեղանունների ցանկ:

**ՄՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ ՏԱՐՈՆԵՑԻ,
ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ¹**

Իսկ Կովկաս լեռան դեմ հյուսիսային կողմնակալ է հաստատում (1) մեծ և հզոր ազգը և նահապետության անունը կարգում (իմա՝ դնում) Բդեշխ Գուգարացոց, որոնք ծագում էին Դարեհ նախարարի Միհրդատի զավակներից. սրանց թողնում է իշխան Իվերացիների ազգից գերվածների վրա, որոնց բերեց Նաբուգոդոնոսորը: Որովհետև Նաբուգոդոնոսորն ավելի հզոր էր, քան Հերակլեսը, մեծ զորք հավաքելով՝ Լիբիացիների (և) Իվերացիների աշխարհները իր ձեռքի տակ է նվաճում, ապա նրանց մի մասին տանում բնակեցնում է Պոնտական ծովի աջափնյա կողմում:

Իվերիային (իմա՝ իվերացիներին) անց է կացնում աշխարհի արևմտյան եզրը՝ Բասենի մեծ հովտում, և հաստատում է Որդունիներ կոչված նախարարությունը, որոնք Հայկի սերունդներից էին (2):

(Ասողիկ, Ա-Ե)²

Իսկ Հայաստանում թագավորում է Տիգրանի որդի Արտավազդը (3): Սա իր եղբայրներին ու քույրերին բնակեցնում ու ժառանգություն է տալիս Աղիովիտի և Առբերանի գավառները (4), ինչպես մյուս Արշակունիներին՝ Հաշտեանքի գավառն (5) ու ձորը: Իսկ ինքը դուրս բերելով Ատրպատականի նահանգի բյուրավորներին և Կովկաս լեռան բնակիչներին, Աղվանքի և Վիրքի հետ միասին, գնում իջնում է Միջագետք և այնտեղից հալածում Հռոմեական զորքերին (6):

(Ասողիկ, Ա-Ե)

¹ Ստեփանոս Ասողիկ Տարոնեցու տեղեկությունների աշխարհաբար տարբերակը տե՛ս Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Պատմություն տիեզերական, Եր., 2000:

² Ստեփանոս Ասողիկ Տարոնեցու տեղեկությունների գրաբար բնագիրը տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ, Անթիլիաս, 2011, էջ 639-829:

Երբ մեծանում է Արտաշեսը (7), Սմբատը Պարսից արքայից օգնական գորք է խնդրում, որպեսզի զա և Արտաշեսին թագավորեցնի Հայոց վրա: Այդ բանը լսելով՝ Երվանդն իր մոտ է կուտակում Հայոց և Վրաց գորքերը և պատերազմի են բռնվում այնտեղ, որին Մարաց մարզ են ասում, Ախուրյան գետի վրա, որը գտնվում է Երվանդի քաղաքից (յ) երեք հարյուր ասպարեզ հեռավորության վրա:

(Ասողիկ Ա-Ե)

Բայց Տրդատը (8) այնտեղից մեծ ավարով վերադառնում է, ապա ամբողջ հյուսիսը միաբանելով՝ դիմում է դեպի պարսից աշխարհը՝ Արտաշիրի որդի Շապուհի վրա: Նա յուրայիններից չորսին կարգում է զորավար. Միհրանին, հանուն քրիստոնեական հավատքի, նշանակում է Վրացիների առաջնորդ, որովհետև հենց այդ ժամանակ էր, որ Վրաստանցիք հավատացին կենդանի աստծուն, իրենց Միհրանի առաջնորդությամբ, սուրբ Հռիփսիմեի ընկերակիցներից մեկի՝ Նունեի ձեռքով, և Բագարատ ասպետին և Ռշտունյաց նահապետ Մանաճիհրին:

(Ասողիկ, Բ-Ա)

Եվ Հայոց դպրության սկզբնավորումը եղավ սկիզբը մեծ գիտության ու անժխտելի խնդրության բազմաթիվ երկրների համար: Քանզի ոչ միայն Հայոց, այլև Վրաց ու Աղվանից, Աստծո խնամակալությամբ, զրեք տվեց երանելի Մեսրոպ վարդապետի ձեռքով:

(Ասողիկ, Բ-Ա)

Այս Մովսեսն էր (9), որ սուրբ Կաթողիկե վանքի երեց Կյուրիոնին ձեռնադրեց Վրաց կաթողիկոս, սակայն Կյուրիոնը Մով-

սեսի վախճանվելուց քիչ ժամանակ առաջ բաժանվեց ուղղափառ հավատից և ընդունեց Քաղկեդոնական դավանանքը:

Իսկ Տեր Մովսեսը բազմաթիվ անգամներ աստվածային խրատներով կշտամբում էր նրան, բայց ոչինչ չօգնեց, և ինքը վախճանվում է:

(Ասողիկ, Բ-Բ)

Եվ Աբրահամ հայրապետն (10) էլ բազում ջանքերով հոգ էր տանում Վրաց աշխարհի համար, սակայն չկարողացավ հետ դարձնել նրանց իրենց [խտոր] ուղուց, ուստի աստվածային սրով հատեց և ամենայն Հայոց միաբանությամբ նգովեց [նրանց]:

(Ասողիկ, Բ-Բ)

Իսկ նրանց, որ Քաղկեդոնինն էին [դավանում]՝ Իբերիային, Աղվանքի կաթողիկոսին, որը Փայտակարանում էր՝ արքունի դռանը, և շատ ուրիշ քաղաքների եպիսկոպոսներին ու քահանաներին՝ Հունաստանի կողմերից եկած, և այն իշխաններին, որոնք եկել էին Պարսից թագավորին ծառայելու համար, նույնիսկ չփաքարը հրամայեց տալ (11):

(Ասողիկ, Բ-Բ)

Թեոդորոս Ռշտունու (12) իշխանության այս նույն օրերում, (ձգ) ութսունվեց թվականին տաճիկներն առաջին անգամ երևացին Հայոց աշխարհում, Օմար ամիր-ալ-մումնիայի հրամանով, որը երկրորդն էր Մահմեդից հետո, իսկ (ղե) իննսունհինգ թվականին դարձյալ բազմաթիվ զորքերով եկան տաճիկները, գրավեցին Դվին քաղաքը, զերեցին (լեռ) երեսունհինգ հազար մարդ, և այնուհետև տիրեցին Հայոց, Վրաց և Աղվանից երկրներին:

(Ասողիկ, Բ-Բ)

Ապա (ՃԼԵ) հարյուր երեսունհինգ թվականին Աշոտ Բագրատունին (13) Հայոց իշխան եկավ երեք տարի: Այս ժամանակներում սաստիկ ավերմունք և հալածանք հասան մեր Հայոց աշխարհին, որովհետև (ՃԼԴ) հարյուր երեսունչորս թվականին հյուսիսային գորքերը տիրեցին Հայոց, Վրաց և Աղվանից աշխարհներին, որոնք Խազիրք են կոչվում, և պատերազմում սպանվում են Հայոց և Վրաց իշխանները:

(Ասողիկ, Բ-Բ)

Սակայն չորրորդ տարվա սկզբներին ինքը՝ Հուստինիանոսը (14), մեծ բանակով շարժվում գալիս է Հայաստանի վրա՝ Արարտակ կոչվող լեռան կողմից և իր գորքերը երեք մասի բաժանելով՝ ուղարկում է դեպի Հայաստան, Վրաստան և Աղվանք, ապա կանչում է իր մոտ այդ երկրների բոլոր իշխաններին, և նրանք ոչ թե իրենց կամքով, այլ հարկադրաբար գնում են նրա մոտ: Իսկ նա, իշխաններից ոմանց իր հետ վերցնելով, մի քանիսի որդիներին էլ իբրև պատանդ առնելով, որոնց թվում նաև Հայոց կաթողիկոս Սահակին՝ հինգ եպիսկոպոսներով հանդերձ, պահում է իր մոտ. մնացած իշխաններից ոմանց արքունաշուք պատարագով պատվում և հաստատում է այդ երկրներին կուսակալ...

(Ասողիկ, Բ-Բ)

Մրա օրերում (15), (մդ) երկու հարյուր իննսուն թվականին Խալթ իբն Եզիտը Հայաստանի ամիրա եկավ և բազմությամբ անցավ Վրաստան, բայց մահացավ Ջավախքում, Խոզարիի կոչվող գյուղում:

(Ասողիկ, Բ-Բ)

Եվ նույն ժամանակ շարժվում գնում է (16) Տփղիսի վրա և Իսմայիլի որդի Սահակին հանում է խաչափայտին (17):

(Ասողիկ, Բ-Բ)

Իսկ Որմիզդի որդի Խոսրովը (18) նրա երեսից (19) փախստական նամակով դիմում է Հունաց Մորիկ կայսերը (20), խնդրում, որ կայսրն իրեն օգնական զորք տա՝ իր թշնամիներին հարվածելու և կրկին իր հոր գահին նստելու համար, ուստի խոստանում է կայսերը տալ Ասորիքի (21) կողմերն ու ամբողջ Արվաստանը (22), մինչև Մծբին քաղաքը, որոշ մասեր Հայոց աշխարհից, մինչև Այրարատ (23) ու Դվին քաղաքը և Վրաց երկրի մեծ մասը (24):

(Ասողիկ, Բ-Գ)

Մուավիան (25) Գրիգորին (26) Հայոց և Վրաց իշխան է հաստատում, և ինքը մահանում է:

(Ասողիկ, Բ-Դ)

Իսկ իշխանների այրվելուց հետո (27) Սմբատ կյուրապաղատն ու նրա հետ եղած նախարարները ազատվելով գնում են Եգերացիների կողմերը: Հունաց թագավորը նրանց է տալիս բնակվելու Փույթ քաղաքը, ուր մտնելով՝ հետագայում թալանում են քաղաքն ու եկեղեցու սպասքները և այնտեղից վերադառնում: Ուստի կայսրը արքեպիսկոպոսներին ու մետրոպոլիտներին հրամայում է նզովքի ենթարկել նրանց և այն ընթերցել Ջատկի տոնին, երբ այդ ապիրատությունը գործեցին:

(Ասողիկ, Բ-Դ)

Մուսեն (28), մեկ տարի տիրելով իշխանությանը, սատկում է, և նրանից հետո գալիս է նրա եղբայր Ահարոնը (29): Մա Ատրպատականն ու Հայաստանը՝ Վրաստանով ու Աղվանքով հանդերձ, հանձնում է իր եղբայր Օբեթլային:

(Աստղիկ, Բ-Դ)

Կոստանդնի որդի Հուստի(նի)անոսը (30) թագավորում է (Է) յոթը տարի. սրա առաջին տարում Հայաստանին, Վրաստանին և Աղվանքին տիրեցին հյուսիսային ազգերը (իմա՝ ցեղերը), որոնց Խազիբներ են ասում:

(Աստղիկ, Բ-Զ)

Մա (31) նախքան թագավորության (վերականգնումը) երեսնամյա ժամանակով իշխան և իշխանաց իշխան կոչվեց Հայոց և Վրաց, շրջակայքի բոլոր ազգերին էլ հաղթող ճանաչվեց, պայծառացրեց սուրբ եկեղեցու միաբանությունները, զարդարեց Հայաստանի եկեղեցիները...

(Աստղիկ, Գ-Ա)

Իսկ Սմբատը (32), թագավոր դառնալով, տիրում է իր հայրենիքի բոլոր սահմաններին՝ Հայաստանի և Վրաստանի, իր ժառանգությունը դարձնելով հակառակորդների քաղաքները:

(Աստղիկ, Գ-Բ)

Այդ ժամանակ մեռնում է Ավշինը (33), և նրա փոխարեն Պարսկաստանի ու Ատրպատականի ամիրա է գալիս նրա եղբայր Յուսուֆը: Մակայն Սմբատը (34) չի կամենում հնազանդվել նրան, ուստի ընձաներով մի խնդրագիր է ուղարկում Բաբելոնի ամիրապետին՝ ազատելու իրեն Մաճի անօրեն որդուց, որը և

անմիջապես կատարում է: Այս բանը լսելով՝ Յուսուֆը ելնում գալիս է Պարտավ (35), այնտեղից էլ գաղտնաձածուկ անցնում է Տփղիս և գալիս Տաշիրք (36): Այդ իմանալով՝ Սմբատը մեծ զորքով պահում է նրա ճանապարհը: Բայց նա գողաբար, բարձր լեռների վրայով գնում անցնում է Շիրակ (37) և այնտեղից էլ չվում է դեպի Դվին, իսկ Սմբատը սաստիկ զորությամբ հասնում է նրա հետևից. Յուսուֆը սարսափահար հաշտություն է խնդրում, բազմաթիվ ընծաներով, զարդերով նորից է պսակում Սմբատին և թողնում է գնում Պարսկաստան:

Սմբատը կալանավորում է Եգերացիների (38) Կոստանդին (39) թագավորին և պահում իր ձեռքի տակ նվաճված: Դրա վրա զայրացած Վրաց Ատրնեքսեի թագավորը անջատվում է նրանից և նրա նկատմամբ չարիքներ է խորհում: Իսկ անօրեն Սաճը ըմբոստանում է ամիրապետի դեմ և շարունակ անգոսնում է նրան: Եվ ամիրապետը հրաման է արձակում իր տերության բոլոր կողմերում՝ նրանից վրեժ լուծելու. Սմբատին նույնպես գրում է՝ զորք գումարել նրա դեմ: Իսկ Սմբատն ակամա մեծաքանակ զորք է ուղարկում՝ հայտնելով Յուսուֆին, թե քեզ օգնելու եմ ուղարկել: Սակայն Յուսուֆը հնազանդվում է ամիրապետին և զորքերի հսկայական բազմություն գումարելով՝ գալիս է Սմբատի վրա և ամբոխասաստ զորությամբ գալիս հասնում է մեր Հայոց աշխարհը (յժգ) երեք հարյուր հիսունվեց թվականին:

Նրա մոտ են գնում Վրաստանի Ատրնեքսեի թագավորը, Վասպուրականի (40) Գագիկ իշխանը (41), որը Սմբատի քեռորդին էր և Սմբատի եղբայր Շապուհի որդի Աշոտը, իրենց բոլոր զորքերով միանում են նրան (իմա՝ Յուսուֆին)՝ Սմբատ թագավորին թողնելով միայնակ, չար նախանձից նենգագործում են Հայոց աշխարհի շենության պատճառով:

Սմբատ թագավորը երբ լսեց նրանց նենգավոր մտադրության մասին, Հայոց տանուտերերով և բոլոր զորքերով միասին ելավ գնաց Տաշիրք գավառի Օձուն գյուղը (42) և այնտեղից էլ անցավ Ափխազիա: Յուսուֆը հետապնդում է նրան մինչև (Կուա) ամրոցը, Կուել բերդի (43) մոտ մարտի է բռնվում և գրավում ամրոցը: Եվ դրանից հետո անցնում է Տփղիս: Իսկ թագավորը այնտեղից վերադառնում է Շիրակ:

(Ստողիկ, Գ-Դ)

Սմբատից (44) մնում են երկու որդիները՝ Աշոտն (45) ու Աբասը (46): Աշոտը փախստական եղած գնում է Կոստանդնուպոլիս, հունաց Լևոն կայսեր (47) դուռը: Իսկ Աբասը գնում է Վրաց աշխարհը, փեսայանում նրանց և իր եղբայր Աշոտի՝ Կոստանդնուպոլսից վերադառնալուց հետո ինքն էլ է վերադառնում մեր աշխարհը:

(Ստողիկ, Գ-Զ)

Այս Աբասը (48) յուր քաղցրաբարո վարքի և քաջակորով զորության պատճառով մեր Հայոց աշխարհի խաղաղության ու բարգավաճման հիմքը դրեց և շրջակայքում բոլորին հաղթող հանդիսացավ: Վրացիների ու սարմատացիների (49) ասպատակությունները դադարեցրեց Հայոց աշխարհից, որոնք մի օր բազմախուռն բանակներով և բյուրավոր զորքերով, ամբարտավանությանը Բելի օրինակով, Ափխազիայի իշխան Բերը Սամարացիների աշխարհից, որը Կովկասյան լեռներից էլ այն կողմ է, դուրս գալով շարժվում գալիս է անթիվ բազմությամբ, հասնում Կուր կոչվող գետի ափը՝ ցանկանալով անապատացնել մեր Հայոց աշխարհը:

Դեսպան է ուղարկում Հայոց թագավորի մոտ՝ պահանջելով չօծել եկեղեցին ըստ Գրիգորի ուղղադավան հավատի, այլ ասում է, թե ինքը կգա և կկատարի այդ քաղկեդոնական օրենքներով...

Աբաս թագավորը, երբ լսում է նրա այդ պահանջը, Հայոց այրուձիհց մի գումարտակ է կազմում, (արագորեն) հասնում է Կուր գետի ափին ու բանակ դնում Բերի բանակի դեմ: Իսկ երկու կողմերի զինվորները, ամեն օր հարձակվելով, ասպատակ էին սփռում գետի այս և այն ափերում:

Եվ օրերից մեկում ափիսագաց ասպատակները անցնում են Կուր գետն ու հասնում Հայոց բանակի մոտերքը. շփոթության աղաղակները հասնում են թագավորին: Նա հրամայում է շուտափույթ երիվարը իր մոտ բերել, ասպագենն ու զենքերը անձամբ ինքն է հագնում, երկսայրի սուսերը ձեռքն է առնում և հարձակվում ասպատակների վրա. նրանց հետևից հասնում է գետի մեջտեղը, քաջի հզոր ձեռքով հարվածներ հասցնում, երիվարներից կիսախեղդ ցած է զցում, որոնց համար հուղարկավոր ջուրն է դառնում: Իսկ ինքը ափ դուրս գալով, ահեղ ձայնով Աստծուն օգնական է կանչում և իր անունն է տալիս. դրանից ահաբեկված հյուսիսային ազգը փախուստի է դիմում: Հայոց զորքերը քաջապինդ զորությամբ հետապնդելով՝ նրանց բոլորին սրո ճարակ են դարձնում ու ամբողջ բանակը ավարի առնում. նաև ամբարտավան Բերին ձերբակալում և բերում հասցնում են Կարին (50) քաղաքը: Թագավորը ասում է նրան. «Լավ նայի՛ր այդ գեղեցկաշեն եկեղեցուն, քանի որ այլևս չես տեսնելու», և հրամայում է փորել նրա աչքերը: Նրա խավարած պատկերը յուր ազգի մարդիկ արծաթով գնեցին, Հայաստանի հետ երդմամբ խաղաղության դաշինք հաստատեցին, որ այլևս նրանց միջև պատերազմ չլինի:

Այս ժամանակներում Հայոց հայրապետական աթոռին տիրում էր Տեր Անանիան՝ գերապատիվ ամենաերջանիկ սրբու-

թյամբ, բարեշնորհ իր վիճակավորների հանդեպ: Այդ նույն ժամանակ ծաղկում ու պայծառանում է կրոնավորական դասը մեր Հայոց աշխարհում: Եվ բազմաթիվ տեղերում կառուցվում են եղբայրանոցներ, հավաքվում են միաբնակյացներ Քրիստոսի սիրով:

Նախ և առաջ Կամրջաձորի մեծահոյակ միաբանությունը Արշարունյաց գավառում (51), որի առաջնորդն էր հայր Հովհաննեսը. սա Արևմտյան աշխարհից, եգերացիների գավառի քաղկեդոնական մարդադավան աղանդից հալածական եկավ և իր հետ բերեց հրազեն (իմա՝ հրաշագեն) նշանը տերունական:

(Ստողիկ, Գ-Է)

Այս Կյուռ-Ժանը (52) մանկությունից ի վեր արիության բազմաթիվ գործեր էր կատարել ու շատ շատերին զարմացրել, այնպես որ թագավոր դառնալուց հետո հարավային կողմից Տաճկաց (53) ազգը, հյուսիսային կողմից Սարմատացոց ազգը և արևելյան կողմից Վրաց ազգը ինքնակամ հարկատվությամբ հնազանդվեցին նրա իշխանությունը:

(Ստողիկ, Գ-Ը)

Սրա օրերում (54) էին գործում նաև վարդապետներ Հովհաննեսը՝ խաչակիրը Քրիստոսի, որը տկար խոսքով, բայց մեծ իմաստությամբ բացահայտում էր սուրբ Գրքերի ուսմունքը: Նա մոլեռանդ վրաց ազգի սրով մահացավ և թաղվեց Ակսիդոնս կոչված վանքում, Բասենի գավառում (55), Ծիրանյաց լեռան ստորոտում և այժմ սուրբ Հովհան է կոչվում:

(Ստողիկ, Գ-Թ)

Եվ խաղաղություն ու շենություն էր տիրում մեր Հայոց աշխարհում: Ապա նա (56) սկսեց հոխորտալ իր հորեղբայր Մուշեղի դեմ, որը Կարսում էր (57), և գրավեց Շատիկ կոչված բերդը, որը ճակատում էր: Այդ է պատճառ դառնում, որ Տայոց Դավիթ կյուրապաղատը Վրաց ամբողջ զորաբանակով շարժվի գա Սմբատի վրա. գալիս իջնում է Շիրակի Բավաց ձոր կոչված գյուղում, նրա հետ՝ նաև Մուշեղը, որը նրան օգնության էր կանչել: Իսկ Սմբատը բերդը նորից նրանց է հանձնում ու խաղաղություն հաստատում. և հանցավոր ոչինչ չեն անում Սմբատի երկրում, որովհետև խաղաղասեր ու արդարամիտ էր կյուրապաղատը:

(Ասողիկ, Գ-ԺԱ)

Սա (58) առաքեց կանչեց Դելմաստանի պարսիկ ամիրա Սալատինի թոռ Աբլիաճին. նա թեպետ նրանց հետ չէկավ, բայց հետագայում եկավ, այրեց Հոռոմոսի վանքը և ճուպանով ցած զցեց սուրբ Շողակաթի վրա կանգնեցված փրկական Նշանը (նլա) չորս հարյուր երեսունմեկ թվականին. սակայն նրա վրա շարժվեց Աստծո զայրույթը, և նա դիվահար եղավ: Պատերազմի մեջ մտավ Գողթնի (59) ամիրա Աբուտլուփի դեմ, պարտվեց նրանից. սա գրավեց նրանից Դվինն ու մյուս բոլոր քաղաքները, նրան էլ ձերբակալեց: Եվ նա ամբողջ ընտանիքով թափառական շրջում էր Հայոց երկրում ու Վրաստանում և ամենուրեք պատմում, թե քանի որ թշնամացա Քրիստոսի սուրբ Խաչին, դրա համար նա վտարեց ինձ իմ հայրենիքից:

(Ասողիկ, Գ-ԺԲ)

Այնուհետև, այս բոլոր իրադարձություններն անցնելուց հետո, Հունաց Վասիլ թագավորը (60) Թոռնիկ գորավարին, որն ազգությամբ վրացի էր և սուրբ լեռան արեղա, հանում ուղարկում է

Տայոց Դավիթ կյուրապաղատի մոտ, խոստանում է տալ նրան Խաղտոռհառիճը (61)՝ Կղեսուրի հետ միասին, Չորմայրին ու Կարինը, Բասենն ու Սևուկ բերդակը, որ Մարդաղին (62) (իմա՝ գավառը) են, Հարքն ու Ապահունիքը) (63), (որոնք հենց տվեց էլ), որպեսզի իրեն օգնական գորք ուղարկեն:

Դավիթ կյուրապաղատը գումարում է Վրաց ամբողջ գորքը և իշխանաց իշխան Ջոջիկին դնում է Թոռնիկի հետ և ուղարկում պատերազմելու բռնակալ Վարդի դեմ: Նրանք, սկսելով Տայոց աշխարհից, քանդում և ավերում են Հունաց ամբողջ երկիրը, որը բռնակալի ձեռքի տակ էր: Վարդ թագավորին, որը նաև Փոկաս էր կոչվում, նույնպես ազատում են բանտից, որին Կյուռ-Ժանն էր բանտարկել կղզում, տալիս է նրա ձեռքը Հունաց արևմտյան ամբողջ գորաբանակը, վրացական գորքերի հետ միասին, և երկու բանակներն ուղարկում բռնակալ Վարդի դեմ:

Իսկ բռնակալը, միայն մեկ բանակի դեմ պատերազմելով, քիչ էր մնացել, որ փախուստի մատներ. և ահա վրա է հասնում երկրորդ բանակը, հիմնավորապես կարգավորում ճակատամարտը: Դրանից հանկարծակի գալով՝ բռնակալ Վարդը փախուստի է մատնվում:

(Աստղիկ, Գ-ԺԵ)

Փոկաս Վարդի դուրս գալը, Վարդ թագավորին ձերբակալելն ու իր թագավոր նստելը

Իսկ Վարդը, որ նույն ինքը Փոկասն է, Վասիլի (64) հրամանով, Հունաց և Վրաց գորքերով դուրս է գալիս նրա դեմ պատերազմի: Ապա իր սուրհանդակների ձեռքով ստապատիր խոսքերով գիր է ուղարկում նրան, ուր ասում է. «Եկ խաղաղություն կնքենք միմյանց հետ, մեր մեջ բաժանենք Հունաց աշխարհը և վերացնենք Վասիլի թագավորությունը»: Դրան հավատալով՝ Վարդ

թագավորը իր մոտից ազատ է արձակում տաճկական զորքերին, և երբ հանդիպում են միմյանց, Վարդ-Փոկասն ուրանում է իր տված երդումը, յոթն օր հետո կալանավորում է սիկլառոս Վարդին և հրամայում է զինվորների հսկողությամբ տանել Ժեռավ(ս) բերդը: Իսկ տաճկական այն զորքերը, որ արձակված էին սիկլառոսի կողմից, գնացին իրենց բնակության վայրերը, բայց երբ լսեցին սիկլառոսի Ժեռավում բանտարկվելու լուրը, հարավային կողմից հարձակվեցին ու գերեցին մինչև Ապահունիք:

Ապա նույն Փոկաս-Վարդը, որ խիստ բռնակալ թագավոր եղավ (նլէ), չորս հարյուր երեսունհինգ թվականին Հունաց և Վրաց բոլոր զորքերով միասին երկու տարի շարունակ ճակատամարտ է տալիս արքայանիստ Կոստանդնուպոլիս քաղաքի դեմ: Նա թագավորական քաղաքի դիմաց ամրոց է կառուցել տալիս և Տլփինաս մագիստրոսին զորականներով հանդերձ պահապան է կանգնեցնում, որպեսզի ոչ մեկը քաղաքից դուրս չգա կամ դրսից ներս մտնի: Մակայն նավահանգստի պաշտպանները, խաղաղության դաշինք հաստատելով Վասիլ թագավորի հետ, քաղաքում եղած ամբողջ զորքը, և նրանք էլ, որ արևմտյան կողմում էին, մի գիշերվա մեջ այս կողմն են անցկացնում. սրանք անցնում են ամրոցի թիկունքը և այնտեղ ծածկվելով՝ թաքնվում են: Իսկ վաղ առավոտյան պատերազմական նավերը, քաղաքի կողմից մոմեղեններով կազմված-պատրաստված, շարժվում են ամրոցին ընդդեմ. ամրոցում գտնվողները, տեսնելով նրանց, դուրս են գալիս նրանց դեմ պատերազմի: Իսկ թաքնված զորքերը թիկունքի կողմից հարձակվում են նրանց վրա, սրախողխող և ծովընկեց են անում Տլփինասի ամբողջ զորքին, զորքերի գլխավոր Տլփինասին էլ ձերբակալում են և տանում ներկայացնում Վասիլ թագավորին, և նա դատապարտվեց խաչափայտից կախվելու: Դա տեղի ունեցավ (նլէ) չորս հարյուր երեսունյոթը թվականին:

(Ասողիկ, Գ-ԻԵ)

Իսկ Փոկաս-Վարդը ազատ է արձակում իր մոտ եղած վրացական զորքին, և ինքը հունական բոլոր զորքերով շարժվում է դեպի ծովի ափը (65):

(Ասողիկ, Գ-ԻԶ)

*Թևտասին Ափխազիայի թագավորությունից հեռացնելու և
Գուրգենի որդի Բագարատին թագավորեցնելու մասին*

Բայց այդ իրադարձություններից (66) քիչ տարիներ առաջ աշխարհի մեծամեծները կուրացրին Ափխազիայի Թևտաս թագավորին և վերցրին նրանից թագավորությունը: Ապա Տայոց կյուրապաղատ Դավիթն ու Հայոց արքա Սմբատը (67) Ափխազիայի վրա թագավոր կարգեցին Գուրգենի որդի Սմբատին՝ Վրաց Բագարատ թագավորի թոռանը: Սակայն մահանում է նրա (իմա՝ Սմբատի) տատը, և նրա պապ Բագարատը ուրիշ կին է առնում, որը Գուրգենի որդի Բագարատին հալածում է իր հայրենի երկրից: Այս իսկ պատճառով Գուրգենի որդին՝ Ափխազիայի թագավորը, անհամար զորքով Սամատական երկրից շարժվում գալիս է Դավիթ կյուրապաղատին յուր պապ Բագարատի վրա և Կովկասյան լեռներից այս կողմն անցնելով՝ գալիս բանակ է դնում Կուր կոչված գետի ափին: Սակայն Դավիթ կյուրապաղատն ու Վրաց Բագարատ թագավորը (սուրհանդակ) են ուղարկում Հայոց Սմբատ թագավորի մոտ և նրան իրենց օգնության են կանչում: Վերջինս առնում է Հայոց ամբողջ զորքը, իր եղբայր Գագիկի հետ միասին գնում են նրանց մոտ և բանակ դնում Ջավախքի գավառի (68) Դիվեկ գյուղի մոտ: Իրենց հետ տանում են նաև Կարինի թագավոր մանուկ Աբասին իր կարմրագգեստ գնդով հանդերձ: Եվ Վրաստանի ու Վասպուրականի բոլոր զորքերը, Սյունյաց և Աղվանքի իշխանները միագումար հավաքվում են

ընդդեմ ավիազակյան զորքերի: Նրանք վախենալով խաղաղություն են առաջարկում և բարեկամություն են հաստատում միմյանց միջև: Դավիթ կյուրապաղատը Ափխազիայի թագավորից խնդրում է Սակուրեթի բերդը և վերցնելով այն՝ տալիս է Հայոց թագավոր Սմբատին՝ իբրև հատուցում նրա տված օգնության համար, սակայն Սմբատի մահվանից հետո Սակուրեթի բերդը հետ են վերցնում: Բայց այդ ժամանակ միմյանց հետ խաղաղություն հաստատելով՝ յուրաքանչյուրը վերադառնում է իր երկիրը: Դա տեղի ունեցավ (նլէ) չորս հարյուր երեսուկյոթ թվականին:

(Ասողիկ, Գ-ԻԸ)

Իսկ նրանց՝ Սմբատի (69) և Գագիկի (70) եղբոր՝ Գուրգենի որդի Դավիթը (71), յուր եղբայր Սմբատի հետ միասին, գրավում է Տաշիրքի և Վրաց դաշտի շրջակայքը, Շամշուլտի մեծ քաղաքանիստ դղյակը դարձնում է իր համար արքայանիստ, արագորեն տիրում է Դմանյաց քաղաքին (72), նաև իրեն է ենթարկում Տփխիսի ամիրային՝ մայրաքաղաքով հանդերձ... Սակայն Գանձակի ամիրա Փալտունը շտապեց պատերազմի դուրս գալ նրա դեմ, որպեսզի մինչև ավելի հզորանալը նրան խեղճացնի: Բայց Դավիթը արիաբար պատերազմեց նրա դեմ, պարտության մատնեց և նրա ամբողջ զորքին սրախողխող ու գետավեժ արեց: Միայն ինքը մազապուրծ փախավ ազատվեց: Այդ նույն ժամանակ մարզպան Դեմետրը, որ Գագ բերդի և նրա սահմանների իշխանն էր, կասկածամտությամբ վախենալով նրանից՝ թողնում է հայկական հայրենի հավատը և իրեն օգնական-թիկունք ունենալով Վրաստանը՝ նրանց օրինակով ջուրը կրկնամեռ է լվանում և իր որդուն Տաշիրքի Հյունեվանքում մամփուղ (կամ մամփայ) (73) է հաստատում:

(Ասողիկ, Գ-Լ)

Այդուհետև Վասիլ թագավորը սուրհանդակ է ուղարկում Արևելք, կանչում է Չորտուանելին (74) սպանող Ժան պատրիկին, մագիստրոս կարգում և ուղարկում Մակեդոնիա՝ բուլղարների դեմ:

(Ասողիկ, Գ-ԼԴ)

Հունաց արքայի հրամանով նրանց (75) դեմ է դուրս գալիս Դալասանոս մագիստրը, պատերազմում և պարտության մատնելով՝ փախուստի դարձնում: Նրանց բանակի ամբողջ ունեցվածքը Հունաց գորքին ավար մնաց: Սակայն տաճկական գորքերը կրունկները հետ են դարձնում նրանց դեմ քաջաձիգ աղեղներով և կորովատեզ նիզակներով սուսերահար անում Հունաց ամբողջ գորքին: Սպանվում է նաև Դալասանոս մագիստրը եղբոր և որդու հետ միասին, իսկ նրա ամբողջ բանակը փախուստի են դիմում:

Նրանցից շատերին ձերբակալում և գերի են տանում. այլոց հետ տանում են նաև Թոռնիկ արեղայի եղբորորդի Չորտուանել պատրիկին:

(Ասողիկ, Գ-ԼԵ)

Իսկ Բատի (76) մեռնելուց հետո Հայոց կյուրապաղատ Դավիթը (77) պաշարում է Մանազկերտ քաղաքը և սրով ու սովով նեղելով նրան՝ գրավում, այնտեղից դուրս է բերում բոլոր տաճկաստանցիներին ու երկրից վտարում և իր իշխանության ներքո առնելով քաղաքը՝ այն լցնում է հայ և վրացի բնակիչներով: Այս իսկ պատճառով չարանախանձ բարկությամբ դրդված բոլոր պարսիկներն ու տաճիկները միացած՝ պատվիրակ են ուղարկում Դավիթ կյուրապաղատի մոտ և պահանջում իրենց վերադարձնել գրաված քաղաքը, հակառակ դեպքում սպառնում են պատերազմի դուրս գալ նրա դեմ:

Իրենց պահանջի մերժման պատասխանը լսելով՝ Ատրպատականի Մամլան ամիրան գորքի մեծ բազմություն է հավաքում և գալիս է բանակ դնում Ծաղկոտն գավառի (78) Կուտյանք կոչված գյուղում: Այնժամ Դավիթ կյուրապաղատը, Հայոց Գագիկ արքան (79), նրա հետ նաև Աբասն (80) ու Վրաստանի թագավոր Բագարատը (81) գալիս են նրանց դեմ Բագրևանդ գավառը (82) և մեծ բանակով շրջապատում են Վաղարշակերտ քաղաքը (83): Բայց Պարսից գորքերը վախենալով բաց դաշտում պատերազմի դուրս գալ՝ ցայգալույսին գունդ-գունդ հատված հեռանում են, ջահերով ու դամպարներով (իմա՝ կանթեղ, կրակարան) կրակ տալիս այրում Բագրևանդի ամբողջ շրջակայքը և բազմաթիվ շեներ արևելյան կողմից և հեռանում գնում իրենց երկիրը:

(Ասողիկ, Գ-ԼԸ)

Վրացական գորքերի կոտորվելը Խլաթում

Այս նույն ժամանակաշրջանում (84) այս բաները լսելով՝ Դավիթ կյուրապաղատը վրացական մի մեծ բանակ է ուղարկում՝ պաշարելու Խլաթ քաղաքը (85): Նրանք գալիս են, երբ օրերը ձմեռային էին, (նիզ) չորս հարյուր քառասունվեց թվականին, սրով և սովով խիստ նեղում են քաղաքն ու հայոց եկեղեցին, որը քաղաքի պարիսպներից դուրս էր, Սուրբ Խաչն ու Սուրբ Գամաղիելը, որոնք եպիսկոպոսարան և ուխտատեղի էին եղել հայերի համար՝ հիմնադրման օրերից ի վեր, բայց վրացական գորքերի համար դարձան անասնագոմ ու իջևանատուն: Ուստի տաճիկները պարիսպների վրայից աղաղակում էին, թե «միթե դուք քրիստոնյա եք, երբ քրիստոնեական սրբարանների հետ այդպես եք վարվում»: Եվ վրացիները պատասխանում են, թե «մենք Հայոց եկեղեցիներն ու ձեր մկրիթները հավասար ենք համարում», որի համար էլ Աստծո զայրույթը շարժվեց նրանց վրա:

Մրվանի որդու փոխարեն նրանց վրա ամիրա է գալիս նրա եղբայրը, որը նույնպես Բատի քեռորդին էր և տիրելով Ամիրին՝ փոքրաքանակ զորք է վերցնում և գալիս Վրաստանի վրա. նրանք պաշարում են Խլաթը (նիւէ) չորս հարյուր քառասունյոթ թվականին, Մեծ Զատկի օրը: Եվ պատերազմը բորբոքվում է նրանց մեջ, որտեղ Տայոց քաջակորով աղեղնավորները նրանցից շատ-շատերին խոցոտում սասկացնում են և այնտեղից վերադառնալով՝ հանգիստ են առնում: Այդ նույն գիշերը՝ Զատկից հետո, Աստծո ցասումը հասավ վրացական զորքերի վրա և իրենք իրենց, առանց պատերազմելու, փախստական եղած՝ հեռանում են: Այդ բանը տեսնելով՝ տաճիկների զորքն ու ժողովուրդը հետապնդում են նրանց, սաստկագույն հարվածներով հալածում և սրի բերանն առած՝ կոտորում: Այդ փախուստի ժամանակ սպանվում է նաև Թոռնիկ աբեղայի որդի Բագարատ մագիստրոսը. գերի են վերցնում նաև իշխանաց իշխան Բակուրանին և նրա հետ էլ ուրիշ շատ-շատերի:

(Աստղիկ, Գ-Խ)

Այս նույն տարում և հենց նույն օրերին՝ (նիւէ) չորս հարյուր քառասունյոթ թվականին, Ատրպատականի Ռովդա ամիրայի թոռ, Աբլիաճի որդի Մամլանը դարձյալ զորահավաք է անում Դավիթ կյուրապաղատի դեմ պատերազմի դուրս գալու համար: Իր մոտ է համախմբում Պարսկաստանի և Մաբաստանի բոլոր զորքերի բազմությունը. Խորասանի ամիրայի և այլ խուժադուժ ցեղերի օգնությամբ մտածում է տիրել Հայաստանին ու Վրաստանին, վերակառուցել Կարին քաղաքը, ավարի ենթարկել Տայոց աշխարհը՝ Մանազկերտի փոխարեն, որի աղոթատները կործանեցին քրիստոնյաները: Եվ ծանրաձանր ամբոխով դուրս գալով Հեր գավառի (86) սահմաններից, իր Թավրիզ քաղաքից՝ ընդար-

ձակաձավալ բանակով անցնում է Վասպուրական աշխարհը և գալիս իջևանում է Ապահունյաց գավառում:

Իսկ Դավիթ կյուրապաղատը ոչ թե ինքն է գնում նրանց դեմ պատերազմելու, քանզի արդեն ծերացած էր, և իր օրերն էլ հաշված էին, այլ բանբեր է ուղարկում Հայոց արքա Գագիկի, Վրաց թագավոր Գուրգենի մոտ, որովհետև նրա հայր Բագարատն արդեն մահացած էր և յուր հոր փոխարեն թագավորում էր Գուրգենը, և նրանցից օգնական գործ է խնդրում: Ուստի Գագիկը Հայոց գորքից առանձնացնում է (գո) վեց հազար ամենաընտիր և զինավառ մի գունդ, հանձնում Մարմաշենն ու Բրգները կառուցող Գրիգոր Պահլավունու որդի իշխանաց իշխան Վահրամի և նրա որդի Սմբատ մագիստրոսի ձեռքը, ապա նաև Աշոտ մարզպանի և Վանանդի թագավոր Աբասի գործն էլ (գումարում): Վրաց թագավոր Գուրգենը նույնպես իր այրուձիից (գո) վեց հազար ընտրյալներ տալիս է Ջոջիկի որդի, իշխանաց իշխան Փերսիի ձեռքը և Դավիթ կյուրապաղատի գորքերի այդ ամբողջ բազմությունը գումարվում է Ոչոպնտրի որդի Գաբրիելի ձեռքում: Նրանք առաջ են շարժվում, անցնում Սուկավ լեռն ու Աղրի ձորի բերանով կտրում պարսից բանակի դեմը՝ կարծելով թե առաջին հերթին Բագրևանդ են մտնելու: Այստեղ նրանց հասնում են Հայոց և Վրաց ընդհանուր զորքերը և միասին շարժվում են դեպի Ապահունյաց գավառը. բանակ են դնում մի ամրակուռ և բարձրավանդակ տեղ՝ Ծմբո գյուղի մոտակայքում, Մամլանի բանակին դեմ հանդիման, և բազմաթիվ օրեր նույն տեղում հանգիստ են առնում: Որովհետև պարսկական սպայի բազմաքանակությունից զարհուրած էին և չէին համարձակվում անձուկ տեղերից բանակը բաց դաշտ դուրս բերել, այլ միայն իրենց պաղատագին աղոթքներն էին առ Աստված վեր առաքում: Նույն ձևով էլ բոլոր քրիստոնյաները (իմա՝ ժողովուրդը) աղերսախառն աղոթքներով և արտասուքով

սփռվում էին Աստծո առջև՝ նրա ահարկու անունն իրենց անձանց և գորքերին օգնական կանչելով:

Իսկ թագավորները առատաձեռնությամբ աղքատներին ողորմություն էին բաշխում և հայրապետի հետ միասին լուսաբացից սաղմոսանվագ երգերով պաշտամունքի սրբազան ուխտն էին կատարում:

Բայց պարսկական գորքը երբ հասկացավ, որ նրանք չեն ցանկանում առաջինը իջնել իրենց մոտ և սկսել պատերազմը, մանավանդ որ տեսնում էին նրանց սակավաթիվ լինելն իրենց բազմաքանակության համեմատ, այդ ժամանակ՝ Արեգի ամսի հենց ամսամուտին, երեքշաբթի օրը, վաղ լուսաբացին ճակատամարտի են պատրաստվում բազմաշերտ հորինվածքով, դելմաստանյան վահանափակոցներով կարգավորում-հարմարեցնում են ամբողջ դաշտի երեսով մեկ՝ լայնածավալ հարձակման անցնելու համար գալիս մոտենում են Հայոց և Վրաց բանակատեղի բլրալանջին: Նրանց բազմաքանակության տեսքն անգամ ահ ու սարսափ էր ազդում նայողին. ինչպես վկայել են, թե պարսկական հետևակի և այրուձիի թիվը միասին (ճո) հարյուր հազարից ավելի էր: Ապա ձայն են տալիս (իմա՝ Հայոց և Վրաց բանակին) ճակատամարտի պատրաստվել, առաջ անցնել և մոտենալ կովի ասպարեզին ու հանդիսարանին: Բայց Հայոց և Վրաց գորքերը հանկարծակի գալով՝ հայտնում են, թե «Ոչ անպայման այսօր, այլ մեկ ուրիշ օր պատերազմենք»: Իսկ պարսիկներն իրենց բազմաքանակությանը վստահ՝ նրանց մոտ դեսպան են ուղարկում և պարծենում. «Ուզենաք, թե ոչ այսօր պետք է պատերազմն սկսենք»: Մակայն նրանք հանձն չառան և ոչ էլ երիվարները հեծան, այլ մնացին իրենց տեղը բանակած, միայն սակավաթիվ մարտիկներ իջնում էին այնտեղ նրանց հետ մենամարտելու: Դրա հետևանքով վրացի զինվորներից հինգը սպանվեցին: Այն-

ժամ պարսկաստանցիները թողնում են ճակատամարտի պատրաստվածությունը, պատերազմի կարգավորությունն ու ռազմական կառուցվածքը լքում, և յուրաքանչյուր ոք, ձիու գլուխը բաց թողած, դիմում են թալանի ու հափշտակության, որպես մեռելոց դիակների կամ փախուստի մատնվածների կողոպտիչներ, բոլոր կողմերից հարձակվում են քրիստոնյաների բանակի վրա:

Իսկ Հայոց և Վրաց զորքերը, քանի որ ոչ մեկն էլ թագավոր չունեին, ամենեցու թագավոր, գլուխ և օգնական Քրիստոսին ունենալով՝ միաբերան նրան են ուղղում իրենց աղաչանքը և իրենք անձամբ զինավառ եղած ասպանդակում են իրենց երիվարներին: Բայց ոչ թե պատերազմական օրենքներով էին ճակատամարտ տալիս, այլ յուրաքանչյուրն ըստ իր տոհմական գնդերի ավագության էին առաջ անցնում և առյուծաբար մոնչալով հարձակվում պարսկական բանակի անտառախիտ բազմության վրա: Այնտեղ Հայոց զորքերը կայծակնային արագությամբ շահատակում էին աջ ձեռքով (ամենայն հավանականությամբ աջ ու ձախ), խուռներամ մեծ խմբով հասնում էին, բուռն ու խորը խոցոտում. դաժանորեն սուսերահար անում և խուժադուժ դարձնելով՝ ծանրորեն հարվածում: Իսկ վրացական զորքերի մեջ իրենց հսկայական ուժով փառաբանված Մեսխունի Կամրակելանք եղբայրները կովի ամենաթեժ տեղը մխրճվելով՝ վիթխարի ուժով հարվածում էին և հեծյալներին ու երիվարներին երկու կես արած գետին տապալում: Նրանց ահից սարսափած (պարսիկները) ցիրուցան դես ու դեն էին փախչում, սակայն Տայոց քաջամարտիկները ամենուրեք, ուր պատահում էին այդ փախստականներին, բոլորին դիաթավալ, ոտնակոխ էին անում. այս ամենը ձևով հար և նման էր ինչպես հրդեհը անտառում բորբոքվելուն, կամ որպես ահեղասլաց արծիվը թռչունների երամը խուճապահար անելուն: Այլև պետք էր այնտեղ լինել տեսնելու համար արյան վտակները առվակներ

ու հորդահոս գետեր դարձած, դիակները թավալված, մեռածներն ու կիսամեռները միմյանց վրա թափված կուտակված: Այնժամ պապանձված և սարսափահար Մամլանն ու մնացած պարսիկները շտապում են փախչել, հեռանալ: Բայց նրանց հետապնդող Հայոց և Վրաց մարտիկները հասնելով սաստիկ կերպով հարվածում էին, սրի և սուսերի բերանն առած կոտորում էին մինչև արևամուտ ու հալածում մինչև Արճեշ (87) քաղաքի դռները, իսկ այնտեղից հետ դառնալով՝ ավարի են առնում նրանց բանակի ամբողջ ունեցվածքը՝ լցված գանձերի բազմաքանակությամբ, երիվարների ու պատվական հանդերձանքների առատությամբ: Եվ առավել ուրախալին այն էր, որ նախկին մենամարտի ժամանակ սպանված վրացի այն հինգ մարտիկներից բացի, այլևս ոչ ոք սրի հարված չստացավ և ոչ էլ սպանված գտնվեց Հայոց ու Վրաց ամբողջ բազմությունից: Ուստի ուրախալից ցնծությամբ յուրաքանչյուրը դարձավ իր երկիրը՝ փառք տալով Աստծուն:

(Ասողիկ, Գ-ԽԱ)

Բայց որովհետև նա հեզ ու հանդարտաբարո տղամարդ էր (88), առավել քան մեր այս ժամանակներում եղած բոլոր թագավորները, ուստի և նա պատճառ հանդիսացավ խաղաղության և շենության ամենայն արևելյան (աշխարհի), մանավանդ Հայաստանի և Վրաստանի: Եվ քանի որ բոլոր կողմերից դադարեցրեց ահեղ պատերազմները, հաղթող գտնվեց շրջակայքի բոլոր ազգություններին, որով և թագավորներն ինքնակամ ամենքն էլ հնազանդվում էին նրան: Նա, իր օրերը լիովի ապրելով, խորին ծերության հասակում վախճանվեց փրկչական Մեծ Զատիկի օրը (նխթ) չորս հարյուր քառասունինը թվականին: Բայց քանի որ ինքը չուներ ոչ որդի և ոչ էլ եղբայր, որ ժառանգեր նրա թագավորա-

կան այժոռը, ուստի յուր ամբողջ ազատագունդն ու աշխարհը կտակել էր Հունաց Վասիլ թագավորին:

Սա՝ Վասիլ թագավորը, Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքում, երբ լսում է նրա մահվան գույժը ամեն ինչ թողնում և շուտափույթ գալիս է մեր երկիրը... Այստեղ (89) նրան ընդառաջ են ելնում Ափխազիայի թագավոր Բագարատը և նրա հայր, Վրաստանի թագավոր Գուրգենը. նրանց առանձնահատուկ մեծարանքով է ընդունում նա (իմա՝ Վասիլ թագավորը), կյուրապաղատության պաշտոնը տալիս է Ափխազաց թագավորին, իսկ նրա հորը մագիստր կարգելով՝ ազատ է արձակում գնալու իրենց երկրները:

Իսկ նրա գնալու հենց նույն օրը մի շատ աննշան պատճառով սաստիկ կոիվ բռնկվեց Հունաց բանակում. բանն այն է, որ Դավիթ կյուրապաղատի իշխաններն ու ազատանին եկել և բանակ էին դրել հունական զորքերի մերձավորությամբ: Ռուզաց (իմա՝ ռուսաց) հետևակագնդից մեկը ելնում և խոտ է վերցնում, որպեսզի տանի իր ձիու համար, բայց վրացիներից մեկը ցանկանում է իլել խոտը, բայց նա աղաղակ է բարձրացնում և յուրայիններից մեկը գալիս է իրեն օգնության. նույնպես և վրացին է ձայն տալիս յուրայիններին, որոնք գալիս և սպանում են առաջին ռուզին: Դրա համար ռուզաց ամբողջ ազգը՝ այնտեղ գտնվող զինվորները, շարժվում են նրանց դեմ կովելու (քանզի այնտեղ կային վեց հազար հետևակային մարտիկներ, նիզակներով ու ասպարներով զինված, որոնց Վասիլ թագավորն էր խնդրել ռուսական թագավորից, երբ որ յուր քրոջը նրան կնության էր տվել, և դա նույն ժամանակ էր, երբ որ նրանք Քրիստոսի հավատն ընդունեցին): Այնժամ Տայոց բոլոր իշխաններն ու ազատանին դուրս են գալիս նրանց դեմ, և նրանցից պարտություն կրելով՝ սպանվում է այնտեղ մեծ իշխանը, որին Պատրիարք էին կոչում, նաև Ոչոպնտրի երկու որդիներ Գաբրիելն ու Հովհաննեսը, Ապուհարպի թոռ Չոր-

տուանելն ու բազմաթիվ ուրիշները, որովհետև Աստծո ցասումն էր շարժվել նրանց վրա իրենց մեծամտության պատճառով:

(Աստղիկ, Գ-ԽԳ)

*Գուրգենի Տայոց երկիր, իսկ Հունաց գորքերի՝
Բասենի գավառ գալու մասին*

Բայց Վրաստանի թագավոր Գուրգենը, յուր համար խիստ անպատվաբեր համարելով մագիստրոսության աստիճանը, որ իրեն էր շնորհել Վասիլ թագավորը, և ի ծնե խելապատակից (գլխուղեղի թաղանթից, իմա՝ խելքից) թեթև լինելով, արհամարհեց նրան և մեծ զորաբանակով եկավ տիրեց Տայոց աշխարհին: Հարձակվեց Ուխթյաց փոքր բերդի վրա, կռիվ տվեց, բայց չկարողացավ հաղթել (աստ՝ ստնանել) և ոչ էլ ուրիշ որևէ բերդի, ուստի հավաքեց իր զորքերի բազմությունն ու գնաց բանակ դրեց Մամրուանի ձորաբերանին: Վասիլ թագավորը, երբ լսեց այդ բանը, հրամայեց իր մագիստրներից մեկին, որին Կանիկլ էին կոչում, Հունաց ամբողջ բանակով դուրս գալ նրա դեմ, և ինքը՝ թագավորն էլ, իսկույն ևեթ ճանապարհ ընկավ, եկավ բանակ դրեց Բասենի գավառում Հայոց (նծ) չորս հարյուր հիսուն թվականին, բայց ամբողջ տարին երկու բանակներն էլ մինչև ձմեռ մնացին նույն տեղում կանգնած: Այնուհետև Կանիկլը խաղաղության առաջարկ է անում Գուրգենին և թագավորի անունից խոստանում կատարել նրա ցանկությունը: Ապա Գուրգենն ու մագիստրը գալիս հանդիպում են միմյանց Մեծոփաց մայրաբուսակ (իմա՝ այնտեղ մայրի շատ ծառեր են աճում) լեռան մոտ, Սուրբ Աստվածածին գյուղում, որը այդպես է կոչվել այնտեղ եղած եկեղեցու անունով. հանդիպելով իրար հետ՝ խաղաղության դաշն են կնքում, և յուրաքանչյուրը վերադառնում է իր տեղը:

(Աստղիկ, Գ-ԽԴ)

*Թե ինչպես Գագիկը ավերածության ենթարկեց
Տաշիրքն ու Վրացական դաշտը*

Իսկ Գագիկի (90) եղբորորդի Դավիթը (91), որին վերևում հիշատակեցինք, փոքր-ինչ մեծամտանում է և անհնազանդություն ցուցաբերում իր հորեղբայր Գագիկի նկատմամբ: Ուստի և Գագիկը զայրացած մեծ զորքով գնում է Տաշիրք, շուրջանակի պատում Շամշուլտն ու Վրաց դաշտը, քանդում և ավերում ամբողջությամբ, որովհետև երեք ամիս շարունակ այնտեղ մնաց, ամբողջ ձմեռվա ընթացքում (նծ) չորս հարյուր հիսուն թվականին, ապա Գագ բերդն անցնելով՝ դուրս է գալիս Աղստևի գավառը (92):

(Ասողիկ, Գ-ԽԵ)

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ստեփանոս Տարոնեցին այս հատվածը գրելիս օգտվել է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» երկից: Այստեղ խոսքը վերաբերում է Վաղարշակ Արշակունու բարենորոգչական գործունեությանը:

2. Ասողիկի հիշատակած այս հատվածում կա աղավաղություն, որը նկատել են և՛ Մ. Էմինը, և՛ Վ. Վարդանյանը (տե՛ս ծանոթ. 47): Բանն այն է, որ նման շարադրանքից ստացվում է, որ Բասենի հովիտը աշխարհի արևմտյան եզրն է, մինչդեռ ըստ պատմական աղբյուրների՝ Բասենը Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի արևմտյան գավառն էր, որտեղ հաստատվել էին Որդունիները:

3. Նկատի ունի Տիգրան Մեծի (Ք.ա. 95-55 թթ.) որդի Արտավազդ Բ-ին (Ք.ա. 55-34 թթ.):

4. Աղիովիտն ու Առբերանին Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի գավառներից են: Աղիովիտ գավառը գտնվում էր

Բզնունյաց (Վանա) ծովի հյուսիսում և սահմանակից էր Այրարատ աշխարհի Կոգովիտ գավառին, իսկ Առբերանին՝ Բզնունյաց ծովից արևելք, ուր գտնվում էին Չքատան ու Լիմ կղզիները, Ամնիկ թերակղզին և Առեստ ավանը:

5. Հաշտեանքը Մեծ Հայքի Չորրորդ Հայք նահանգի գավառներից է: Ըստ «Աշխարհացույցի»՝ այստեղ էին բխում Տիգրիս գետի ակունքի աղբյուրները:

6. Ասողիկն այս տեղեկությունը վերցրել է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» երկից (Բ-ԻԲ):

7. Խոսքը վերաբերում է Արտաշիսյան արքայատոհմի հիմնադիր Արտաշես Ա-ին (Ք.ա. 189-160 թթ.): Այս տեղեկությունը ևս վերցված է Խորենացու աշխատությունից (Բ-ԽԶ):

8. Խոսքը Հայոց Տրդատ Մեծ (293-330 թթ.) թագավորի մասին է, որը վերադառնում էր Բասիլների դեմ տարած հաղթանակից:

9. Խոսքը հայոց կաթողիկոս Մովսես Բ Եղիվարդեցու մասին է (574-604 թթ.):

10. Խոսքը Աբրահամ Ա Աղբաթանեցի (607-613 թթ.) հայոց հայրապետի մասին է, որի օրոք՝ 608 թ., վրաց եկեղեցին վերջնականապես անջատվեց Հայոց միաբանությունից:

11. Տեղեկությունը վերաբերում է պարսից արքա Խոսրով Բ Փարվեզի (591-628 թթ.) հրավիրած դավանաբանական ժողովին, որտեղ Խոսրովը ոչ միայն պաշտպանել է Նիկիայի, Կոստանդնուպոլսի և Եփեսոսի ժողովների որոշումները, այլև ընդունել է քաղկեդոնականությունը և նրանց հարողներին հրամայել է տալ նույնիսկ չփաքարն, որը ուսումնասիրողների կողմից թարգմանվում է որպես «պաշար, ճանապարհի ռոճիկ» (տե՛ս ծանոթ. 78):

12. Թեոդորոս Ռշտունու իշխանապետության տարիներն են 639-654 թվականները:

13. Աշոտ Բագրատունու իշխանապետության տարիներն են 685-689 թվականները:

14. Խոսքը Հուստինիանոս Բ կայսեր մասին է, որը 695 թ. իր հակառակորդների կողմից ձերբակալվեց և քստրվեց Քերսոն:

15. Խոսքը Հարուն ալ-Ռաշիդի (785-809 թթ.) մասին է:

16. Խոսքը ազգությամբ թուրք Բուղա զորավարի մասին է, որը 852-855 թթ. Հայաստանի ոստիկանն էր:

17. Այս մասին ավելի մանրամասն պատմում է Թովմա Արծրունին (Գ-Թ):

18. Խոսքը պարսից արքա Խոսրով Բ Փարվեզի (590-628 թթ.) մասին է:

19. Այստեղ հեղինակը նկատի ունի Պարսից զորավար Վահրամին, որն ապստամբել էր Խոսրովի դեմ, գրավել արքունի տունն ու գանձերը և փախստական դարձրել Խոսրովին:

20. Մորիկը նույն Մավրիկիոս կայսրն է, որն իշխել է 582-602 թվականներին:

21. Ասորիքը պարսից իշխանությանը ենթակա երկիր էր, որը տարածվում էր Միջագետքից արևմուտք և նրանից բաժանվում էր Եփրատ գետով:

22. Արվաստանը գտնվում էր Հայոց Միջագետքի հարավարևելյան մասում՝ Ծավդեքից հարավ: Նրա կենտրոնն էր Մծբին քաղաքը:

23. Այս ժամանակ Այրարատը Մարզպանական Հայաստանի ներքին չորս վարչական բաժանումներից մեկն էր և ընդգրկում էր «Աշխարհացույցի» Այրարատ նահանգի արևելյան գավառները:

24. Պարսկա-բյուզանդական այս դաշինքի մասին առավել մանրամասն խոսում է Սեբեոսը (ԺԱ; ԺԲ), որից էլ օգտվել է Ասորիկը:

25. Մոավիան խալիֆա էր 661-680 թվականներին:

26. Խոսքը Գրիգոր Մամիկոնյանի մասին է, որը հայոց իշխան էր 661-685 թվականներին:

27. Խոսքը 703 թ. արաբների՝ Նախիջևանի և Խրամի եկեղեցիներում մեծ թվով հայ նախարարներին այրելու մասին է:

28. Մուսե խալիֆան իշխել է 785-786 թվականներին:

29. Ահարոն կամ Հարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆան իշխել է 786-809 թվականներին:

30. Խոսքը Հուստինիանոս Բ կայեր մասին է:

31. Խոսքը Բագրատունյաց արքայատոհմի հիմնադիր Աշոտ Ա Բագրատունու (885-890 թթ.) մասին է, որը 885 թ. ստացավ «թագավոր Հայոց և Վրաց» տիտղոսը:

32. Խոսքը Աշոտ Ա Բագրատունու որդի Սմբատ Ա Բագրատունու (890-914 թթ.) մասին է:

33. Ավշինը Ատրպատականի ամիրա դարձավ 889 կամ 890 թվականին:

34. Խոսքը հայոց արքա Սմբատ Ա Բագրատունու (890-914 թթ.) մասին է:

35. Պարտավը, ըստ «Աշխարհացույցի», գտնվում էր Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Ուտի Առանձնակ գավառում: Պատմական այս ժամանակահատվածում Պարտավը գտնվում էր Աղվանքում:

36. Տաշիրքը Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի հարավային գավառն էր: Պատմական այս ժամանակաշրջանում գտնվում էր Բագրատունիների իշխանության ներքո:

37. Շիրակը Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի գավառներից էր, գտնվում էր Կամսարական նախարարական տոհմի իրավասության ներքո: Կամսարականների՝ պատմական թատերաբեմը թողնելուց հետո Շիրակը դարձավ Բագրատունիների սեփականությունը:

38. Եզերը, ըստ «Աշխարհացույցի», նույն Կողքիսն է, որը գտնվում էր Պոնտոսի ծովի հարավարևելյան ափին և հարավից սահմանակից էր Մեծ Հայքին, իսկ արևելքից՝ Վիրքին:

39. Ըստ Վ. Առաքելյանի՝ այս Կոստանդին թագավորը (894-929 թթ.) և կարծեցյալ Շապուհ Բագրատունու հիշատակած Դատոսը նույն անձնավորությունն են (տե՛ս Անանուն Զրուցագիր (կարծեցյալ Շապուհ Բագրատունի), Պատմություն, Եր., 2011, ծանոթ. 233):

40. Վասպուրականը Մեծ Հայքի 15 նահանգներից մեկն է: Պատմական այս ժամանակաշրջանում Արծրունիները, տիրելով ամբողջ Վասպուրականին, մեծացրին նաև նրա սահմանները:

41. Վասպուրականի Գագիկ իշխանը նույն Գագիկ Ա Արծրունին է, որին Յուսուֆը 908 թ. թագ շնորհեց և ճանաչեց «Ամենայն հայոց թագավոր»:

42. Օձուն գյուղը պահպանվել է առ այսօր և Լոռու մարզի ամենախոշոր գյուղն է: Գտնվում է Ալավերդի քաղաքի մոտ, բարձր լեռան վրա:

43. Կուա և Կուել տեղանուններն առաջին անգամ հիշատակում է Ասողիկը: Որոշակի տեղադրությունն անհայտ է, սակայն, ինչպես նշում է Վ Վարդանյանը (տե՛ս ծանոթ. 75), այս ամրությունները կարող էին գտնվել Վիրահայոց կամ Վրաստանի արևմտյան տարածքում:

44. Խոսքը Հայոց արքա Սմբատ Ա Բագրատունու (890-914 թթ.) մասին է:

45. Խոսքը հայոց արքա Աշոտ Բ Երկաթի (914-929 թթ.) մասին է:

46. Խոսքը հայոց արքա Աբաս Բագրատունու (929-953 թթ.) մասին է:

47. Հեղինակը նկատի ունի Բյուզանդիայի Լևոն Զ Իմաստասեր կայսերը (866-912 թթ.):

48. Խոսքը հայոց արքա Աբաս Բագրատունու (929-953 թթ.) մասին է:

49. Սարմատները Դանուբից մինչև Տոբոլ գետն ընկած տափաստաններում ապրող ցեղախմբեր էին, որոնք հյուսիսային Կովկասից բազմիցս հարավ էին շարժվում Դերբենդի կիրճով ասպատակությունների նպատակով:

50. Կարինը Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի Կարին գավառի կենտրոնն էր, ներկայիս Էրզրում քաղաքը Թուրքիայում:

51. Արշարունյաց գավառը կամ Արշարունիքը Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի գավառներից էր: Տարածվում էր Արաքսի երկու ափերին գետի միջին հոսանքում. այստեղից էլ՝ նրա Երասխաձոր անվանումը: Երասխաձորը Արշակունիների արքունական կալվածքն էր, սակայն Կամսարականների՝ Հայաստան գալուց հետո գավառը տրվեց Արշավիր Կամսարականին, որից հետո գավառը կոչվեց Արշարունիք: Կամսարականների՝ պատմական թատերաբեմը թողնելուց հետո գավառն անցավ Բագրատունիների ենթակայության ներքո:

52. Կյուռ-ժանը Բյուզանդիայի հայազգի կայսր Հովհան Ա Չմշկիկն էր, որը, սպանելով Նիկիփոր կայսերը, հաջորդել է նրան և թագավորել վեց տարի: Օնվել է Օռփաց նահանգի Խոզաթ գավառի Հերապոլիս բնակավայրում, որը հետագայում կոչվեց Չմշկաձագ:

53. Հեղինակը նկատի ունի արաբներին, որոնք հայ պատմիչների երկերում հիշատակվում են նաև սառակլինոսներ, հազարացիներ, իսմայելացիներ:

54. Խոսքը Խաչիկ Ա Արշարունի կաթողիկոսի (973-992 թթ.) մասին է:

55. Բասենը Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի արևմտյան գավառն էր, գտնվում էր Մուրց և Արաքս գետերի ջրկիցում տարածվող Բասենի դաշտում:

56. Խոսքը հայոց արքա Սմբատ Բ Բագրատունու (977-990 թթ.) մասին է:

57. Կարսում այս ժամանակ գոյություն ուներ Կարսի (Վանանդի) թագավորությունը (963-1065 թթ.): Այնտեղ իշխում էր Բագրատունիների մի ճյուղը:

58. Խոսքը Կարսի (Վանանդի) թագավոր Մուշեղ Բագրատունու մասին է:

59. Գողթնը Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի գավառներից էր, գտնվում էր Արաքսի ձախ ափին՝ Նախճավան գավառի հարևանությամբ: Պատմական այս ժամանակահատվածում Գողթնը գտնվում էր արաբ ամիրաների տիրապետության ներքո:

60. Խոսքը Բյուզանդիայի կայսր Վասիլ (Բարսեղ) Բ Բուլղարասպանի մասին է, որը թագավորել է 976-1025 թվականներին:

61. Խաղտոհատիճը բնակավայր էր Արտաշատ-Մատաղ ճանապարհի վրա: Գտնվում էր Կարին քաղաքից արևմուտք:

62. Մարդաղին Մեծ Հայքի Տուրուբերան (Տարոն) նահանգի հյուսիսարևմտյան գավառն է, սահմանակից էր Կարին գավառին:

63. Հարքն ու Ապահունիքը նույնպես Տուրուբերան նահանգի գավառներից են: Պատմական այս ժամանակահատվածում Տարոնը հիշատակված գավառներով հանդերձ գտնվում էր Բյուզանդիայի ենթակայության ներքո: Տարոնը Բյուզանդիային միացվեց 966 թվականին:

64. Օգտվելով Վասիլ Բ-ի (976-1025 թթ.) անչափահասությունից՝ Բյուզանդիայում 976 թ. բռնկվեց նահանգային ավազանու ապստամբություն, որը ճնշվեց 979 թ., սակայն 987 թ. նույն խավի ապստամբությունը կրկնվեց, ինչի մասին էլ խոսվում է այս գլխում:

65. Սա նախորդ գլխի անմիջական շարունակությունն է:

66. Խոսքը 987 թ. Բյուզանդիայում բռնկված ապստամբության և Վասիլ Բ կայսեր կողմից դրա ճնշման մասին է, որը նկարագրված է նախորդ գլուխներում:

67. Խոսքը հայոց արքա Սմբատ Բ Բագրատունու (977-990 թթ.) մասին է:

68. Ջավախքը Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի գավառներից էր: Պատմական այս ժամանակաշրջանում գտնվում էր վրաց Բագրատունիների իշխանության ներքո:

69. Սա հայոց արքա Սմբատ Բ Բագրատունին է (977-990 թթ.):

70. Սա Սմբատ Բ-ի եղբայր, հայոց արքա Գագիկ Ա Բագրատունին է (990-1020 թթ.):

71. Այս Դավիթը Տաշիր-Ձորագետի թագավոր Դավիթ Անհողին է (մոտ. 996-1048/1049 թթ.):

72. Տաշիրը, Վրաց դաշտը, Շամշուլտին, Դմանյաց քաղաքը (Դմանիսը) գտնվում էին Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունում, որն արևմուտքից սահմանակից էր Շիրակին, հարավից՝ Նիգ գավառին և Ծաղկունյաց լեռներին: Արևելյան սահմաններն էին Կայան գավառը և Կանգարքը՝ Գագ ամրոցով:

73. Մամփուղ կամ Մամփայլ բառը, ըստ Բրոսսեի, վրացական Մէմֆէ (արքա) բառի նվազականն է (տե՛ս ծանոթ. 139):

74. Չորտունանելը ազգությամբ վրացի Թոռնիկ աբեղայի եղբորորդին էր:

75. Խոսքը Ասորիք ներխուժած Եգիպտոսի արարների մասին է:

76. Բատը Ապահունիքի և Նփրկերտի ամիրան էր:

77. Տայքի Դավիթ կյուրապաղատը իշխել է 960-1000 թվականներին:

78. Ծաղկոտնը Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի գավառներից է: Գտնվում էր Կոզովիտ և Բագրևանդ գավառների միջև, միաժամանակ սահմանակից էր Տուրուբերան և Վասպուրական նահանգներին:

79. Խոսքը հայոց արքա Գագիկ Ա Բագրատունու (990-1020) մասին է:

80. Աբասը Կարսի (Վանանդի) թագավորն էր (984-1029 թթ.):

81. Խոսքը վրաց Բագրատ Գ (975-1014) թագավորի մասին է:

82. Բագրևանդը Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի գավառներից էր: Տարածվում էր Արածանի գետի վերին հոսանքում: Հարավ-արևմուտքից սահմանակից էր Տուրուբերան նահանգին:

83. Վաղարշակերտը գտնվում էր Այրարատ նահանգի Բագրևանդ գավառում: Ներկայիս Ալաշկերտ քաղաքն է Թուրքիայում:

84. Խլաթի վրա հարձակումը տեղի է ունեցել 997 թ. ձմռանը:

85. Խլաթը Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Բզնունիք գավառում գտնվող քաղաք էր: Ներկայիս Ախլաթ բնակավայրն է Թուրքիայում (Վանա լճից հյուսիս):

86. Հերը Մեծ Հայքի Պարսկահայք նահանգի գավառներից էր: Գտնվում էր Կապուտան ծովից (Ուրմիո լիճ) հյուսիս: Հերով էր անցնում Պարսկաստանը Մեծ Հայքին կապող գլխավոր ճանապարհը:

87. Արձեշը գտնվում էր Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Աղիովիտ գավառում՝ Վանա լճի հյուսիսային ափին: Այն Գնունիների նախարարական կալվածքն էր, իսկ 1000 թվականից պատկանում էր Արծրունիներին: Վանա լճի ջրի մակարդակի բարձրացման հետևանքով պատմական Արձեշ քաղաքը մնացել է ջրի տակ:

88. Խոսքը Տայքի թագավոր Դավիթ կյուրապաղատի (960-1000 թթ.) մասին է:

89. Այսինքն՝ Տայքում:

90. Խոսքը հայոց Գագիկ Ա Բագրատունու (990-1020 թթ.) թագավոր մասին է:

91. Խոսքը Տաշիր-Չորագետի թագավոր Դավիթ Անհողինի (մոտ. 996-1048/1049 թթ.) մասին է:

92. Աղստևի գավառն առաջին անգամ հիշատակվում է այստեղ՝ թերևս նկատի ունենալով այն տարածքը, որտեղով հոսում է Աղստև գետը: Հավանաբար հեղինակը նկատի ունի Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Չորոփոր գավառը, որը տարածվում էր գետի ձախ ափին:

**ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՑԻ,
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՅ**

Այդտեղ գալիս (1) Հոռոմոց թագավորին են հանդիպում Ափխազաց թագավոր Բագարատը և նրա հայր Գուրգենը (2): Ինքնակալը մեծապես պատվում է նրանց. Բագարատին տալիս է կյուրապաղատության պատիվ, իսկ նրա հորը՝ մագիստրոսության և խաղաղությամբ ճանապարհի դնում... (3):

Մեր չորս հարյուր վաթսունչորս թվականին Ափխազաց Բագարատ թագավորը մեռավ և թագավորեց նրա որդի Գեորգը: Վասիլ ինքնակալ թագավորը նրան գրեց այսպիսի հրովարտակ. «Ինչ որ Կյուրապաղատի բաժնից պարզև տվի քո հորը, թո՛ղ և իշխի՛ր միայն քո հայրենիքի վրա»: Իսկ նա հանձն չառավ, այլ իր մանկական հասակով հպարտացած՝ հակառակ պատասխան տվեց, թե «ինչ որ իմ հայրը իշխանությամբ ունեցել է, նրանից մի տուն անգամ չեմ տա մեկին»: Այս լսելով՝ ինքնակալը զորք ուղարկեց երկիրը բռնությամբ տիրելու համար: Ուխտյաց մեծ ավանի մոտ նրանց դեմ դուրս եկան Տայքի քաջերը և հոռոմոց զորքը փախուստի մատնեցին, բայց քաղաքին և մյուս շինանիստ տեղերին ոչ մի վնաս չհասցրին: Այս եղավ Տայոց աշխարհի կործանման սկիզբը:

(Լաստիվ., Գլ. Ա)⁴

Իսկ Գագիկ (4) թագավորը, երկար ժամանակ վարելով թագավորությունը և բարի հիշատակի արժանանալով, խոր ծերության հասած՝ վախճանվեց: Իշխանությունը ժառանգեցին նրա

³ Արիստակես Լաստիվերցու տեղեկությունների աշխարհաբար թարգմանությունը տե՛ս Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Եր., 1971:

⁴ Արիստակես Լաստիվերցու տեղեկությունների գրաբար բնօրինակը տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԶ, Եր., 2012, էջ 493-655:

որդիները՝ Սմբատը (5), որին Հովհաննես էին կոչում և նրա հարազատ եղբայր Աշոտը (6): Սմբատը հաղթանդամ էր ու շատ գեր, բայց իմաստությամբ, ասում են, շատերից բարձր էր, իսկ Աշոտը վայելչակազմ էր, քաջասիրտ ու պատերազմասեր: Սրանք, երկիրը բաժանելու համար իրար դեմ թշնամանալով, ընդհարվեցին ու կարիք ունեցան արդար միջնորդի. Ափխազաց Գեորգ թագավորը գալով՝ համոզելով հաշտեցրեց նրանց և երկանուն Սմբատին անդրանիկության պատճառով, բաժին տվեց Անի ամրոցն իր շրջակա գավառներով, իսկ Աշոտին երկրի ներքին մասը, որը սահմանակից է Պարսկաստանին ու Վրաստանին: Սմբատը համաձայնելով՝ վերադարձավ իր քաղաքը, բայց ճանապարհին մարմնի ծանրության պատճառով իջևանելով՝ անհոգաբար քնեց: Աշոտի կողմի իշխաններից մեկը, Գեորգի առաջ կանգնելով, բողոքում և ասում է. «Շատիկը (7) իմ սեփական հողն է, որը Սմբատը անիրավաբար իլեց ինձանից»: Գեորգը, այդ լսելով, սաստիկ ցասամբ բարկացած, զորք ուղարկեց Սմբատի ետևից, որոնք գալով՝ հանկարծ հարձակվեցին նրա վրա: Սմբատը մարմնի ծանրության պատճառով չկարողացավ երիվար նստել: Իսկ նրա հետ եղած իշխաններն արագորեն փախուստի դիմեցին: Հետապնդողները նրանց շատ դիակույտեր փռեցին ճանապարհին մինչև Անիի դուռը, իսկ այնտեղից դառնալով՝ կաթողիկոսարանի եկեղեցիները զարդերից կողոպտեցին և խաչի բնեռները հանելով՝ նախատիկքով ասում էին. «Տանում ենք ձիերին, պայտեր շինենք»: Բայց արդարադատ Աստված պատեհ ժամին հոռոմների ձեռքով հատուցեց նրանց, որը իր տեղում կպատմենք: Իսկ Սմբատին բռնելով՝ տարան Գեորգի մոտ, որը հրամայեց նրան պահել հսկողության տակ, բայց հետո երեք բերդ առնելով՝ արձակեց:

(Լաստիվ., Գլ., Բ)

Չորս հարյուր յոթանասուն թվականին ինքնակալ թագավորը (8) դարձյալ շարժվում է մեծ գորքով, գալիս է դեպի արևելք և իջևանում է Կարնո ընդարձակ դաշտում: Դեսպաններ է ուղարկում Վրաստանի թագավոր Գեորգի մոտ, որ հնագանդվի իրեն: Ազգությամբ վրացի մի եպիսկոպոս, որ նստում էր Վաղարշակերտ քաղաքում (9), թագավորին դիմավորելով հավատագրեց, թե «Երբ Եկեղյաց (10) կամ Կարին հասնես, նա քեզ ընդառաջ կգա»: Եվ նա հավատալով այս խոսքերին ու հույս դնելով սրա վրա, օթևանից օթևաններ փոխադրվելով՝ սպասում էր Գեորգի գալուն: Բայց նա հանձն չառավ գալ թագավորի մոտ, որովհետև յուրայիններից շատերը ահաբեկում էին նրան, թե քեզ տեսնելուն պես կա՛մ կսպանի, կա՛մ կբանտարկի ու քո պատվին չես հասնի: Իսկ թագավորը գնալով Բասեն (11)՝ երկու- երեք պատգամավոր ուղարկեց, որովհետև շատ էր ցանկանում իր ճանապարհորդությունը խաղաղությամբ ավարտել ու աշխարհը շեն թողնել: Ապա, երբ պատգամավորությունն ապարդյուն անցավ, թագավորը բարկանալով՝ հրաման տվեց հրով, սրով ու գերությամբ ավերել Օկոմի կոչված մեծ ավանն ու նրան շրջապատող այդ մասի գյուղերն ու ագարակները, հրամայեց այստեղից վերցրած գերիներին տանել Խաղոյաց գավառը (12), իսկ ինքը, Բասենից անցնելով, գնաց, հասավ Վանանդ գավառը (13), Կարմիր Փորակ: Իսկ Գեորգը հարմար ժամանակ գտնելով, հասավ Ուխտյաց քաղաքը (14) և գորքին հրամայեց հրկիզել նրա գեղեցիկ դաստակերտները, կողոպտել ունեցվածքը, բայց մարդկանց ամենևին չվնասել: Երբ թագավորն այս լսեց, ավելի ու ավելի բարկանալով՝ գնաց նրա վրա: Ջորքերը հանդիպելով Պաղակացիս (15) կոչված ծովակի մոտ՝ սարսափելի դողդյունով իրար բախվեցին: Սուսերների շողալու և սաղավարտների փայլելու ժամանակ հրաշող փայլակները լեռների վրա էին տարածվում և սրերի հարվածներից դուրս

ցայտած կրակի կայծերը գետին էին ընկնում: Նայելով սրան՝ նույնիսկ ինքը՝ թագավորը, զարմանում էր կովողների քաջության վրա, որովհետև գետերի՝ ժայռերին խփվող հորձանքների նման Հոռոմոց գորքերը նրանց բախվելով՝ ետ էին ընկրկում: Այդտեղ մեռավ մեծ իշխան Ըռատը, որի ձին ճահճի պատահելով՝ չկարողացավ անցնել, և վրա հասնելով՝ սրահար սպանեցին գովելի մարդուն, որը մեծ սուգ պատճառեց Տայոց աշխարհին:

Գեորգն իր գորքով գնաց ամրացավ Ափխագաց բերդում, իսկ թագավորը գորքեր ուղարկեց երկրի տարբեր կողմերը, ասպատակներ տարածեց՝ խստագույն հրամանով պատվիրելով չխնայել ո՛չ ծերին, ո՛չ երիտասարդին, ո՛չ մանկան, ո՛չ չափահասին, ո՛չ տղամարդուն, ո՛չ կնոջը և ո՛չ մի հասակի, և այս ձևով քանդեց, ավերեց տասներկու գավառ: Ինչպիսի՞ ողբալի և անսպառ արտասուքների արժանի տեսարան էր երևում այնտեղ, քանզի արքայաշեն բարձրաբերձ պալատներն ու ապարանքները, որոնք մեծամեծ ծախսերով ու ճարտարապետների հնարագիտությամբ կառուցվել էին որպես սքանչելիք՝ տեսնողների և ուրախություն ու վայելք՝ բնակվողների, հրաճարակ փլվեցին ու կործանվեցին, իսկ նրանց տերերը հենց նրանց կողքին սրակոտոր եղան...

Արդ ե՛կ ու թվի՛ր ինձ այն ժամանակ կատարվածների օրինակները, պատվական ու հարգարժան ծերերի արյունաթաթախ ալիքները, սրակոտոր երիտասարդներին, անթիվ ու անհամար կույրերին, որոնց աչքերը հանեցին: Կարծում եմ այս բոլորը տեղին պատահեցին նրանց, որովհետև աստվածադրոշմ նշանի բևեռները հանելով՝ կաթողիկեի դռանը անարգանքով ասում էին «ձիերին պայտեր կշինենք»: Այս և սրանից էլ ավելի սարսափելի աղետներն արդարությամբ պատահեցին նրանց: Ազնվական կանայք, հրապարակներ դուրս եկած, քողը գլխներից վերառած,

արևի դեմ անպատկառ կերպով խայտառակվում էին. նրանք, որ ոտքով հազիվ էին գնում հիվանդներին տեսության կամ ուխտատեղի, այժմ բաց գլխով ու բոկոտն, զարդերից մերկացած, պատվից ընկած, բյուր անարգանքների ենթարկված, գերողների առջևից էին գնում: Իսկ կաթնասուն երեխաների մի մասին մայրերի գրկերից առնելով՝ քարերին էին խփում, ուրիշներին գրկերի մեջ աշտեններով խոցոտելով՝ արյունը մայրերի կաթին էին խառնում, իսկ մյուսներին ճանապարհների խաչմերուկներում ձգելով՝ ձիերի սմբակների տակ բոլորին էլ սպանում էին...

(Լաստիվ., Գլ., Բ)

Թե ինչպես թագավորը (16) երկրորդ անգամ արշավեց Տայոց աշխարհի վրա, որի ժամանակ պարտվեցին վրաց զորքերը:

...Բայց չգիտեմ, թե աստվածային օրենք է այդ, որ ծառաները տերերի վրա չպետք է հարձակվեն, թե թագավորն այն ժամանակ առանձին բարեշնորհություն ուներ, միայն այս հավաստի գիտեմ և իմ աչքով էլ տեսա, որ նրանք, ովքեր գնացին նրա վրա, ծիծաղելի մահով մեռան, ինչպես եղավ առաջին անգամ, իր թագավորության սկզբում, երբ նրա դեմ ապստամբեց Վարդը (17), որ կոչվում է Սիկլառոս և համարյա բոլոր Հռոմներին տարավ իր հետ, այնպես որ թագավորը օգնության համար զորք խնդրեց վրաց Կյուրապաղատից և նրանցով հաղթելով բռնակալին՝ փախցրեց երկրից, իսկ սա գնաց ընկավ Բաբելոն՝ քաղղեացիների քաղաքը (18):

(Լաստիվ., Գլ. Գ)

Սրանից հետո թագավորը (19) իջավ Բասենի ընդարձակ դաշտը և հեթանոս զորքից հեծյալներ ուղարկեց ապստամբ Փեր-

սին (20) կալանավորելու համար, իսկ ինքը շարժվելով՝ հասավ Բասենի սահմանագլուխը, այն տեղը, որ Մալքոբա է կոչվում, և բանակի շուրջը խոր փոսով պատնեշելով՝ դադար առավ մեկ ամբողջ ամիս կամ ավելի:

Իսկ թագավորից ուղարկվածները բռնելով Փերսին և նրա փեսա Անդրոնիկին, որ նրա համախոհն էր, բերին մինչև Կարնո սահմանագլխում գտնվող Խաղտո Առիճ կոչված բերդը և հասնելով ամբողջի դիմաց գտնվող ագարակը՝ իջևանեցին:

Փերսին ու Անդրոնիկոսին առաջ բերելով՝ գլուխները կտրեցին: Այդպես էր պատվիրել նրանց թագավորը, քանի որ նրանք իրենց ապստամբելու ժամանակ դաշնակից եղան ավիսազներին և խոստացան մինչ այդ տեղը տալ նրանց բաժին, որովհետև առաջ այդ մասին տիրում էր Դավիթ Կյուրապաղատը, բայց ոչ որպես իր հայրենի ժառանգություն, այլ իբրև թագավորից ստացած պարգև՝ իր հավատարիմ ծառայության համար: Բայց որ նա խոստացել էր իր մահվանից հետո այդ գավառը հանձնել թագավորին, նրանք այդ չէին մտաբերում, այլ առատաձեռն պարգևներ էին բաշխում, որ իրենցը չէր: Այդ պատճառով էլ թագավորը հրամայեց այնտեղ գլխատել նրանց:

(Լաստիվ., Գլ., Գ)

Թագավորը (21) այն օրերին, որ Մալքոբայում մնաց, որովհետև Գեորգից պահանջում էր այն երեք բերդերը իրենց դասուակերտներով, որոնք Գուրգենն էր անիրավաբար խլել Կյուրապաղատի բաժնից, դեսպաններ ուղարկեց նրա մոտ և քաղցր խոսքերով գրեց նրան, թե «ինչ որ քո հայրենի ժառանգությունը չէ, թո՛ղ և ապրի՛ր խաղաղությամբ քո բաժնում և իմ՝ Պարսկաստան գնալու ճանապարհին արգելք մի՛ եղիր»: Բայց նա հանձն չառավ, հետո ուղարկեց Վաղարշակերտի եպիսկոպոս Ջաքարիային,

որին փոքր-ինչ առաջ հիշեցինք. սա գնում, համոզիչ խոսքերով խաբում է Գեորգին, որը և հանձն է առնում ու գրում թագավորին, թե տալիս է այն, ինչ որ նա պահանջում է, եպիսկոպոսը գրությունն առնելով՝ ուրախությամբ վերադառնում է:

Բայց մի օրվա ճանապարհ գալուց հետո այն իջևանում, ուր օթևանելու էր, սուրհանդակները փութանակի հասան նրա ետևից՝ գրությունը պահանջելու, քանի որ անմիտը զոջացել էր, և վերցնելով կրկին ետ դարձան: Իսկ եպիսկոպոսը գնալով ներկայացավ թագավորին ու պատմեց կատարվածը, ապա թագավորը հարցրեց նրանց զորքերի ու պատերազմական պատրաստության մասին: Չաքարիան պատասխանելով ասում է, թե «ամենքից շատ զորք ունի, զորությամբ հզոր է ու պատրաստ պատերազմելու»: Այս լսելով թագավորը բարկացած ասում է. «Դու էլ ապստամբների կողմից ես եկել, որ ահաբեկես ինձ»: Եվ հրամայում է տանել նրան Կոստանդնուպոլիս, ասելով. «Գնա հանգստացի՛ր այնտեղ, մինչև որ ես փախստական գամ քեզ մոտ»: Իսկ տանողներին հրամայում է կտրել նրա լեզուն: Նա գնալով՝ այլևս չվերադարձավ իր տեղը, այլ մնաց այնտեղ մինչև իր մահվան օրը:

Մրանից հետո թագավորը թողնելով Մալքորա իջևանի բանակատեղը, զորքով առաջ գնաց դեպի Շղփա կոչված վայրը: Ափխազն (22) այս իմանալով, քանի դեռ նրանք բանակ չէին դրել ու պատնեշով ամրացել, դիմում է այսպիսի խորամանկության. իր զլխավոր եպիսկոպոսներից մեկին դեսպան է ուղարկում, իսկ ինքը զորքով գնում է դեսպանի ետևից, որպեսզի, իբր թե, անսպասելի վրա հասնելով՝ ահաբեկելով նրանց փախուստի մասնի: Եվ այսպես, նրանք աշխույժ ձիերով անկանոն առաջ էին գնում ոչ թե պատերազմական կարգով, այլ իբր թե ավարառության: Բայց ինչպես հնում, Հովրամի օրերում, Մովբացիները Իսրայելի վրա

հարձակվելով՝ իրենք դաժանորեն սրակոտոր եղան, նույնպես էլ սրանց հետ պատահեց: Ձիերին նստած՝ նրանք հանդգնաբար վրա հասան, բայց որովհետև երկաթակուռ ծանր զենքերի և արագ անցած երկար ճանապարհի պատճառով ուժից ընկել էին, ուստի Հռոմոց զորքերը, իսկույն առանց դժվարության նրանց շրջապատելով, կոտորեցին անթիվ բազմություն: Իսկ մնացածներն իրենց թագավորի հետ փախչելով՝ ընկան Ափխագաց բերդը. Հռոմոց զորքերը նրանց հետապնդելով՝ կոտորեցին մինչև արևամուտ: Ապա թագավորը հրամայեց սպանվածների գլուխները հավաքել մի տեղ և ամեն մի գլխի համար բերողներին խոստացավ տալ մեկական դահեկան. նրանք ամենուրեք որոնելով՝ սպանվածների գլուխները բերեցին թագավորի առաջ և հավաքեցին մի տեղ. սա հրամայեց ճանապարհի վրա կույտ-կույտ դնել՝ որպես սարսափ և երկյուղ տեսնողների:

Սրանից հետո, երբ Գեորգը տեսավ, որ կտրվել են բոլոր հույսերը, թագավորին աղաչեց գալ հաշտության: Սա այդ լսելով՝ խղճաց նրան և գրեց այսպիսի հրովարտակ. «Մի՛ կարծիր,–ասում է,– թե քեզ հաղթելով՝ ավելի մի բան կպահանջեմ քեզանից, քան առաջ, տո՛ւր իմ հայրենի երկիրը, որը Կյուրապաղատն էր ինձ տվել և տո՛ւր որդուդ պատանդ, և իմ ու քո միջև խաղաղություն կլինի»: Գեորգը, սրան համաձայնելով, հանձն է առնում: Թագավորը գավառի վրա վերակացուներ նշանակեց, որոնք գավառը բաժանեցին տուն առ տուն, գյուղ առ գյուղ, ագարակ առ ագարակ, ինչպես նախկինում էր եղել: Վասիլ թագավորը, պատանդները վերցնելով, խոստացավ երեք տարուց հետո վերադարձնել...

...Իսկ թագավորը, ավարառուների կողմից նախատվելով, հայտնապես հասկացավ, որ տիրոջ ձեռքն էր վրացիներին մատնել իր ձեռքը... Ապա թագավորը, իր զորքերով շարժվելով, շատ

օթևաններով անցնելով, գնաց հասավ իր քաղաքը՝ Կոստանդնուպոլիս: Երեք տարի մնալուց հետո բազմաթիվ պարզներով նա արձակեց Ափխազի որդուն, իսկ ինքը մահվան ցավով հիվանդացավ:

(Լաստիվ., Գլ., Դ)

...Կոմիանոս անունով մեկը, որ քաջ և պատերազմասեր մարդ էր, որին Վասիլը տեր էր նշանակել Վասպուրական (23) գավառին, մեծամեծ քաջագործություններ ցույց տվեց Պարսկական արքունիքում և անվանի դարձավ ամբողջ Արևելքում. սա թագավորի մեռնելու ժամանակ վատ մտադրությամբ դաշնակցեց Գեորգի հետ՝ Արևելքում թագավորելու համար: Կապադովկիացի գորքերն այդ մտադրությունն իմանալով՝ միաբանված հանկարծակի հարձակվեցին, վրանի լարերը կտրելով՝ վրան զցեցին և նրան ու նրա խորհրդակիցներին բռնելով՝ մի բերդում բանտարկեցին ու հայտնեցին թագավորին (24):

...Երկրորդ տարվա սկզբում թագավորը երկրի արևելյան կողմի վերակացու ուղարկեց Նիկիտ անունով մի ներքինու, որը գալով՝ անցավ Վրաց գավառը և երկրի ազնվականներից շատերին խաբեությամբ հայրենիքից հանելով՝ ուղարկեց թագավորի մոտ: Սա նրանց տեսնելով՝ ուրախացավ, մեծամեծ պարզներով ու իշխանությամբ պատվեց նրանց և ամեն մեկին ըստ իր արժանիքի տվեց գյուղեր ու ավաններ, որպես հավիտենական ժառանգություն, գրությամբ և կնիքով հաստատելով այդ:

Իսկ երրորդ տարվա սկզբում բազմաթիվ գորքով դեպի արևելք շարժվեց Սիմովն ներքինին, որն ուներ կես թագավորական իշխանություն, և որին հունարեն լեզվով պառեկիմանոս են անվանում. սուրալով անցավ Վրաց աշխարհը, բայց չհասցրեց որևէ գործ կատարել, որովհետև իսկույն եկավ թագավորի մահ-

վան բոթը, երբ նա այդ լսեց, առանց հապաղելու զորքով վերադարձավ ու գնաց Կոստանդնուպոլիս:

(Լաստիվ., Գլ., Ե)

Այժմ թագավորը պատվից ընկած՝ (25) իբրև գերի կալանավոր նստած է հեռավոր աշխարհում, այդպես էլ հայրապետական աթոռը զրկված աթոռակալից (26), այրի մնացած նորահարսի պես դեմքով տխուր է երևում: Հեծելագործը շրջում է անտեր, որը Պարսկաստանում, որը Հունաստանում, որը Վրաստանում...

...Իսկ քաղաքացի գլխավորները, որ Անիում էին նստում, տեսնելով, որ Գագիկն արգելափակվեց Հունաստանում, երբեմն մտածեցին քաղաքը հանձնել Դավթին, երբեմն՝ Դվնեցուն, որովհետև սրա քույրը Դավթի կինն էր, իսկ երբեմն էլ՝ Ափիազաց Բագարատ թագավորին (27):

(Լաստիվ., Գլ. Ժ)

Այդ պատճառով (28) էլ շփոթության մեջ ընկած՝ մեկմեկի խոսքին չէին համաձայնում, որովհետև Աստված իրեն չխնդրելու պատճառով վերացրեց իմաստությունը նրանց մտքերից, և այս պարզ երևում է նրանից, որ Լիպարիտին (29) խնդրեցին գալ օգնության...:

Շատ աղաչանքներից հետո, առատ պարզներ ստանալով, Լիպարիտը եկավ, բայց նրանով էլ ոչինչ գլուխ չեկավ, որովհետև հենց իրենք միմյանց հետ միաբան չէին: Ուստի պատերազմն սկսելիս Բուղարի որդին յուրայիններով փախուստի դիմեց՝ որոնք, բարձրաձայն աղաղակելով, միմյանց քաջալերելով, Լիպարիտին իր քաջ մարդկանցով շրջապատելով՝ ոմանց սպանեցին, իսկ իրեն, երիվարի ջլերը սուսերով կտրելով, գերի վերցրին: Մյուս զորքերը, այս տեսնելով փախան...

Հաղթական պատերազմից հետո նրանք (30), առնելով կողոպուտն ու գերիներին, մեկնեցին իրենց աշխարհը և անչափ ավարով լիացրին ամբողջ երկիրը, իսկ Վրաց իշխանին տարան տվին խալիֆային, իբրև մի մեծ գանձ, որ բոլոր գերիներից հաճելի էր նրա համար. սա շնորհակալությամբ ընդունելով նրան՝ մեծ պարգևներով ճանապարհ դրեց խաղաղությամբ դեպի իր աշխարհը:

(Լաստիվ., Գլ. ԺԳ)

Այս պատմության հաջորդ տարվա (մեր հինգ հարյուր երեք թվականին) նույն ամսվա նույն օրն էր (31), երբ մեր չքնաղ աշխարհը գերի տարան. Արծն և մյուս քաղաքներն ու ավանները այրեցին. մեզ վրա շարժվեց մահաշունչ ու արյունարբու գազանը՝ մարդախոշոր Սուլթանը (32), անհամար զորքերով ու փղերով, կառքերով ու երիվարներով, կանանցով ու երեխաներով և ամենամեծ պատրաստությամբ: Շրջանցելով Արճեշն ու Բերկրին՝ եկավ բանակ դրեց Ապահունյաց գավառի Մանազկերտ կոչված քաղաքի շուրջը՝ բռնելով ամբողջ ընդարձակ դաշտավայրերը: Ասպատակներ ուղարկեց աշխարհի երեք կողմերը. դեպի հյուսիս՝ մինչև Ափխազաց բերդը, մինչև Պարխար (33) կոչված լեռն ու Կովկասի ստորոտը, դեպի արևմուտք՝ մինչև Ճանեթի անտառները (34), իսկ դեպի հարավ՝ մինչև Սիմ (35) կոչված լեռը. այսպես բռնեցին ամբողջ աշխարհը արտ ու ագարակ հնձողների պես:

(Լաստիվ., Գլ. ԺԶ)

Հռոմոնց պատերազմի ժամանակ Լիպարիտի որդի Իվանեն (36), որին որպես պարգև բնակության տեղ էին տվել Հաշտենից (37) գավառի Երիզա մեծ ավանը իր շրջակա դաստակերտներով,

երբ լսեց, որ Հունաց թագավորությունը երկուսի է բաժանվել, գնաց և խաբեությամբ առավ Եղանց բերդ (38) կոչված ամրոցը և այն իր ձեռքի տակ առնելուց հետո նորից վերադարձավ Ադորի գավառը և այն ամրոցը, որ Հավաճիչ է կոչվում: Քաղաքը նրան բարեկամաբար դիմավորեց: Երբ Իվանեն տեսավ այն իշխանին, որ արևելյան կողմի կառավարիչն էր և այն ժամանակ այնտեղ էր գտնվում, հրամայեց անմիջապես բռնել նրանից վերցրեց անչափ գանձ, ձիեր, ջորիներ և այն բոլորը, ինչ որ նա հավաքել էր արևելքից. իրեն էլ բանտարկեց Եղնուտում, իսկ ինքը շտապ գնաց Կարին ամուր քաղաքի վրա: Որոշ ժամանակ խաբեությամբ աշխատեց քաղաքն առնել, ստելով, թե «թագավորից հրաման ունեմ, այդ քաղաքն իմն է, դռները բացե՛ք, որ ներս մտնեմ»: Երբ այդ միջոցով չկարողացավ հնագանդեցնել, կռիվ սկսելով՝ պատերազմով էր ուզում տիրել քաղաքին, իսկ քաղաքի իշխանը շուտափույթ հայտնեց Անիում նստող իշխանին, որը մագիստրոսության պատիվ ուներ: Երբ սա լսեց այդ, գլխավորներից մեկին գորքով ուղարկեց Իվանեի վրա: Իվանեն երբ այդ իմացավ, երկիրն ասպատակելով՝ վերադարձավ իր տեղը և մարդ ուղարկեց Պարսկաստան՝ օգնության համար գորքեր բերելու: Այս եղավ սկիզբն այն անհնարին աղետների, որ եկան մեզ վրա:

Անօրենները երբ լսեցին այս հրավերը, իրար ձայն տալով՝ իսկույն մի տեղ հավաքվեցին և փութով հասան նրա մոտ, իսկ նա երբ տեսավ գորքի բազմությունը, սարսափեց, որովհետև ոչ ոք չկար նրանց դիմադրող, քանի որ այն իշխանը, որի պատճառով նրանք եկել էին, երբ լսեց նրանց գալու աղմուկը, մտնելով մեծ բերդը՝ ամրացավ: Այն ժամանակ եկած գորքերն ասացին. «Մեզ ավարի ճանապարհ ցո՛ւյց տուր և դատարկ մի՛ վերադարձրու»: Իսկ նա ճարահատված իր մարդկանցից նրանց առաջնորդ տվեց, և նրանք գիշերն անցնելով անապատ տեղերով՝ հարձակվեցին

Խաղոյաց գավառի վրա և բնակիչներին անհոգ գտնելով՝ ում որ հանդիպեցին, բոլոր տղամարդկանց սրակոտոր արին, մինչև Ճաների Խրթի կոչված անտառը. անչափ ավար ու գերի առնելով՝ մեծ հաղթությամբ վերադարձան ու գալով այդ չարիքների առաջնորդի մոտ՝ մեծամեծ պարգևներով շնորհակալություն մատուցեցին նրան՝ այն մեծ հաջողության համար, որ իրենց հանդիպեց, ապա գնացին իրենց աշխարհը:

(Լաստիվ., Գլ. ԺԸ)

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Խոսքը Տայքի մասին է, ուր շարժվում է Բյուզանդիայի Վասիլ Բ (976-1025 թթ.) կայսրը՝ լսելով Դավիթ կյուրապաղատի (960-1000 թթ.) մահվան մասին, քանի որ վերջինս իր թագավորությունը կտակել էր Բյուզանդիային:

2. Խոսքը միացյալ վրաց պետության հիմնադիր, արխագաց թագավոր Բագարատ Գ-ի (978-1014 թթ.) և նրա հայր, վրաց թագավոր Գուրգենի (994-1008 թթ.) մասին է:

3. Այս մասին հիշատակում է նաև Ասողիկը:

4. Հայոց Գագիկ Ա (990-1020 թթ.) թագավորն է:

5. Հայոց արքա Հովհաննես-Սմբատն է (1020-1040 թթ.):

6. Աշոտը թագավորել է իր եղբայր Հովհաննես Սմբատի հետ միաժամանակ (1020-1041 թթ.):

7. Շատիկ բերդն ուսումնասիրողները տեղադրում են Այրարատ նահանգի Ճակատք գավառում: Այն վիճահարույց ամրություն է եղել նաև Սմբատ Բ-ի (977-990 թթ.) և նրա հորեղբայր, Կարսի թագավոր Մուշեղի (962-984 թթ.) միջև:

8. Խոսքը Բյուզանդիայի Վասիլ Բ (976-1025 թթ.) կայսեր մասին է:

9. Վաղարշակերտը գտնվում էր Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Բագրևանդ գավառում: Այն ներկայիս Ալաշկերտ քաղաքն է թուրքիայում:

10. Եկեղյաց և Կարին գավառները գտնվում էին Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգում: Եկեղյացը հնում կոչվել է Անահտական գավառ: Կարինում էր գտնվում նույնանուն քաղաքը, որը ներկայիս Էրզրում քաղաքն է թուրքիայում:

11. Բասենը Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի արևմտյան գավառն էր և սահմանակից էր Բարձր Հայք նահանգի Կարին գավառին:

12. Խաղտիքը գտնվում էր Պոնտոսի (Մև) ծովի հարավարևելյան կողմում՝ Պարխար լեռներից հյուսիս-արևմուտք: Ըստ «Աշխարհացույցի»՝ Խաղտիքը Եզեր կամ Կողքիս աշխարհի չորս մասերից մեկն է:

13. Վանանդը Այրարատ նահանգի գավառներից է: Տարածվում էր Բասենից հյուսիս-արևելք, կոչվում էր նաև Վերին կամ Անփայտ Բասեն: Այստեղ էր գտնվում նաև Կարմիր Փորակը:

14. Ուխտյաց քաղաքը կամ Ուխտիքը ներկայիս Օլթի քաղաքն է, որը գտնվում է Ճորոխ գետի աջակողմյան վտակ Օլթի գետի ափին:

15. Պաղակացիս (Ծովակ Հյուսիս) լիճը գտնվում է Վանանդ գավառի հյուսիսում և ներկայիս Չլդըր լիճն է թուրքիայում:

16. Խոսքը Բյուզանդիայի Վասիլ Բ (976-1025 թթ.) կայսեր մասին է:

17. Վարդը հայագգի գորավար էր, որի քույրը Բյուզանդիայի կայսր Հովհաննես Ա Չմշկիկի կինն էր: Նա, 976 թ. Մալաթիայում իրեն հայտարարելով կայսր, երեք տարի շարունակ սարսափի մեջ էր պահում կայսրությունը:

18. Խոսքը Բաղդադի մասին է, որը 762 թ. Տիգրիսի երկու ափերին հիմնել է Ջաֆար ալ-Մանսուր (754-775 թթ.) խալիֆան:

19. Խոսքը Բյուզանդիայի Վասիլ Բ կայսեր մասին է:

20. Ասողիկի վկայությամբ Փերս գորավարը վրաց իշխանաց իշխան Ջոջիկի որդին էր:

21. Խոսքը Բյուզանդիայի Վասիլ Բ կայսեր մասին է:

22. Խոսքը վերաբերում է արխազ-վրացական թագավոր Գեորգի Ա-ին (1014-1027 թթ.):

23. Վասպուրականը Մեծ Հայքի 15 նահանգներից ամենամեծն էր: Պատմական այս ժամանակահատվածում գտնվում էր Բյուզանդիայի ենթակայության ներքո որպես նրա տարածք:

24. Խոսքը Վասիլ Բ-ի եղբայր Կոստանդինի մասին է, որը թագավորեց Վասիլի մահից անմիջապես հետո՝ 1025-1028 թվականներին:

25. Խոսքը հայոց Գագիկ Բ թագավորի մասին է, որը 1045 թ. գերվեց Բյուզանդիայի արքունիքում:

26. Խոսքը Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի մասին: Նա նույնպես տարվել էր Կոստանդնուպոլիս:

27. Ինչպես նշում է Վ. Գևորգյանը, վրաց և արխազաց թագավոր Բագարատ Դ-ն (1027-1072 թթ.) ծագումով Բագրատունի էր, իսկ նրա մայրը՝ Մարիամ թագուհին, Վասպուրականի թագավոր Սենեքերիմ Արծրունու դուստրն էր՝ Հովհաննես-Սմբատի և Աշոտի քրոջ աղջիկը: Ըստ «Քարթլիս Ցխովրեբայի»՝ Անիի մեծամեծները ի վերջո քաղաքը հանձնում են Մարիամ թագուհուն (տե՛ս ծանոթ. 102):

28. Խոսքը Բասենի ճակատամարտից առաջ բյուզանդա-հայկական բանակում տիրող տարաձայնությունների մասին է, որտեղ հրամանատարներ էին Հայոց աշխարհին իշխող Կամենասը,

Բուլղարի որդի Ահարոնը, որն իշխում էր Վասպուրականում, և հայ իշխան Գրիգոր Մագիստրոսը, որը Միջագետքի դուքսն էր:

29. Ըստ Ս. Երեմյանի՝ նա Լիպարիտ Օրբելյանը չէ: Այս գործարարը ծագում է Արդվեթի և Թրիալեթի տեր Բաղուաշի Լիպարիտյան ֆեոդալական տոհմից (տե՛ս ծանոթ. 125):

30. Այսինքն՝ սելջուկները:

31. Խոսքը 1054 թվականի մասին է:

32. Թուրք-սելջուկյան սուլթան Տուղրիլն է (1038-1063 թթ.), որի անունը Լաստիվերցին չի հիշատակում:

33. Ըստ «Աշխարհացոյցի»՝ Պարխարը գտնվում է Տայքից արևմուտք: Այստեղից հոսում է Վոհ գետը (Ճորոխ), որը, մի շարք վտակներ ստանալով, թափվում է Պոնտոսի (Սև) ծովը: Պարխարը ներկայիս Բարխալ դաղն է Թուրքիայում:

34. Այսինքն՝ Խաղտիքի անտառները:

35. Միմ լեռը նույնացվում է Հայկական Տավրոսի հետ:

36. Խոսքը վրաց գորավար Լիպարիտ Լիպարիտյանի որդու մասին է, որին հոր գերվելուց հետո Բագարատ Դ-ն ճանաչեց հայրենի կալվածքների տեր:

37. Հաշտեանքը Մեծ Հայքի Ծոփաց նահանգի գավառներից է, իսկ Երիզան գտնվում էր Բարձր Հայք նահանգի Եկեղյաց գավառում և համապատասխանում է ներկայիս Երզնկային Թուրքիայում:

38. Ըստ Վ. Գևորգյանի՝ Եղանց բերդը նույն Եղնուտն է և գտնվում էր Տուրուբերան նահանգի Տարոն գավառում (տե՛ս ծանոթ. 178):

**ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌՆԷՍՅԵՑԻ,
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Այս ամենի համբավը (1) հասնելով հարևան բոլոր երկրները, բոլոր ժողովուրդների թագավորները՝ ավիսագների և հոյների, բաբելացիների և պարսիկների, ի պատիվ հայոց թագավորության ուղարկեցին նվերներ և բարեկամության հավաստիացումներ թանկագին ընծաներով:

(Մատթ. Ուռհայ., մաս Ա, էջ 9-11)⁶

Այն ժամանակ (2) վրաց թագավորի (3) զինվորականներից մի իշխան դեսպանությամբ եկել էր Հովհաննես արքայի (4) մոտ. Հովհաննեսի և Աշոտի մայրը՝ Կատրամիդե թագուհին, Վրաց թագավոր Գիորգիի դուստրն էր: Վրաց իշխանը Հովհաննես թագավորին ասաց. «Ո՛վ, արքա Հովհաննես, հրամայի՛ր ինձ ցույց տան Աշոտին, և ես նրան կձերբակալեմ ու շղթայակապ քեզ կբերեմ»: [Նա այդպես էր ասում], որովհետև քաջ մարդ էր և պատերազմում անպարտելի: Հովհաննես թագավորը պատասխանեց նրան. «Աշոտը ուժեղ մարդ է, դու ինչպես կարող ես նրան ինձ բերել»: Ասաց վրաց իշխանը. «Ես նրան ձիու վրայից ողջ-ողջ կտանեմ»: Հովհաննեսը պատասխանեց նրան, թե «Առյուծի ձագին չտեսած մի՛ արհամարհիր»: Երբ ճակատ առ ճակատ բախվեցին միմյանց, ավիսագաց իշխանը, արծվի նման սլանալով, բարձրաձայն Աշոտին էր կանչում, ասելով. «Ով է Աշոտը, թող առաջ գա»: Աշոտը, լսելով դա, հովազի նման կատաղեց: Մեկը մյուսի վրա գազազած՝ նրանք շարժվեցին միմյանց վրա: Վրաց իշխանը նիզակն ուղղեց

⁵ Մատթեոս Ուռհայեցու տեղեկությունների աշխարհաբար թարգմանությունը տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Եր., 1991:

⁶ Մատթեոս Ուռհայեցու տեղեկությունների գրաբար բնագիրը տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Եր., 1991:

Աշոտի վրա, բայց Աշոտը, կայծակի արագությամբ նրա տակից անցնելով, թրով հարվածեց սաղավարտին և նրա զրահապատ մարմինը մինչև ստինքը երկուսի բաժանեց, թափեց փորոտիքը և գետին տապալեց:

(Մատթ. Ուռհայ., մաս Ա, էջ 15)

Նա (5) այդպիսի հսկայական զորքով եկավ հասավ Ապահու-
նիք գավառը (6), վրաց իշխան Դավիթ կուրապաղատի երկիրը...

Մի քանի տարի անց չարամիտ իշխանները, նմանվելով Կայենին և այլ մարդասպանների, չարանենգորեն ծրագրեցին Դավիթ սուրբ և արդար իշխանի սպանությունը: Նրանք իրենց նենգ ծրագրին մասնակից դարձրին Վրաստանի արքեպիսկոպոս Իլարիոնին, և այս Իլարիոնը աստծուն երկրորդ անգամ խաչեց, քանզի Քրիստոսի կենարար մարմնի և արյան մեջ մահաբեր թույն խառնելով՝ կենսաբերը դարձրեց մահաբեր: Իր ոճրագործ պատարագից հետո՝ մահաբեր թույնով շաղախված հաղորդու-
թյան հացը եկեղեցու մեջ աստծուն դեմ հանդիման, նա դրեց սուրբ իշխանի բերանը: Աստվածասեր Դավիթ իշխանը՝ այդ մա-
սին տեղյակ, բան չասաց ու բուժիչ դեղեր ընդունելով՝ ամոքեց իր մարմնական ցավերը: Անօրեն Իլարիոն եպիսկոպոսի սիրտը նո-
րից բորբոքվեց նենգությամբ. մտնելով բարեպաշտ Դավթի ննջա-
սենյակը, երբ վերջինս խաղաղ քուն էր մտել, նրա սնարից քաշեց բարձր, դրեց Դավթի բերանի վրա և ամբողջ ուժով ընկնելով նրա վրա՝ չարաչար խեղդամահ արեց աստվածասեր Դավիթ կուրա-
պաղատին: Մի քանի տարի անց Վասիլ կայսրը (7) անօրեն Իլա-
րիոն եպիսկոպոսին ձերբակալեց, նրա վզից մի քար կապեց ու նրան գործակցած մյուս ազատների հետ ծովը գցեց, և այնտեղ սատակեցին (ժողովրդի) անեծքներին արժանացածները:

(Մատթ. Ուռհայ., մաս Ա, էջ 41; 45)

Հայոց 470 թվականին (16 մարտ 1021-15 մարտ 1022) Վասիլն անթիվ, անհամար գորքով գնաց արևելք և հայոց թագավորից պահանջեց Անին ու Կարսը... Վասիլը, վերադառնալով իր երկիրը, նամակ գրեց վրաց թագավոր Գորգիին (8)՝ առաջարկելով իրեն հպատակություն հայտնել, մի բան, որը (Գորգիին) մերժեց: Դրա վրա Վասիլը պատերազմ հայտարարեց և շարժվեց նրա դեմ. վրաց գորքը, Լիպարիտի քաջ եղբայրներ Ռատն ու Զոյատը գնացին նրա դեմ և Վասիլի զինվորներին ծանր հարված հասցրին: Երբ Ռատն սպանվեց (վերջինիս ձին խրվեց տղմոտ մի վայրում և (Ռատն) այնտեղ սպանվեց), վրաց զինվորները դիմեցին փախուստի, իսկ Վասիլի զինվորները կոտորելով հարվածում էին նրանց: Վասիլն այնտեղ մնաց երեք ամիս, մինչև որ հնազանդեցրեց նրանց և ապա գնաց ձմեռեց Տրապիզոնում:

(Մատթ. Ուռհայ., մաս Ա, էջ 57)

Հայոց 471 թվականին (16 մարտ 1022 թ.-15 մարտ 1023 թ.)... հունաց երկրից մի մեծ իշխան, որի անունը Նիկեփոր Ծովիզ էր, ապստամբեց Վասիլի դեմ ու իրեն դաշնակցելու կոչ արեց վրաց թագավոր Գորգիին և Գագիկի որդիներին (9): [Նիկեփորի] վախից դրոշմված՝ Դավիթը (10) հայոց գորքով միացավ նրան: Վասիլն ընկավ մեծ սարսափի մեջ. նա թախանձագին դիմեց Դավթին, որպեսզի նա կազմակերպի [Նիկեփորի] սպանությունը: Ծովիզը շատ էր սիրում Դավթին և խոստանում էր նրան հայոց թագավորության գահին նստեցնել, բայց Դավիթը չուզեց խախտել Վասիլի հետ կնքած դաշինքը: Մի օր Դավիթը խռովված, թողեց գնաց իր տունը: Նիկեփորը մենակ գնաց [Դավթի] մոտ և խնդրեց վերադառնալ: Դավթի ազդանշանով վերջինիս մարդիկ իսկույն սպանեցին Ծովիզին, իսկ նրա գորքը ցրվեց և փախուստի դիմեց: Վասիլը, լսելով այդ մասին, շատ ուրախացավ և Դավթին, որպես

պարզև, տվեց Կեսարիան, Ծամնդավը (11) և Խավատանքը (12)՝ իրենց գավառներով հանդերձ: Վասիլը սաստիկ գայրացած մեծաթիվ զորքով եկավ վրաց թագավոր Գորգիի վրա: Ձիոնք բերդի առաջ մեծ ճակատամարտ տվեցին. Գորգին, փախուստի դիմելով, ապաստանեց ամուր բերդում: Նա նամակ գրեց Վասիլին՝ հպատակություն խոստանալով, և իր որդուն պատանդ տվեց:

(Մատթ. Ուռհայ., մաս Ա, էջ 59)

Այդ տարին վախճանվեց նաև վրաց թագավոր Գորգին (13) և իր գահին նստեցրին որդուն՝ Բագրատին՝ թագավորելու վրաց համայն երկրի վրա:

(Մատթ. Ուռհայ., մաս Ա, էջ 65)

Այդ ժամանակ իր (14) զինվորականներից մի իշխան, որ Ապուքապ էր կոչվում (նա անցյալում վրաց Դավիթ կուրապաղատի վրանապահն էր եղել), կայսեր տեղյակ պահեց զորքերի դավադրության մասին:

(Մատթ. Ուռհայ., մաս Ա, էջ 67)

Այս ժամանակ պարսից մեծ ամիրա Ապուսուարը (15) շուրջ հարյուր հիսուն հազար անհավատների զորահավաք արեց և մեծ գայրույթով հարձակվեց քրիստոնյաների վրա: Նա ավերիչ կատաղությամբ մտավ Աղվանից երկիրը, Դավիթ Անհողինի (16) գավառը և մեծ փորձանք բերեց հավատացյալների գլխին: Դավիթը, այլազգիների հսկայական զորքից սարսափած, խուսափեց պատերազմից: Անհավատ Ապուսուարը գրավեց բազմաթիվ գավառներ և չորս հարյուր թեմաբերդ: Մի տարի մնալով այնտեղ՝ երկրի մեծ մասն իրեն ենթարկեց, ապա որոշեց հարձակվել Դավթի վրա: Դավիթը ճարահատյալ դիմեց Հովհաննես թագավորին,

որ Անիում էր նստում, և ասաց. «Ապուսուարը, գրավելով հայոց երկրի բոլոր գավառները, ինձ վրա է գալիս: Արդ, եթե ինձ օգնության չհասնեք, ես կգնամ հպատակություն կհայտնեմ նրան, կդառնամ նրա առաջնորդը և քո Շիրակ գավառը կխավարեցնեմ»: Հովհաննեսը, լսելով այդ, Դավթին չորս հազար հոգի ուղարկեց, ապա միջնորդեց Կապանի թագավորին, որը նույնպես նրան (օգնություն) ուղարկեց երկու հազար հոգի: Դավիթը նույն ձևով սպառնաց և ափխագների թագավորին (17), որը ևս օգնություն ուղարկեց չորս հազար հոգի:

(Մատթ. Ուռհայ., մաս Ա, էջ 89-91)

Հովհաննեսի (18) մահվանից հետո հայոց երկրի իշխաններից մի նենգ մարդ, անունը՝ ազատ Սարգիս Հայկազն, իմացրեց հռոմեներին, որպես նվեր նրանց տվեց հայոց երկիրը, հայոց առաջին թագավորների գանձարանն էլ հափշտակելով՝ տարավ Ափխագիա, իսկ ինքն էլ ապաստանեց քերդում:

(Մատթ. Ուռհայ., մաս Ա, էջ 95)

Հունաց զորքը Կամենի, Առոնի և Վասակի որդի Գրիգորի գլխավորությամբ հասավ Արևելք. վերջիններս իրենց մոտ կանչեցին վրաց իշխան Լիպարիտին, ապա գնացին Կապուտոու քերդը (19), Արջովիտ կոչվող տեղը: Թուրք զորքերը լսելով այդ մասին՝ դիմեցին այնտեղ: Հռոմոց զորքը բանակեց Արջովտում: Այն ժամանակ այլազգիների զորքը եկավ քաջ Լիպարիտի վրա: Նա գիշերով հեռացրել էր պահակներին՝ իր քեռորդի Չորտվանելին, հզոր և պատերազմող մարդուն: Ահա այն ժամանակ՝ գիշերով այլազգիների զորքը մարտ տվեց: Մարտի տեղից Լիպարիտին ձայն հասավ, թե «Հասի՛ր, այլազգիների զորքը շրջապատել է մեզ»: Լիպարիտն ասաց. «Շաբաթ է, վրացիների համար ընդունված չէ

շաքաթ օր պատերազմել»: Դրա վրա Չորտվանելը գիշեր ժամանակ առյուծի պես ճակատեց այլազգիների դեմ: Նրանց փախուստի մատնելու պահին նրա բերանը մի նետ մխրճվեց և ծոծրակից դուրս եկավ: Ահա այսպես մեռավ Չորտվանելը, մի քաջ ու հզոր մարդ: Լսելով Չորտվանելի սպանության մասին՝ Լիպարիտը կատաղած գագանի նման դուրս եկավ պատերազմի և բոլոր այլազգիներին դաշտի երեսով մեկ ցրիվ տվեց և սրի քաշեց: Երբ հռոմոց գորքը տեսավ Լիպարիտի քաջությունը, դավաճանեց նրան և լքելով այլ ազգիների մեջ՝ փախուստի դիմեց, որպեսզի Լիպարիտը քաջ մարդու համբավին չարժանանա: Անհավատների գորքը, տեսնելով այդ բանը, մի մարդու պես մարտի բռնվեց վրաց գորքի հետ: Մարտը թեժացավ. անհավատների շրջապատման մեջ գտնվող Լիպարիտը առյուծի նման էր մռնչում: Այդ պահին վրաց զինվորներից մեկը, որ ետ էր մնացել, թրով կտրեց Լիպարիտի ձիու երկու ջլերը: Լիպարիտը իմանալով այդ՝ փութանակի շուռ եկավ և սատկացրեց նրան: Ինքը՝ Լիպարիտը, ցած իջնելով, նստեց գետնին՝ վահանի վրա, և ձայն տալով ասաց. «Ես եմ Լիպարիտը»: Այլազգիներն այն ժամանակ վրաց զինվորներից շատերին կոտորեցին, մնացածներին էլ փախուստի մատնեցին, իսկ Լիպարիտին էլ գերի վերցնելով՝ տարան Խորասան, Տուղրիլ սուլթանին. վերջինիս վաղուց էր հասել Լիպարիտի համբավը. տեղյակ էր նրա բոլոր սխրագործություններին: Նա սուլթանի մոտ մնաց երկու տարի և այլևայլ վայրերում սխրանքներ գործեց: Այլազգիները սուլթանի առջև հանեցին մի հզոր և քաջ խափշիկի՝ Լիպարիտի հետ մենամարտելու: Լիպարիտը հաղթեց և սատկացրեց այլազգի խափշիկին: Դրա վրա սուլթանն ազատ արձակեց Լիպարիտին և մեծ նվերներով հռոմոց երկիրն ուղարկեց: Լիպարիտը եկավ Կոստանդնուպոլիս: Մոնոմախ կայսրը, տեսնելով նրան, շատ ուրախացավ և մեծամեծ նվերներ տալով՝ ճամ-

փեց տուն՝ կնոջ և որդիների մոտ: Այս Լիպարիտը Ռատի և Զոյատի եղբայրն էր, ազգությամբ վրացի (20), անվանի ընտանիքից:

(Մատթ. Ուռհայ., մաս Ա, էջ 117-119)

Մուլթանը (21), իր հսկայական գորքով այնտեղից (22) հեռանալով, մտավ վրաց երկիրը և գազազած սրի քաշեց ու գերեվարեց նրանց: Առաջանալով նա բանակեց Ջավալիս (23) կոչվող գավառում և կատաղի մարտ տալով՝ պաշարեց Ախալ քաղաքը, որը և գրոհով գրավեց: Նա անգթորեն սրի քաշեց ողջ քաղաքը՝ տղամարդկանց ու կանանց, բոլոր քահանաներին, վանականներին ու իշխաններին: Ամբողջ քաղաքն արյամբ ողողվեց: Անհամար տղաների ու աղջիկների գերի քշեցին Պարսկաստան, ավար վերցրին ոսկու և արծաթի, թանկագին քարերի և մարգարիտների անթիվ գանձեր:

(Մատթ. Ուռհայ., մաս Բ, էջ 159)

Կայսրուհին նրա (24) սուրբ վարքագծի համար, որ իր հետ ամուսնական հարաբերության մեջ չէր մտնում, հետը թշնամացավ, սիրային կապեր հաստատեց հռոմոց մի իշխանի հետ, որին Վոտանիատ էին ասում, և նրան դրդեց Միքայելի դեմ: Միքայել կայսրը տեսնելով, որ Վոտանիատը ողջ Կոստանդնուպոլիս քաղաքն իր դեմ է հանել, չդիմադրեց, այլ բացեիբաց անիծելով ամենապիղծ թագուհուն՝ հրաժարվեց գահից և գնաց վանք...

Հայոց 525 թվականին (2 մարտ 1076 թ. - 1 մարտ 1077թ.) հռոմոց վրա թագավորեց Վոտանիատը (25): Նա ամուսնացավ Միքայելի կնոջ հետ, որ վրաց թագավոր Գուրգենի դուստրն էր: Պիղծ խառնակության համար նրանք ամուսնացան միմյանց հետ:

(Մատթ. Ուռհայ., մաս Բ, էջ 229)

Հայոց 550 թվականին (24 փետրվար 1101 թ. - 23 փետրվար 1102 թ.) Երուսաղեմ սուրբ քաղաքում սարսափելի և զարմանալի նշան եղավ... Բոլոր քրիստոնյաներն ապշել էին: Դա տեղի ունեցավ այն պատճառով, որ ֆրանկներն ընթացան խոտոր, ձախակողմյան ճանապարհով, թողեցին ճշմարիտ աջակողմյան ճանապարհը և ըմպեցին դառնության մրուրով լի մեղքերի բաժակը, նաև (այն պատճառով), որ սուրբ եկեղեցու սպասավորներն անհագուրդ կեղտի մեջ թավալվեցին և չէին խորշում այսպիսի մեղսագործ վարքից: Այդ բոլորի վրա նրանք կանանց էին կարգում աստծո սուրբ Գերեզմանի և Երուսաղեմի բոլոր վանքերի սպասավոր: Այդ բոլորը սարսափելի մեղքեր էին աստծո նկատմամբ: Բոլոր վանքերից նրանք հեռացրին հայերին, հռոմուներին, ասորիներին և վրացիներին: Բայց երբ ֆրանկներն ականատես եղան իրենց պախարակող այդ սարսափելի նշանին, Երուսաղեմի վանքերի սպասավորությունից հեռացրին կանանց և յուրաքանչյուր ազգի թույլ տվեցին իր վանքում սպասավորել: Հավատացյալների հինգ ազգ ահա սկսեց աղոթել և աստված ականջ դրեց նրանց աղոթքներին:

(Մատթ. Ուռհայ., մաս Բ, էջ 297-299)

Հայոց 570 թվականին (19 փետրվար 1121 թ. - 18 փետրվար 1122 թ.) տեղի ունեցավ հետևյալը: Գանձակ գավառից ոմն ամիրա, անունը Խազի, արյունարբու, անպատկառ ու թալանող մի մարդ, որ, լինելով Վրաստանի հարևան, հոժար կամքով ենթարկվում էր վրաց Դավիթ թագավորին (26), մի վատ միտք հղացավ. երեսուն հազար թուրք զինվորների զլուխն անցած՝ նա մտավ Վրաստան, նրա բնակչության մի մասին գերեվարեց և Վրաստանից տեղահան անելով՝ վերադարձավ ու բանակեց իր տեղը: Վրաց Դավիթ թագավորը, լսելով այդ մասին, (նրա դեմ) ուղար-

կեց Վրաստանի գորքերին, որոնք, տեղ հասնելով, անսպասելիորեն հարձակվեցին թուրք զինվորների վրա, նրանցից երեսուն հազար զինվոր սպանեցին, նրանց բոլոր կանանց ու երեխաներին Վրաստան գերեվարեցին, նրանց ոչխարների անհամար հոտերը քշեցին տարան, ձեռք բերեցին հսկայական ու անհամար քանակությամբ ավար: Նախճիրից ազատված թուրք զինվորները պատառոտեցին իրենց հագուստները, իրենց գլուխը հողեցին և, սևեր հագած, գլխաբաց գնացին բոթը հասցրին Գանձակ քաղաք, իրենց սուլթան Մելեքին (27), Տափարի որդուն, ողբագին գանգատվեցին իրենց գլխին եկած փորձանքի համար: Նրանց մի մասն էլ գնաց հասավ արաբների գավառը՝ Կարմիան շրջանը, Արդուխի որդի Խազի ամիրայի մոտ և աղիողորմ նրան պատմեց իրենց գլխին եկածը: [Խազին], իր հզորությամբ ամբարտավանացած, հրամայեց իր մեծաթիվ գորքերի՝ բոլոր թուրքերի գորահավաք կատարել՝ հունաց երկրից սկսած մինչև արևելք՝ համայն Կարմիանը: Նա հարյուր հիսուն հազարանոց գորք գումարեց: Ապա դիմեց հարավ՝ արաբների երկիրը, և արաբների թագավորին, այն է՝ Տուպայխի որդուն, որի անունը Մադա էր, կոչ արեց իրեն միանալ: Վերջինս տաս հազարանոց [գորքով], եկավ նրա մոտ: Մա քաջ և կովող մարդ էր, գերեվարել էր Բադդադ քաղաքի [բնակչությանը] և երեք անգամ պատերազմել պարսից սուլթան Տափարի դեմ, հաղթել նրան ու պարտվել նրանից: Ծագումով նա Ռավադյան էր, Մահմեդի և մահմեդականության անարգող: Մա վրաններ էր խփել և բանակել Եթովպիայի ու Հնդկաստանի միջև ընկած շրջանում: Այս ժամանակներում էր, որ նա գնացել փեսայացել էր պարսից ամիրա Խազիին: Ահա այդ տարին Խազին բազում գորքերով շարժվեց հասավ Գանձակի շրջանը և գնաց դեպի Վրաստան:

Այն ժամանակ Գանձակի սուլթան Մելեքը չորս հարյուր հազար քաջ հեծյալներից բաղկացած հսկա զորքով մտավ Վրաստան, Տփլիս քաղաքի ուղղությամբ՝ դեպի Դեկոր կոչվող լեռը: Վրաց Դավիթ թագավորը՝ Գորգեի որդի Բագրատի որդին, լսելով այդ մասին, քառասուն հազար քաջարի, լավ կռվող զինվորներով պատերազմի դուրս եկավ թուրք զինվորների դեմ: Նա ուներ ղփչաղների թագավորից ստացած տասնհինգ հազար քաջ և ընտիր զինվորներ ևս, հինգ հարյուր ալան և հարյուր ֆրանկ (28): Օգոստոս ամսի 13-ին՝ Աստվածածնի պատեքի հինգշաբթի օրը, երկու լեռների միջև կատաղի պատերազմ տեղի ունեցավ. լեռները թնդում էին զորքերի բարձրացրած սարսափելի ժխորից: Աստված վրաց զորքերին նեցուկ կանգնեց, և նրանք մարտում ողջ թուրք զորքը փախուստի մատնեցին: Այդ օրը տեղի ունեցավ թուրք զորքերի մեծ, սարսափելի ջարդ, կոտորվեց չորս հարյուր հազար զինվոր, գերի ընկան երեսուն հազար հոգի: Գետերն ու ձորերը, բոլոր լեռնալանջերը դիակներով ծածկվեցին, բովանդակ դաշտերը երիվարների [դիակներով] և թափված գեներով պատվեցին: Ղփչաղ և վրաց զինվորները ութ օր մինչև Անի քաղաքի սահմանները [թուրքերին] հալածական արեցին: Պարսից սուլթան Մելեքը և Խազին մագապուրծ փախուստով ամոթահար վերադարձան իրենց երկիրը. հազարից հարյուրն անգամ կենդանի չմնաց:

Այդ տարին վրաց Դավիթ թագավորը պարսիկների ձեռքից գրավեց Տփլիս քաղաքը, այնտեղ մեծ ջարդ կազմակերպեց, հինգ հարյուր հոգու էլ ցից հանելով տանջամահ արեց:

(Մատթ. Ուռհայ., մաս Գ, էջ 381-383)

Այդ տարին (29) վրաց Դավիթ թագավորը վաթսուն հազար պարսիկ կոտորեց: Գանձակի սուլթանը բազմաթիվ զորքերով ե-

կել էր և՛ Կուր գետի վրա նավերից կամուրջ կապելով վաթսուն՝ հազար հոգի ափխազների երկիրն էր անցկացրել: Վրաց թագավորը, իմանալով այդ մասին, զորքեր ուղարկեց, քանդեց կամուրջը և մյուս ամիս անցած բոլոր զինվորներին իսպառ կոտորեց: Սուլթանը փախավ Պարսկաստան և մտավ Ավզկան քաղաքը՝ իր հորեղբոր մոտ:

Դավիթ թագավորը պարսիկների դեմ մղվող պատերազմներում մեծ քաջություն և կորով էր հանդես բերում: Նա բազմիցս պարտության էր մատնել այլազգի զորքերին, կոտրել նրանց հզորությունը, զենքի ուժով նա պարսիկների ձեռքից բազմաթիվ և նշանավոր գավառներ էր գրավել: Նա գրավեց Տփխիս և Դմանիս քաղաքները, Շիրվանը. Շաքին և Շամքորը, նվաճեց բազում այլ գավառներ: Դավիթ թագավորը սուրբ և առաքինի մարդ էր, շատ աստվածապաշտ ու արդար: Նա հայ ժողովրդի պաշտպանն ու բարեկամը դարձավ: [Հենց] նրա մոտ հավաքվեցին հայոց զորքի բեկորները: [Դավիթը] Վրաստանում հայերի համար քաղաք կառուցեց, որտեղ բազմաթիվ եկեղեցիներ ու վանքեր հիմնադրեց: Այդ քաղաքը նա Գոռա (30) կոչեց: Նա ողջ հայ ժողովրդին մեծ ուրախություն և խնդություն պարգևեց: Դավիթ թագավորը հայ կնոջից մի որդի ունեւր, անունը՝ Դեմետրե: Թագավորի եղբոր անունն էր Թոտորե:

(Մատթ. Ուռհայ., մաս Գ, էջ 389-391)

Այդ թվականին (31) վրաց թագավոր Դավիթը նորից մեծ ջարդ տվեց պարսից զորքերին՝ կոտորելով շուրջ քսան հազար հոգի: Նա գրավեց հայոց թագավորանիստ Անի քաղաքը, իսկ Մանուչեի որդիներին հանելով Անիից՝ տարավ Տփխիս: Վաթսունամյա ստրկությունից ազատվեց Անի թագավորանիստ քաղաքը: [Դավիթը] Անիի Սուրբ Կաթողիկե հրաշափառ և մեծ եկեղեցում,

որ մզկիթի էր վերածվել, հավաքեց հայոց աշխարհի եպիսկոպոսներին, քահանաներին ու վանականներին և մեծ հանդիսավորությամբ օրհնեց Սուրբ Կաթողիկեն: Համայն հայությունը ցնծության մեջ էր, քանզի Սուրբ Կաթողիկեն ստրկությունից ազատված տեսավ:

(Մատթ. Ուռհայ., մաս Գ, էջ 393)

Այդ տարին (32) պարսից զորահրամանատարը՝ արևելից ամիրան, որ Աբրալիմ՝ որդի Սուլիմանի է կոչվում, ապա Անձիտի (33) ամիրան, որ Տավութ՝ որդի Սուգմանի՝ որդի Արդուխի է կոչվում, և այլ բազմաթիվ ամիրաներ, հսկայական զորահավաք անելով, շարժվեցին գնացին Վրաստան: Նրանց վրա հարձակվեց վրաց թագավորը և մեծ ջարդ տալով՝ փախուստի մատնեց: Նա նախորդ անգամից ավելի [թուրք] կոտորեց, հինգ օր հալածելով նրանց, արյամբ ողողեց դաշտերն ու լեռները: Դիակների գարշահոտությունը բռնել էր ողջ երկիրը:

Այդ տարին վախճանվեց Վրաստանի բարեպաշտ և սուրբ թագավոր Դավիթը: Նրա գահին նստեցրին իր որդուն՝ Դեմետրեին (34), քաջ և աստվածասեր մի մարդու, որն իր հոր նման բարեգործ էր: [Դեմետրեն], Մանուչեի որդիներից ցմահ հպատակության մասին բազում երդումներ առնելով, թույլ տվեց նրանց վերադառնալ Անի՝ քաղաքը նրանց հանձնելով: Անին Դավթի մահից հետո պարսից զորքերից բազում նեղություններ էր կրել: Հայ կնոջից ծնված վրաց թագավոր Դեմետրեի վրա պատերազմական հոգսերից բացի ծանրացան նաև գավառների [կառավարման] հոգսերը: Մանուչեի որդիները սարսափելի երդում տվեցին, որ Անիի Սուրբ Կաթողիկեն առհավետ հայերին է պատկանելու, որ այնտեղ մուտք չի գործելու և ոչ մի տաճիկ կամ մուսուլման:

(Մատթ. Ուռհայ., մաս Գ, էջ 399-401)

Այդ տարին (35) վախճանվեց պարսից սուլթանը, որը կոչվում էր Մահմուտ որդի Տափարի. իր գահին նստեց եղբայրը, որ Մելեք էր կոչվում, նա, ով նախկինում Գանձակի վրա էր տիրում և վրաց թագավոր Դավթից ջարդ ստանալով՝ փախուստի էր դիմել Պարսկաստան:

(Մատթ. Ուռհայ., մաս Գ, էջ 403)

Նույն թվականի (36) հոկտեմբեր ամսին Միրան (37) անունով մի ամիրա՝ Սուքմանի որդի Աբրեհիմի որդին, որ բազում քաղաքների և գավառների՝ Խլաթի, Արճեշի, Մուշի, Տողատափի և Մանազկերտի տերն էր, բազմաթիվ զորքերով Վրաստան ուղարկեց իր աներոջը, որի անունը Ատրատին էր: Վրաց թագավոր Գորգիի (38) զորքն իր հերթին ուզում էր գնալ ասպատակել թուրքերի երկիրը: Նրանք միմյանց հանդիպեցին Օխթիս (39) կոչվող գավառում և կատաղի մարտ տվեցին: Հաղթեցին վրացիները և նրանց փախուստի մատնեցին, շատերին կոտորեցին և թուրք մեծամեծներից երեք հարյուր հոգի գերեցին: Իսկ [թուրքերն] էլ նետով խոցեցին վրաց հեծելազորի հրամանատարի ձեռքը. նաձիուց ցած իջավ, իսկ իր [զինվորները] վերքին դեղ էին դնում: Թուրք զորքից ետ էին մնում Մրվանի որդիները, ովքեր Վրաստանից էին և թուրքերի մոտ էին եկել վրաց ուրացող Վասակի ետևից. նրանք թուրքական զորքի առաջնորդները դարձան: Անակնկալ կերպով հանդիպելով [ձիուց] ցած իջած վրաց հեծելազորի հրամանատարին, նրանք ձեռքակալեցին նրան և տարան Շահի Արմեն (40) կոչվող ամիրայի մոտ: Սա միակ գերված [վրացի] էր, վրաց հրամանատարը, որին Կաղ էին անվանում:

Հայոց 610 թվականին (9 փետրվար 1161 թ. - 8 փետրվար 1162 թ) վրաց թագավոր Գորգին՝ Դավթի որդի Դեմետրեի որդին, ամառ ժամանակ, երկուշաբթի օր եկավ թագավորանիստ Անի մեծ

քաղաքի վրա, գիշերեց, իսկ հաջորդ առավոտյան գրոհով վերցրեց այն, կոտորեց հազար հոգի քրիստոնյա և այլազգի: Երկու հազար հոգուց բաղկացած ընտիր կայազոր հաստատելով՝ ինքը, փայլուն հաղթանակ տարած, վերադարձավ իր տիրապետությունը: Խլաթի տերը, որին Շահի Արմեն են անվանում ութսուն հազար զինվոր հավաքելով, եկավ պաշարեց Անի քաղաքը: Վրաց թագավորը, լսելով այդ մասին, ելավ նրանց դեմ և կոտորեց ու փախուստի մատնեց. այդ օրը նա սպանեց յոթ հազար հոգի, գերի վերցրեց երկու հազար հինգ հարյուր հոգի, այդ թվում հարյուր հիսուն հոգի նրանց երևելիներից՝ մեծամեծ ամիրաների: Նա ավար վերցրեց անթիվ անհամար քանակությամբ ձի և ջորի, վրան և զրահ և այլ զենքեր, այնքան շատ, որ ընտիր զրահը վաճառում էին երկու դանգով: Նա քշեց տարավ նաև բազմաթիվ ոչխարներ: Անի քաղաքը ողողվեց ամեն տեսակի բարիքներով, [նրա բնակիչները] ձեռք բերեցին կրկնապատիկը, քան կորցրել էին [քաղաքը] վրացիների կողմից գրավվելու ժամանակ: Դրանից դեռ շատ օրեր անց Անիի բնակիչները գնում էին ճակատամարտի վայրը, խոտերի մեջ գտնում բազմաթիվ զրահներ ու բերում: Թագավորը Անի քաղաքին արեց հետևյալ լավությունը. քաղաքը գրավելուց հետո նա քառասուն հազար դահեկան տվեց և հեծելազորից գնեց Անիում գերվածներին՝ քրիստոնյա թե այլազգի: Դա տեղի ունեցավ սուրբ Գրիգորի պասեքին՝ ամռան աղուհացից պասեքի մեջտեղում, երբ Անին գրավվեց, իսկ Միրան ամիրային, որ Շահի Արմեն էր, ջարդեցին օգոստոս ամսին:

(Գրիգոր երեցի շարունակութ., էջ 475-477)

Այդ տարին 41) վրաց թագավոր Գորգին, այլազգիների փախուստի դիմող զորքի ետևից ներխուժելով հոչակավոր Դվին քաղաքը, գրավեց այն: Այլազգիները քաղաքից դուրս էին եկել նրա

դեմ պատերազմելու, իսկ նա փախուստի մատնեց և կոտորեց նրանց: Կենդանի մնացածները փախան դեպի քաղաք: [Վրացիները], քաղաքի դռնով մեկ մարդու պես ներս խուժելով, բոլորին անխնա կոտորեցին, գերեցին և, նրանց բնակարանները հրո ճարակ դարձնելով, մեծ ավարով ու գերիներով վերադարձան իրենց երկիրը:

(Գրիգոր երեցի շարունակույթ., էջ 479)

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Խոսքը վերաբերում է հայոց արքա Գագիկ Ա-ի (990-1020 թթ.) թագադրման և օժման տոնակատարություններին ու հանդիսություններին:

2. Այսինքն՝ Գագիկ Ա-ի մահից հետո նրա որդիներ Հովհաննես-Սմբատի և Աշոտի միջև ծագած անհամաձայնության ժամանակ:

3. Խոսքը արխագաց և վրաց թագավոր Գեորգի Ա-ի (1014-1027 թթ.) մասին է:

4. Հայոց արքա Հովհաննես-Սմբատը թագավորել է 1020-1042 թվականներին: Կա կարծիք, թե նա թագավորել է մինչև 1040 թվականը:

5. Խոսքը Ատրպատականի ամիրա Մամլանի մասին է:

6. Ապահունիքը Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի գավառներից է: Այստեղ էին գտնվում Մանավազակերտ կամ Մանազկերտ քաղաքը, Ծումբ բերդը, Թոնդուրակ բնակավայրը, որից իր անունն է ստացել 9-11 դարերում Հայաստանում լայն տարածում գտած թոնդրակյան աղանդավորական շարժումը:

7. Խոսքը Բյուզանդիայի Վասիլ Բ (976-1025 թթ.) կայսեր մասին է:

8. Խոսքը վրաց Գեորգի Ա (1014-1027 թթ.) թագավորի մասին է:

9. Խոսքը Գագիկ Ա-ի (990-1020 թթ.) որդիներ Հովհաննես-Սմբատի և Աշոտի մասին է:

10. Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորի որդի Դավիթ Արծրունին է:

11. Ծամնդավը Փոքր Հայքի նույնանուն գավառի կենտրոնն էր: Միջին դարերում հսկում էր Կեսարիայից Մելիտենե տանող մայրուղին: XI դարում Ծամնդավը մտնում էր Վասպուրականի թագավոր Սենեքերիմի որդի Դավիթ Արծրունու (1025-1035 թթ.) տիրույթների մեջ:

12. Խավատանեքը կամ Խավարտանեքը քաղաք էր Կապադովկիայի հարավարևմտյան մասում, Ճանապարհների հանգույցում՝ ներկայիս Դեելու շրջկենտրոնից 3 կմ հարավ-արևելք:

13. Վրաց Գեորգի Ա (1014-1027 թթ.) թագավորն է, որի որդին էր Բագրատ Դ-ն:

14. Խոսքը Ռոմանոս Գ (1028-1034 թթ.) կայսեր մասին է:

15. Ապուսուարը (Աբու-լ-Ասվար Դվինի ամիրան էր Շաղադյանների տոհմից, որը տիրացել էր Դվինին դեռ 1020-ական թվականներին: Մահացել է 1067 թվականին:

16. Կյուրիկյան թագավոր Դավիթ Անհողինն է (989-1048 թթ.), որը կառուցել է Լոռե բերդը:

17. Խոսքը աբխազաց թագավոր Բագարատ Դ-ի (1027-1072 թթ) մասին է:

18. Խոսքը Անիի թագավոր Հովհաննես-Սմբատի (1020-1042 թթ.) մասին է:

19. Կապուտոռու բերդը գտնվում էր Բասեն գավառում:

20. Ըստ Ս. Երեմյանի՝ նա Լիպարիտ Օրբեյանը չէ: Այս գորավարը ծագում է Արդվեթի և Թրիալեթի տեր Բաղուաշի Լիպա-

րիտյան ֆեոդալական տոհմից (տե՛ս Լաստիվերցի ծանոթ. 29):
Ըստ Հ. Բարթիկյանի՝ Լիպարիտը վրացադավան հայ է, քանի որ
«վրացի ազգաւ» դարձվածքը նկատի ունի ոչ թե նրա ազգային
պատկանելիությունը, այլ դավանանքը (տե՛ս ծանոթ. 177):

21. Խոսքը Ալփ Արսլանի մասին է, որը Տուղրիլի մահից հե-
տո՝ 1063 թ., հաջորդեց նրան:

22. Այսինքն՝ Հայոց Արևելից կողմանքից (Աղվանքից), ուր
իշխում էր Լոռեի հայոց թագավոր Կյորիկե Ա.-ն (1048-1089 թթ.):

23. Սա Ջավախք գավառն է՝ Գուգարքի գավառներից մեկը:

24. Այսինքն՝ Միքայել Է Դուկաս (1071-1078 թթ.) կայսեր:

25. Խոսքը Նիկեփոր Գ Բոսանիատեսի (1078-1081 թթ.) մասին
է:

26. Վրաց Բագրատունիների արքայատոհմից վրաց թագա-
վոր Դավիթ Դ Շինարարն է (1089-1125 թթ.):

27. Գանձակի սուլթան Մելեքի անունը տալիս է Իբն ալ-Աթի-
րը՝ կոչելով նրան Տողրուլ: «Մելիք» հենց նշանակում է «թագա-
վոր»:

28. Վրաց թագավոր Դավիթ Շինարարի բանակում կովոդ
այս «ֆրանկները», Ս. Երեմյանի կարծիքով, «վոանգներն են», այ-
սինքն՝ վայրագները:

29. Ուռհայեցու տեղեկությամբ դա հայոց 572 թվականն է
(1123 թ. փետրվարի 19 - 1124 թ. փետրվարի 18):

30. Սա ներկայիս Գորի քաղաքն է:

31. Ըստ Ուռհայեցու՝ դա հայոց 573 թվականն էր (1124 թ.
փետրվարի 19 - 1125 թ. փետրվարի 18):

32. Խոսքը հայոց 574 թվականի (1125 թ. փետրվարի 18 -
1126 թ. փետրվարի 17) մասին է:

33. Անձիտը Մեծ Հայքի Ծոփաց աշխարհի գավառներից էր:
Այստեղ էին գտնվում Հոռե և Անձիտ բերդերը, Ծովք լիճը:

34. Դեմետրե Ա-ն թագավորել է 1125-1156 թվականներին:
35. Խոսքը հայոց 577 թվականի (1128 թ. փետրվարի 18 - 1129 թ. փետրվարի 17) մասին է:
36. Խոսքը 1160 թվականի մասին է:
37. Միրանը (նաև Սուքման Բ) իշխել է 1128-1185 թվականներին: Նա ստացավ Շահի Արմեն տիտղոսը: Նրա իշխանանիստ քաղաքն էր Մանազկերտը:
38. Գեորգի Գ-ն (1156-1184 թթ.) Դավիթ Դ Շինարարի թոռն էր՝ Դեմետրե Ա-ի որդին:
39. Օխթիսը ներկայիս Օլթին է:
40. Շահի Արմենը անուն չէ, այլ տիտղոս:
41. Դա հայոց 611 թվականն էր (1162 թ. փետրվարի 9 - 1163 թ. փետրվարի 8):

**ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑԻ,
ՀԱԻԱՔՍՈՒՆՔ Ի ԳՐՈՑ ՊԱՏՄԱԳՐԱՑՊ**

Եւ որդիք Գամերա՝ Ասքանագ, եւ ի նմանէ Սարմատք. եւ Բի-
վիաթ, եւ ի նմանէ Սորոմատք. եւ Թորգոմ, եւ ի նմանէ Հայք: Եւ որ-
դիք Յաւանա՝ Եղիսա, եւ ի նմանէ Սիկիլացիք. եւ Թարսիս, եւ ի
նմանէ Վիրք եւ Տիրենացիք...

(Սամ. Անեցի, էջ 34)

Կացուցանէ (1) եւ պահապանս արքունի զհին զարմից թա-
գաւորացն, որ բուն ոստանն անուանի, որպէս եւ Վիրք այժմ Սե-
վեծուլն կոչեն:

(Սամ. Անեցի, էջ 60)

Եւ Գուշարայ, որ յորդոցն Շարայի, ժառանգեցուցանէ զԿան-
գարս, զԶաւախս, զտերութիւնն Տաշրայ (2) եւ Աշոցաց (3): Եւ ընդ-
դէմ Կովկասու կարգէ զհզար ազգն ի զաւակէ Միհրդատայ Դա-
րեհի նախարարի, եւ կոչէ բղեաշխ Գարգարացոց (4):

(Սամ. Անեցի, էջ 60)

Աստ է գրեալ զՎրաց բաժանումն – ՇՕԷ. (Ի Քրիստոսէ), ԻԵ.
(Կոստանդն., Յուստիանոս), ԻԲ. (Պարսից Խոսրով), ԺԴ. (Հայոց
մարզպան Սժեժ), Է. (Կաթողիկոս Տէր Մովսէս), Դ. (Թուական
Հայոց) (5):

(Սամ. Անեցի, էջ 94)

⁷ Սամվել Անեցու տեղեկությունների գրաբար բնօրինակը տե՛ս Սամուելի
բահանայի Անեցոյ, Հաւարմունք ի գրոց պատմագրաց, Եր., 2011:

Աստանաւր ի բաց կացին Վիրք ի միաբանութենէ Հայոց հաւանեալք աղանդոյն Քաղկեդոնի ի ձեռն Կիրիոնի Վրաց առաջնորդի առ որ բազում թուղթս մաղթանաց Հայրապետն Հայոց Աբրահամ (6): – ՈՒԷ. (Ի Քրիստոսէ), ԺԲ. (Կոստանդն. Փոկաս), ԼԲ. (Պարսից Խոսրով), ԺԵ. (Հայոց Մարգպանք Տաճիկք), ԻԴ. (Կաթ. Տէր Յոհան), ՀԴ. (Թուական) (7):

(Սամ. Անեցի, էջ 97)

Յետ մահուան Տեառն Անանիայի կացեալ յաթոռ սրբոյն Գրիգորի Տէր Վահան ի Բաղաց (8): Սա դաշնադիր եղև ընդ Վիրս միաբան դաւանութեամբ, վասն որոյ ժողովեալ յամուրն Անի, ի թագաւորութեանն Աշոտոյ (9) որդւոյ Աբասայ, բազում եպիսկոպոսաց եւ իսաչակրան վանականաց, որք ծանուցեալ հաւաստեաւ զհերձուած կորստական մտաց նորա, զի ետ բերել պատկերս վասն նորոզման աղանդոյն Քաղկեդոնի եւ որոշեալ զնա՝ հալածական արարին. եւ միաբանեալ նստուցանեն յաթոռ սրբոյ Լուսաւորչին զՍտեփանոս, հարազատ արեան սրբոյ առնն Աստուծոյ Մաշդոցի, որ ի Սեւան: Եւ էր սա հետեւեալ վարուց նորա, որ եկաց յաթոռ հայրապետութեանն ամս Բ.: Իսկ վասն զի Վահանիկն կենդանի էր ի Վասպուրական (10) հաւանեցոյց զմանս ի պարզամտաց սուտ զնմանէ կարծել զհամբաւ հերձուածոյն: Եւ վասն այնորիկ զմիջոց Հայաստան աշխարհիս լցին նզովիւք: Իսկ ի հրամանէ Աստուծոյ ի միում ամի մեռան երկոքին եւ ամ մի անվերակացու լեալ: Ապա հրամանաւ թագաւորին Աշոտոյ, որ Ողորմածն կոչիւր, ժողով լեալ ընտրելոց արանց եւ եպիսկոպոսաց սրբոց կացուցանեն յաստիճան հայրապետական զերանելի այրն Աստուծոյ զտէր Խաչիկ՝ զհարազատ տեառն Անանիայի (11) մեծի հայրապետին, որ բանիւ վարդապետութեան սանձեաց զբերանս հերձուածողաց սրբաւէր եւ քրիստոսաւէր գոլով: –ՁԿԹ. (Ի

Քրիստոսէ), Ե. (Կոստանդն. Նիկիիփոր), ԺԵ. (Հայոց թագաւոր Աշոտ), Ա. (Կաթողիկոս Տէր Վահան), ՆԺԶ. (Թուական):

(Սամ. Անեցի, էջ 119)

Դաւիթ թագաւորն (12) Վրաց եհար զԵլիսազի եւ զՍլլըքն: – ՌՃԻԲ. (Ի Քրիստոսէ), Բ. (Կոստանդն. Կալաժանն), Է. (Կաթ. Տէր Գրիգորիս ամս ԾԳ.), ՇԿԹ. (Թուական):

(Սամ. Անեցի, էջ 130)

Դաւիթ թագաւորն ետո զՏփիլիս: – ՌՃԻԴ. (Ի Քրիստոսէ), Դ. (Կոստանդն. Կալաժանն), Թ. (Կաթ. Տէր Գրիգորիս, ամս ԾԳ.), ՇՀԱ. (Թուական):

(Սամ. Անեցի, էջ 130)

Ի բագում հինահարութեանց եւ ի սպառ սպուռ ջնջելոյ ասպատակ արձակել յաշխարհ մեր, երբեմն ի Վրաց, երբեմն ի Սլիլթականաց, անհնարին նեղութեամբ տարակուսեալ, տառապեալ բնակիչք քաղաքիս Անոյ եւ Շիրակ գաւառի (13) խորհեցան ելս գտանել մրրկին՝ ձեռս տալոյ յարքայն Վրաց ի Դաւիթ, նենգեցին ամիրային Ապլսուարայ որդոյ Մանուչէի, որ տիրէր քաղաքին յետ հաւրն մահու առնով զթագաւորն ի ներքս՝ բանալով զդրունս քաղաքին, որ ընդ մտանելն առ ժամայն եղեւ վնաս արեան եւ ոչ միոյ շնչոյ: Բայց կալեալ զԱպլսուար որդովքն, ընդ իւր խաղացոյց յերկիրն Վրաց. ի մահարար տեղոջ բնակեցուցեալ զնոսա, ուր երկուս յորդոցն հանդերձ հարբն վճարեցին զկենցադս: Նոյնպէս եւ քաջն Դաւիթ մեռանի անդին եւ թագաւորէ աշխարհին Վրաց որդի նորա Դեմետրէ (14) զովեալ յամենայն մանկական արութիւնս: Իսկ Փատլուն՝ անդրանիկն Ապլսուարայ, գնացեալ յառաջագոյն ամամ առ ամիրապետն ի Խորասան, յոր-

ժամ լուսւ գայսպիսի լուր գհարէն եւ գտեղեացս, փութացաւ գալ յերկիրս մեր, եւ շուրջ քաղաքաւս եւ գիշխողս իւրաքանչիւր տեղեաց ի բանի արարեալ՝ պաշարեաց գսա: Վասն որոյն գամն գայն ողջոյն ար ըստ արեւ սաստկացան հարուած սովոյն: Եւ բնակիչք սորա ի կողմունս կողմունս ելս առնելով գիշերի, յորոց վերայ անկեալ դարանեալքն գարս կոտորէին, որոց արեամբ եւ ոսկերաւք ծածկեցաւ երկիրս, եւ գկանայս եւ գմանկունս վաճառակուր առնէին եւ թեպէտ եւ տեղակալք գային յաշխարհէն Վրաց, երբեք երբեք արք ընտիրք, որպէս եւ անուանին քաջագատիս Իւանէ՝ որդի Ապուլեթի, որ բագում արութիւնս ցուցեալ՝ գասպատակս կոտորէր: Եւ ի գարաժողով լինել ի վերայ քաղաքիս Փատլոյ բագում հեծելովք, առ ոչինչ համարեալ գեկեալս ի պարտութիւն. այլ սակաւ արեամբք պատճառ եղեւ փրկութեան քաղաքիս մարտակցութեամբ բնակչաց սորա եւ յայսմ պատերազմի առաքինացաւ կին մի ի վերայ պարսպացս, առնացի ստացեալ սիրտ, հալածականս առնէր քարամբք գմարտուցեալսն յելանել ընդ պատուարն, առ ոչինչ համարեալ գխոցուածս նետիցն, գոր վիրաւորէին արտաքուստ. եւ էր անուն նորա ըստ արժանի արագութեան նորա Այծեամն կոչեցեալ:

Սակայն վասն գի թագաւորութիւնն Վրաց չէր հաստատեալ բովանդակ, եւ սովն եւ մարդախանձութիւնն յոլովացաւ, ապա հարկեցան տալ անդրէն առ Փատլուն գսա, դաշինս երդմանց պահանջեալ ի նմանէ յառնուլ վրէժս ի նենգչաց հար նորա եւ եղբարց, գոր թեպէտ եւ յանձն առնոյր, այլ յետ գպարապ առնլոյ, իւիք իւիք հնարիւ առ վրէժս հասուցեալ նոցա գհատուցումն, յորոյ իշխանակալութեանն թեպէտ եւ խաղաղանայր գաւառս ի սովորական հինից, այլ յաղագս վերագրեալ նեղութեանց եւ վասն հարկապահանջ յափշտակութեանց եկն եհաս ի վերայ մեր վերջին աղքատութիւն եւ տառապանք անհնարինք, որ յառաջագոյն

Ժամանակամ ունէր զաշխարհս Հայոց: Եւ աստանար յաւելա յաճախապէս մի զհետ միոյ՝ մինչեւ յաւուրսս յայտոսիկ յորում եմքս: Բայց սրբազան հայրապետն եւ առաջնորդն հաւատոյ տէր Գրիգորիս, վասն զի ուխտ սիրոյ ունէր առ Ապլսուար վասն իւր սեպհական աթոռոյս՝ գալ այսրէն նորա հաւժար կամակցութեամբ, յորժամ լուաւ զհամբաւս զայս, առաւել զայրացաւ տրտմագին ցասմամբ առ գործողս իրին: Եւ այս ամենայն լինի յետս ընդդէմ եւ անուղայ իմացուածք ի յառաւելութենէ մեղաց, զի իբրեւ տուն դառնացողաց արարաք զանձինս մեր եւ իբրեւ զմոռացատէրն Յակովբ յաւելաք մեղս յանարեւնութիւնս, կաշառաւք մարգարեանամք, եւ պակասեցան յունայնութեան աւուրք մեր, զի թողաք զայն որ ծնաւ զմեզ, եւ նա ետես, սրտմտեցաւ, նախանձեցաւ եւ դարձոյց զերեսս իւր սպառնացեալ զկծեցուցանել զմեզ անպիտան եւ անմիտ ազգաւ, եւ արբուցանել զբաժակ բարկութեան, եւ պահել զմրուրն, դարձեալ արբուցանել, եթէ մնայցեմք ի նմին անզղջութեան: – ՌՃԻԶ. (Ի Քրիստոսէ), Զ. (Կոստանդն. Կալաժանն), ԺԱ. (Կաթ. Տէր Գրիգորիս ամս ԾԳ.), ՇՀԳ. (Թուական):

(Սամ. Անեցի, էջ 131-132)

Հարին զՍալղուիւն Վիրք ի դուռնն Անույ եւ կալան զինքն եւս: – ՌՃԾԶ. (Ի Քրիստոսէ), ԻԳ. (Կոստանդն. Մանիլ), ԽԱ.(Կաթ. Տէր Գրիգորիս), ՈԳ. (Թուական):

(Սամ. Անեցի, էջ 133)

Վախճանի Դեմետրէ Վրաց թագաւոր, եւ թագաւորէ որդի նորա Դաւիթ. եւ յետ Բ. ամի եւ նա վախճանեալ, առնու զիշխանութիւնն եղբայր նորին Գւորգի (15):- ՌՃԾԸ. (Ի Քրիստոսէ), ԻԵ. (Կոստանդն. Մանիլ), ԽԳ. (Կաթ. Տէր Գրիգորիս), ՈԵ. (Թուական):

(Սամ. Անեցի, էջ 133)

Յայս ամս թագաւորն Վրաց Գւորգի առ զԱնի յունիս ի ԺԳ.:
Եւ ապա յաւգոստոս ամսամտին կոտորէ զՇահի Արմէնն եւթն
հազարաւ ՁՌ. եւ այտորիկ ականատես եղեաք մեք: Ի ԳՌ. գրով
այն էր, որ գերեաց, թող զանկեալ դիակունսն, որ ծածկէր զան-
դաստանս մեր:

Ապա ի միւս ամին յաւգոստոս Ա. առ զԴին քաղաք եւ ԿՌ.
գերեաց եւ քանդեաց զսուտ աղաւթանոցս նոցա: – ՌՃԿԳ. (Ի
Քրիստոսէ), Լ. (Կոստանդն. Մանիլ), ԽԸ. (Կաթ. Տէր Գրիգորիս),
ՌԺ. (Թուական):

(Սամ. Անեցի, էջ 134)

Ապա զաւրաժողով լեալ սուլտանն Խորասանա, եկեալ ի
դունն քաղաքիս Անույ եւ զարհուրեցոյց զբնակիչք սորա, յետ Է.
աւուր զնաց գաղտագողի աղուեսաբար եւ հար զթագաւորն Գւոր-
գի եւ զաւար նորա էառ եւ դարձաւ ի տեղի իւր: – ՌՃԿԵ. (Ի Քրիս-
տոսէ), ԼԲ. (Կոստանդն. Մանիլ), Ծ. (Կաթ. Տէր Գրիգորիս), ՌԺԲ.
(Թուական):

(Սամ. Անեցի, էջ 134)

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Խոսքը վերաբերում է հայոց Վաղարշակ թագավորի բարե-
նորոգչական գործունեությանը:

2. Կանգարքը, Ջավախքը և Տաշիրը Մեծ Հայքի Գուգարք աշ-
խարհի գավառներից են:

3. Աշոցքը, ըստ «Աշխարհացույցի» համառոտ խմբագրու-
թյան, Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի հյուսիսային գավառներից
է և սահմանակից է Ջավախքին:

4. Մովսես Խորենացուց վերցրած այս տեղեկությունը մեկ անգամ ևս վկայում է, որ հայոց Վաղարշակ թագավորի օրոք Մեծ Հայքի հյուսիսային սահմանը հասել է մինչև Կովկաս՝ այդ ամբողջ տարածքն ընդգրկելով Գուգարաց բղէշխության մեջ: Տեղեկության մեջ հիշատակվող «Գարգարացուց» տերմինը, կարծում ենք, առաջացել է «Գուգարացուց» բառից՝ որպես արտագրությունների հետևանք, մանավանդ, որ այլ ձեռագրերում տերմինը հիշատակվում է «գագարացուց» և «գագարացոց» գրաձևերով:

5. Այստեղից Սամվել Անեցու շարադրանքը տրված է աղյուսակով, որը մենք ներկայացնում ենք բացված տեսքով: Մեծատառերով պատկերված են թվերը, որոնք տարիներ են նշանակում, իսկ փակագծերում բացատրվում են, թե ինչին կամ ում է առնչվում այդ թիվը:

6. Խոսքը Աբրահամ Ա Աղբաթանեցի հայոց կաթողիկոսի (607-613 թթ.) մասին է, որի օրոք՝ 608 թ., վրաց եկեղեցին Կյուրոնի գլխավորությամբ դուրս եկավ Հայոց միաբանությունից:

7. «Կաթ.» նշանակում է կաթողիկոս, իսկ «Թուսական» ասելով նկատի ունի Հայոց թվականը:

8. Բաղքը Մեծ Հայքի Սյունյաց աշխարհի հարավային գավառներից էր, հյուսիսից սահմանակից էր Հաբանդ, հարավից՝ Կովսական, արևմուտքից՝ Չորք, իսկ արևելքից՝ Արցախ աշխարհի Սիսականի Կոտակ գավառներին:

9. Խոսքը Աբաս թագավորի (929-953 թթ.) հաջորդի՝ հայոց թագավոր Աշոտ Գ Ողորմածի (953-977 թթ.) մասին է:

10. Վասպուրականը Մեծ Հայքի 15 աշխարհներից մեկն էր: Պատմական այս ժամանակահատվածում Վասպուրականն առանձին թագավորություն էր (908-1021 թթ.), որն ավելի մեծ տարածք էր ընդգրկում, քան բուն Վասպուրական աշխարհը:

11. Խոսքը Անանիա Ա Մոկացի հայոց կաթողիկոսի մասին է, որը հայրապետել է 946-968 թվականներին:

12. Խոսքը վրաց Դավիթ Դ Շինարար (1089-1125 թթ.) թագավորի մասին է:

13. Շիրակը Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի գավառներից էր: Այն զբաղեցնում էր Ախուրյան գետի վերին և միջին հոսանքի ավազանը: Պատմական Շիրակ գավառի քաղաքներից են Շիրակավանը, Երազգավորսը, Անին: Վերջինս 961-1045 թթ. Բագրատունիների թագավորության մայրաքաղաքն էր:

14. Խոսքը վրաց Դեմետրե Ա (1125-1156 թթ.) թագավորի մասին է:

15. Խոսքը վրաց Գեորգի Գ (1156-1184 թթ.) թագավորի մասին է:

**ՄԽԻԹԱՐ ԱՆԵՑԻ,
ՀԱՆՂԻՍԱՐԱՆՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀԱՎԵՊ ՄԱՏՅԱՆՑ**

Իսկ սա (1) գորք ուղարկեց և Մուշեղ Մամիկոնյանին (2), սպանեց Վահրամին և դրա փոխարեն Խոսրովից (3) ստացավ Հայոց երկիրը մինչև Կոզովիտ (4) և մինչև Հուրագղան (5) գետը, մինչև Վրաց երկիրը, մինչև Տփլիս (6):

(Մխիթ. Անեցի, Ճառ 17)⁹

Քանզի մեռած էր Անիի (7) Մանուչե ամիրան (8), և նրա որդի Ապուլսուարն էր տիրում անարի և կնամարդի մի մարդ, որ կամեցավ Կարսի (9) ամիրային վաճառել Անին 60000 դահեկանի: Եվ Խլաթից (10) բերել տվեց խիստ ծանր ու բարձր մի նալ և դրեց կաթուղիկեի գլխին, որի համար գայրացած քրիստոնյաները կանչում են Դավթին (11) և տալիս են Անի քաղաքը, գցում են նալը և կանգնեցնում խաչը կաթուղիկեի գլխին, այն խաչը, որ 60 տարի գցել էին պարսիկները, և ժամհար կարգեցին խաչի առաջ, ուրախ եղան:

Եվ թե ինչպես գրավեց Անին այլազգիներից, այժմ կգրենք բարերար Աստծո շնորհով: Մինչև զորացավ վրաց թագավոր Դեմետրի որդի Դավթի որդին Հայոց 610 թվին, որն ամռան օրերին եկավ թագավորաբնակ Անի քաղաքի վրա: Նաև աստվածաբնակ եմ ասում և չեմ ամաչում: Եվ մի օր պաշարելով քաղաքը՝ մյուս օրը գրավեց բռնությամբ, այնտեղ կոտորելով 1000 մարդ քրիստոնյա և այլազգի՝ այնտեղ 2000 մարդ պահապաններ դրեց և դար-

⁸ Մխիթար Անեցու տեղեկությունների աշխարհաբար տարբերակը տե՛ս Մխիթար Անեցի, Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան, թարգմ. Վ. Ա. Եղիազարյանի, Եր., 2001:

⁹ Մխիթար Անեցու տեղեկությունների գրաբար տարբերակը տե՛ս Մխիթար Անեցի, Մատենան աշխարհավեպ հանդիսարանաց, Եր., 1983:

ձավ իր տունն ու թագավորությունը: Իսկ Շահի Արմենը՝ Խլաթի տերը, երբ լսեց, եկավ ու պաշարեց Անին 80000 հեծյալով: Եվ Վրաց Գորգունե (12) թագավորին լուր տվեցին, որը եկավ նրանց վրա և կոտորեց նրանց, իսկ մնացածներին փախստական արավ: Նրանցից մեռավ 7000 մարդ, և նրանց գլխավորներից առան 2700 գերիներ, ձիեր, ջորիներ, զենք ու զրահ, ասպար և աղեղ, անհամար ոսկի և արծաթ, նաև ոչխարներ և պախրաներ: Եվ լցվեց Անի քաղաքը լիուլի ավարով, որն սկզբում կորցրել էր Վրաց և այլոց հարձակումներից, այժմ լցվեց հարստությամբ, այնպես որ օրեր շարունակ քաղաքից դուրս էին գնում և շրջելով դաշտով՝ գտնում էին զրահներ, թրեր և այլ իրեր և հագուրդ էին առնում: Եվ թագավորը 40000 ոսկի տվեց Անիի քաղաքացիներին, որոնք պարսիկներից ազատեցին գերյալներին:

(Մխիթ. Անեցի, Հավելվա)

Ապա մեծ նախարարներից մեկը Հասան անունով, իր կողմը դարձրեց տասնհինգ մարդկանց, նաև Վրաց թագավորին (13)՝ սպանելու Սմբատ թագավորին (14), իսկ երբ գաղտագողի ուղարկում են Սմբատ թագավորին սպանելու, հայտնի են դառնում իրողությունները: Եվ իսկույն Ատրնեբսեհը և Հասանը բազում զորքով հասնում են Անի և ինչ որ կար արքայի պահեստում, բռնում ավար առնելով, գնում են: իսկ Սմբատը, առնելով զորքերը, դիմում է նրանց վրա, և արքան թույլ չի տալիս մեղանչել ոմանց, այլ հակառակն է պահանջում, որ Ատրնեբսեհն ինքը գա արքայի մոտ և մյուս վնասարարներին ևս բռնելով՝ նրանց աչքերը կուրացնում է և Ատրնեբսեհի որդուն պատանդ է տանում իր հետ և Ատրնեբսեհին հաշտ համբույրով արձակում է, և այսպես Աստծո նախախնամությամբ հաստատում է Սմբատն իր թագավորությունը...

...Իսկ Սմբատի մյուս որդի Աշոտը (15) բազում ընթացություններ և քաջություններ էր կատարում և պահում էր իր հոր տերության բոլոր ամրոցները Գուրգեն իշխանի ձեռնատվությամբ, նաև Վրաց թագավորի (16) և Գագիկ Վանեցի (17) թագավորի:

(Մխիթ. Անեցի, Հավելված)

Հունաց Լևոն թագավորը (18) հույժ պատվում է Սմբատին (19), նաև Տաճկաց իշխանը, Բաբելոնի խալիֆան, բայց շփոթ աղմուկ է ընկնում Սմբատ թագավորի և Եգիպտոսի թագավորի մեջ Կոստանդինի (20) համար և հետո Ներսեհ իշխանի միջնորդությամբ հաշտվում են: Կոստանդինին բռնելուց և կապելուց հետո Սմբատ թագավորը Կոստանդինին թագակապելով ուղարկում է իր աշխարհը, բայց Վրաց թագավորը (21) հավետ չարացավ Կոստանդինի արձակման պատճառով:

(Մխիթ. Անեցի, Հավելված)

Զաքարիա անունով մի մարդ, Մարաց աշխարհի (22) իշխան կարգված, վշտանալով նրանցից, գտնելով դիպուկ ժամ, ելնում է աշխարհից տանով և որդիներով, ծառաներով և աղախիններով, ամբողջ ինչքով բաժանվելով Բաբելական ցեղից, ընկնում է Պարսից տերության մեջ և այնտեղից Վրաց երկիրը և պատիվ գտնելով Վրաց թագավորից, հույժ մեծանում է: Եվ նրա հետ նրա որդի Վահրամը, և Վահրամից հետո նրա որդի մեծագոր իշխան Մարգիսը. սրան ունեցավ Բ (2) որդի՝ առաջինը Զաքարե և երկրորդը Իվանե: Եվ հույժ սիրվեցին Վրաց Թամարա թագուհուց՝ Դեմետրի որդի քաջ Գևորգի դուստրից, որը և Իվանեին դարձրեց փոխարքա (23), իսկ Զաքարեին Հայոց և Վրաց գորավար (24): Որը շատ քաղաքներ առավ տաճիկներից և պարսիկներից և տիրեց

նրանց մինչև Բաղեշ (25) և Արտավիլ (26), և մնաց Վրաց իշխանության ներքո: Նաև Կարնո (27) սուլթանին հարկի տակ դրեց և որ աշխարհին որ տիրեց, լցրեց այն Քրիստոսի եկեղեցիներով, նաև Արագածի լանջին Օհանավանքը (28), Հառիճի վանքը (29), Տեղեր վանքը, Յուշի վանքը (30), Սաղմոսավանքը և այլ շատ եկեղեցիներ գյուղերում: Եվ վախճանվելով բարի մահով՝ թաղվեց Սանահնում (31) և նրա տեղը ժառանգեց նրա որդի Շահնշահը...

...Այս օրերում գորացավ նետողաց ազգը և տիրեց Հայոց և Վրաց, և քրիստոնյաների իշխանությունը թուլացավ: Իսկ Վրաց թագավորությունը մի կնոջ ձեռքում էր, որը կոչվում էր Ռուզուքան (32)՝ Թամարի (33) դուստրը, որին վերևում հիշեցինք, Լաշայի (34) եղբոր և Գորգուն (35) թագավորի թոռը: Նա հանձնում է աշխարհը Շահնշահին, և ինքը փախչում է Ափխազիա, և Շահնշահը հաճոյանում է նետողաց հանձարով և աստուծով և տիրում է մեր աշխարհին:

(Մխիթ. Անեցի, Հավելված)

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Խոսքը Բյուզանդիայի կայսր Մավրիկիոսի (582-602 թթ.) մասին է, որը հայկական աղբյուրներում հայտնի է նաև Մորիկ անվամբ: Այստեղ հիշատակվում է 591 թ. պարսկա-բյուզանդական դաշնագրի մասին, որի համաձայն՝ Մորիկ կայսրը պետք է պարսից թագաժառանգ Խոսրովին օգներ պայքարելու ապստամբած Վահրամ Չուբինի դեմ և ժառանգելու Պարսից թագավորությունը, իսկ դրա փոխարեն Խոսրովը խոստանում էր տարածքային զիջումներ անել հոգուս Բյուզանդիայի:

2. Մուշեղ Մամիկոնյանը Վահրամ Չուբինի դեմ պայքարում հայոց զորքի հրամանատարն էր, որին Վահրամը խնդրեց հեռու

մնալ իր դեմ պայքարից՝ խոստանալով վերականգնել հայոց թագավորությունը: Վահրամի նամակների և Մուշեղ Մամիկոնյանի պատասխանի շարադրանքը մանրամասն հիշատակվում է Մեբեռսի «Պատմություն»-ում:

3. Պարսից արքա Խոսրով Բ Փարվեզն է, որը գահ բարձրացավ 591 թ. պարսկա-բյուզանդական դաշինքի արդյունքում և թագավորեց մինչև 628 թվականը:

4. Կոզովիտը Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի գավառներից է: Տարածվում էր Այրարատյան լեռներից հարավ՝ ընդգրկելով Գայլատու լիճը: Ուներ ռազմավարական կարևոր նշանակություն, որի համար հայոց Արշակ Բ (350-368 թթ.) թագավորն այստեղ կառուցեց իր Արշակավան քաղաքը: Այստեղ էր գտնվում նաև Դարույնք անառիկ ամրոցը: Ռազմավարական կարևոր նշանակությունն էր պատճառը, որ Կոզովիտով էր անցնում 591 թ. պարսկա-բյուզանդական սահմանագծի որոշակի հատվածը, երբ երկրորդ անգամ Մեծ Հայքը բաժանվեց Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև:

5. Հուրագդանով էր անցնում պարսկա-բյուզանդական սահմանագծի մի հատվածը: Այս գետը ներկայիս Հրագդանն է, որը սկիզբ է առնում Սևանա լճից (Գեղամա ծով) և թափվում Արաքս (Երասխ) գետը:

6. 591 թ. համաձայնագրով Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի սահմանագիծը բաժանում էր նաև Վիրքը:

7. Հայոց Բագրատունյաց արքայատոհմի մայրաքաղաք Անին է (961-1045 թթ.), որը գտնվում էր Շիրակ գավառում: Պատմական այս ժամանակահատվածում Անին գտնվում էր սելջուկների տիրապետության ներքո:

8. Շաղաղյանների տոհմից Մանուչե ամիրան Անիում իշխել է 1072 թվականից, երբ Մանուչեի պապ, Գանձակի ամիրա

Փատլունը գնեց Անին սելջուկների Ալփ-Արսլան սուլթանից և հանձնեց մանկահասակ Մանուչեին, որն իշխեց այստեղ մինչև իր մահը՝ 1110 թվականը:

9. Կարսը գտնվում էր Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Վանանդ գավառում, որը սահմանակից էր Շիրակին: Քաղաքը եղել է Կարսի թագավորության (963-1065 թթ.) մայրաքաղաքը:

10. Խլաթը քաղաք էր Վանա լճի հյուսիսարևմտյան ափին: Այն գտնվում էր Մեծ Հայքի Տուրուբերան աշխարհի Բզնունիք գավառում, իսկ այնուհետև ենթարկվել է Վասպուրականի թագավորությանը (908-1021 թթ.), ապա՝ Շահարմենների պետությանը: Ներկայիս Ախլաթ բնակավայրն է Թուրքիայում:

11. Վրաց Դավիթ Դ Շինարար (1089-1125 թթ.) թագավորն է:

12. Վրաց Գեորգի Գ (1156-1184 թթ.) թագավորն է:

13. Խոսքը վրաց Ատրնեբսեհ Դ (888-923 թթ.) իշխանի մասին է, որին հայոց Սմբատ Ա թագավորը (890-914 թթ.) ճանաչեց որպես վրաց թագավոր: Սմբատ Ա-ի և Ատրնեբսեհի միջև եղած հարաբերությունների մասին մանրամասն տեղեկացնում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին:

14. Հայոց Սմբատ Ա (890-914 թթ.) թագավորն է:

15. Հայոց Աշոտ Բ Երկաթ (914-929 թթ.) թագավորն է: Այստեղ խոսքը Սմբատ թագավորի սպանվելուց հետո երկրում ստեղծված իրավիճակի մասին է:

16. Խոսքը վրաց Ատրնեբսեհ Դ (888-923 թթ.) թագավորի մասին է:

17. Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Ա Արծրունին է (908-943 թթ.):

18. Բյուզանդիայի Լևոն Զ Իմաստուն (886-908 թթ.) կայսրն է:

19. Հայոց Սմբատ Ա թագավորն է:

20. Խոսքը Եգեթի (աբխազաց) Կոստանդին Գ (893-922 թթ.) թագավորի մասին է:

21. Խոսքը վրաց թագավոր Ատրնեբսեհի մասին է:

22. Մարաց աշխարհը տեղադրվում է Ատրպատականից հարավ:

23. Բնագրում գրված է աթապակ, այսինքն՝ աթաբեկ:

24. Բնագրում գրված է սպասալար:

25. Բաղեշը գտնվում էր Վանա լճից 18 կմ հարավարևմուտք՝ Մեծ Հայքի Աղձնիք նահանգի Սալնաձոր գավառում: Ներկայիս Բիթլիս քաղաքն է Թուրքիայում:

26. Արտավիլը (Արտավետ) գտնվում էր Ատրպատականի հյուսիս-արևելքում: Ներկայիս Իրանի Իսլամական Հանրապետության Արդաբիլ վարչական միավորի կենտրոնն է:

27. Կարինը Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի Կարին գավառի կենտրոնն էր: Կոչվել է նաև Թեոդոսուպոլիս: Ներկայիս Էրզրում քաղաքն է Թուրքիայում:

28. Օհանավանքը, Տեղեր վանքն ու Սաղմոսավանքը գտնվում են Հայաստանի Հանրապետության Արագածոտնի մարզի Օհանավան, Տեղեր և Սաղմոսավան գյուղերում:

29. Հառիճի վանքը գտնվում է ՀՀ Շիրակի մարզի հարավում:

30. Յուշի վանքը չի պահպանվել: Կարծում ենք, որ այն պետք է կառուցված լիներ ներկայիս ՀՀ Արագածոտնի մարզի Ուշի գյուղում:

31. Սանահնի վանքը գտնվում է նույնանուն գյուղում, իսկ վերջինս ՀՀ Լոռու մարզի գյուղերից է և գտնվում է Ալավերդի քաղաքի մոտակայքում:

32. Վրաց Թամար թագուհու և Դավիթ Սոսլանի դուստր Ռուսուդան (1223-1245 թթ.) թագուհին է:

33. Վրաց Թամար թագուհին թագավորել է 1184-1213 թվականներին:

34. Թամար թագուհու որդի և հաջորդ Գեորգի Դ Լաշա (1213-1223 թթ.) թագավորն է՝ Ռուսուդանի եղբայրը:

35. Խոսքը Թամար թագուհու հոր՝ վրաց Գեորգի Գ (1156-1184 թթ.) թագավորի մասին է:

**ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ,
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ¹⁰**

Եվ Արծրունյաց տան պատմագիր Թովմա վարդապետը (1), Շապուհ Բագրատունին (2), Տեր Հովհաննես հայոց կաթողիկոսը (3), Աղվանից աշխարհի պատմագիր Մովսես Կաղանկատվացին (4), Ուռհայի (5) Ուխտանես եպիսկոպոսը, որ գրեց Կյուրիոնի (6) միջոցով հայերից վրացիների բաժանվելու մասին:¹¹

(Կիր. Գանձ., Նախաշավիղ)

Եվ [Գրիգորը] (7) կենդանության ժամանակ իր սուրբ որդի Արիստակեսին (8) ձեռնադրեց հայոց, վրաց ու աղվանից եպիսկոպոսապետ, իսկ ինքն անցավ ճգնակեցության, որպեսզի ամեն բանով փառավորվի...

(Կիր. Գանձ., Գլ. Ա)

Իսկ երբ սուրբ վարդապետ Մեսրոպը (9) Հայաստանը լիացրեց ուսումով ու թարգմանություններով, ամեն բան հանձնեց Մահակ կաթողիկոսին (10), իսկ ինքը գնաց Աղվանք ու նրանց համար նշանագրեր ստեղծեց, ապա ուսուցիչներ թողնելով նրանց համար՝ գնաց Վրաստան: Եվ ըստ վերուստ նրան տրված շնորհքի ստեղծեց նա և նրանց համար նշանագրեր: Եվ այդպես ամբողջ երկիրը ուրախացրեց անսահման խնդությամբ:

(Կիր. Գանձ., Գլ. Ա)

¹⁰ Կիրակոս Գանձակեցու տեղեկությունների աշխարհաբար տարբերակը տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Եր., 1982:

¹¹ Կիրակոս Գանձակեցու տեղեկությունների գրաբար բնօրինակը տե՛ս Կիրակոս Վարդապետի Գանձակեցոյ համառոտ պատմութիւն, Վենետիկ, 1865:

Մարգպան Մժեժից (11) հետո պարսիկները հայերին տիրում են երեսունվեց տարի: Այս ժամանակներում վախճանվում է վրաց եպիսկոպոսը. եկան Տեր Մովսեսի (12) մոտ, որպեսզի նրանց եպիսկոպոս տա: Նա ձեռնադրեց իր եկեղեցու փակակալ Կյուրիոն (13) անունով մեկին և հանձնարարեց նրանց՝ վստահած լինելով նրան, թե կպահպանի սերն ու միաբանությունը սուրբ Գրիգորի աթոռի նկատմամբ, որովհետև մինչև այդ ժամանակ վրացիները հայերից էին ընդունում ձեռնադրությունը:

Մովսեսի վախճանվելուց հետո այս Կյուրիոնը պառակտվեց Քրիստոսի ուղղափառ եկեղեցու դավանությունից, որովհետև մանկությունից խմորված էր այդ աղանդով՝ գտնված լինելով Բյուզանդիայում, և չարությունը ծածուկ էր պահում իր մեջ, ինչպես կրակը, որ թաքնված է լինում հարդի տակ, բայց չէր հանդգնում երևան գալ Մովսեսի կենդանության օրոք:

Տեր Մովսեսը երեսուն տարի կառավարելով հայրապետությունը՝ վախճանվում է, իսկ աթոռի տեղապահությունը տալիս է Վրթանես Քերթողին (14): Երբ Ցուրտավի (15) Մովսես եպիսկոպոսը տեսնում է Կյուրիոնի շեղումը, հայտնում է Վրթանեսին, որպեսզի թերևս կարողանա Կյուրիոնի մոլորված մտքերը փոխել, որին շատ անգամ աղաչանքներով գրեց՝ հեռու մնալ անմիտ աղանդից: Իսկ նա ոչ միայն չհամաձայնվեց գրածներին, այլև հալածեց Մովսես եպիսկոպոսին: Երբ Մովսեսից հետո հայոց կաթողիկոսությունը ստանձնեց տեր Աբրահամը (16), նույնպես և նա երկու-երեք անգամ թուղթ գրեց՝ հիշեցնելով նրան այն թյուրությունը: Իսկ Կյուրիոնը պատճառաբանում էր, թե այլ կերպ չի մտածում, քան նրանք են խորհում, և Մովսեսին իր գրպարտիչն էր համարում: Իսկ երբ ասվեց, թե քննության ժողով պետք է լինի, որ այդ մասին իմանան, Կյուրիոնը բացարձակ ընդունեց Քաղկեդոնի դավանությունը:

Երբ Աբրահամը տեսավ, թե ոչ մի օգուտ չէր, այլ ավելի անամոթացավ, այդ ժամանակ շրջաբերական թուղթ գրեց իր վիճակներին, որպեսզի վրացիների հետ բոլորովին չհաղորդակցվեն ո՛չ եկեղեցով, ո՛չ ուխտով, կա՛մ ամուսնությամբ, կա՛մ թե որևէ հոգևոր գործով, բացի որևէ վաճառքից, ինչպես հեթանոսների հետ, որպեսզի մարմնավոր ծանոթությամբ հոգևոր մեղքի մեջ չթաղվեն:

Եվ այնուհետև վերացավ վրաց եպիսկոպոսների ձեռնադրությունը, որ կատարվում էր հայերի միջոցով, որովհետև նրանք սկսեցին ենթարկվել հույներին:

Այս ամենը հեշտությամբ քեզ կտվորեցնի Ուխտանես (17) եպիսկոպոսը, որովհետև նա բոլորը կատարելապես նկարագրել է՝ թղթերն ու պատասխանները, Պետրոս եպիսկոպոսի համարձակախոսությունը, որ տեր Աբրահամի պատգամավորն էր՝ հղված Կյուրիոնի մոտ: Վրացիները իր համարձակության համար նրան (Պետրոսին) Գայլ կոչեցին:

(Կիր. Գանձ., Գլ. Ա)

Այս խաբանին (18) ծաղրեցին Տփղիս քաղաքի բնակիչները. առնելով մի դդում՝ վրան նկարեցին խաբանի կույր պատկերը, իբր թե նրանց աչքերը նեղ են ու փոքր. դդումը դրեցին նրանց դիմաց պարսպի վրա ու սկսեցին նետաձգությունը: Իսկ նա այս տեսնելով՝ խիստ բարկացավ, բայց որովհետև ձմեռ էր, փոխհատուցել չկարողացավ: Բայց երբ գարունը եկավ, պաշարեց ու գրավեց քաղաքը, հրամայեց կոտորել տղամարդկանց, կանանց ու մանուկներին. ավերեց քաղաքը, խլեց նրանց ինչքը, գնաց իր քաղաքը:

(Կիր. Գանձ., Գլ. Ա)

Տեր Անանիայի (19) մահից հետո նրա աթոռը մի տարի նստեց տեր Վահանը՝ Բաղաց (20) աշխարհից: Սա Վրաստանի հետ միասնական հավատի դաշինք կնքեց: Այդ պատճառով Աբասի որդի Աշոտի (21) թագավորության ժամանակ Անի ամրոցում հավաքվեցին շատ եպիսկոպոսներ ու խստակրոն վանականներ, որոնք հավաստի կերպով ճանաչել էին նրա մտքի կորստաբեր հերձվածքը, որովհետև նա պատկերներ բերել տվեց Քաղկեդոնի աղանդի վերականգնման համար: Եվ նրան հեռացնելով հալածական դարձրին:

(Կիր. Գանձ., Գլ Ա)

Երբ Դերենիկի որդու Դավթի որդի Բագրատունյաց տոհմի Կյուրիկե արքան (22), որ հիմնադրեց Հաղպատ ու Սանահին (23) հռչակավոր վանքերը, տեսավ, թե տեր Գրիգորիսը թողեց իր աթոռը ու գնաց Հռոմ, իր մոտ կանչեց Աղվանքի կաթողիկոս տեր Հովսեփին ու հայոց կաթողիկոս ձեռնադրել տվեց տեր Բարսեղին: Իսկ Կյուրիկեի պալատական քահանա ումն Սարգսի ձեռնադրում են Հաղպատի եպիսկոպոս: Դրանից հետո այն դարձավ եպիսկոպոսական աթոռանիստը: Սարգսից հետո եպիսկոպոս եղավ Գևորգը, սրանից հետո՝ Բարսեղը: Սա տեսքով գեղեցիկ մարդ էր: Վրաց թագուհի Թամարը, սրան տեսնելով, նրա վայելուչ գեղեցկության համար չափազանց մեծարեց նրան, մանավանդ որ նրա եղբայրներն էլ արքունի տան վերակացուներ էին:

Բարսեղից հետո եպիսկոպոս եղավ սուրբ Գրիգորիսը: Սա Ջաքարե ու Իվանե իշխանների ազգականն էր, և մեր օրերում եղավ: Սրանից հետո [եպիսկոպոս դարձավ] Հովհաննեսը՝ Խաչենի (24) իշխանների ազգականն էր և մի հեզ ու առաքինի մարդ: Սա Հաղպատի կաթողիկեի դռան փոքրիկ գավիթը քանդեց և կա-

ուուցեց մի մեծ ու գեղեցիկ շինվածք, որ տեսնողներին հիացմունքից ապշեցնում է:

Սրանից հետո [եպիսկոպոս է դառնում] Ջաքարե և Իվանե իշխանների քեռորդի ու առաջին Հովհաննեսի եղբորորդի մյուս Հովհաննեսը: Մա շինեց շատ ամուր պարիսպներով մի բերդ Հաղպատի և Սանահնի միջև: Այդ պատճառով երկու խոշոր վանքերի միջև գժտություն առաջացավ, որպես թե Սանահնի հողից է վերցված: Եվ Ջաքարեի որդի Շահնշահ իշխանը վրեժխնդիր եղավ Սանահնի համար, որովհետև իր հայրն այնտեղ էր թաղված, և դա իրենց սեփականությունն էին համարում, քանի որ Հաղպատը վրաց թագավորների կողմից այն ժամանակ վիճարկվում էր: Երբ Հովհաննես եպիսկոպոսը մեռավ, թաթարների հրամանով բերդի պարիսպը քանդեցին:

(Կիր. Գանձ., Գլ. Ա)

Սրան (25) շատ էր սիրում Դեմետրիոսի հայրը՝ Դավթի ու Գեորգեոսի պապ, վրաց Դավիթ (26) թագավորը: Այնքան էր սիրում, որ երբ լսում էր նրա գալուստի մասին, ոտքի էր կանգնում, ընդառաջ էր գնում նրան և գլուխը խոնարհելով՝ օրհնություն էր հայցում նրանից: Նա ձեռքը դնում էր նրա գլխին և ասում էր հետևյալ սաղմոսը. «Գտա իմ ծառա Դավթին և իմ սուրբ յուղով օծեցի նրան: Իմ ձեռքը թող օգնական լինի նրան ու իմ բազուկը զորացնի նրան» (27): Եվ սրա պատճառով թագավորը սիրում էր մեր հայոց ազգին:

(Կիր. Գանձ., Գլ. Ա)

Հինգ հարյուր ութսունութ թվականին (1139) սաստիկ երկրաշարժ եղավ, և կործանվեց Գանձակ քաղաքը. սրա մեջ գտնված շենքերը փլվեցին իրենց բնակիչների վրա: Դավթի ու Գիորգիի

հայր վրաց Դեմետրե (28) թագավորը եկավ ու քաղաքի դռները տարավ իր երկիրը: Երկրաշարժից փլվեց Ալիարակ լեռը ու փակեց իր միջով անցնող ձորակը, գոյացավ ծովակ, որ կա մինչև այսօր:

(Կիր. Գանձ., Գլ. Ա)

Իսկ Կյուրիկե Բագրատունին (29), որ Լոռե քաղաքում էր, իր ամբողջ կյանքի ընթացքում կանգնեց վրացիների դեմ ու հաստատուն պահեց իր հայրենիքը: Նրա մահից հետո իր որդիները՝ Դավիթն ու Աբասը, գրավվելով վրացիներից, ելան իրենց տանից, գնացին պարսիկների մոտ, [վրացիները] սրանցից ստանում են իբրև ժառանգություն Տավուշը (30), Մաճնաբերդը (31) ու այլ տեղեր: Այս միառժամանակ հետո պարսիկները դարձյալ նրանցից ետ են առնում Տավուշը, իսկ նրանք բնակվում են Մաճնաբերդում. Դավիթն ու Աբասը մահվամբ փոխադրվում են այս աշխարհից:

(Կիր. Գանձ., Գլ. Բ)

Հայոց արքա Լևոնի (32) թագավորության ժամանակ արևելքում էին գտնվում երկու եղբայրներ, որոնք Չաքարիայի որդի Վահրամի որդու՝ Բարեպաշտ Սարգիս իշխանի զավակներն էին: Սրանք բաժանվեցին քրդերի բաբիրական ցեղից: Առաջինի անունը Չաքարե էր, իսկ երկրորդինը՝ Իվանե, որոնք քաջ ու իշխանությամբ զորեղ մարդիկ էին՝ հարգված վրաց Թամար (33) կոչված թագուհու կողմից, որ Դեմետրեի որդի քաջ Գիորգիի դուստրն էր: Չաքարեն վրաց և հայ զորքերի զորավարն էր, որոնք [զորքերը] ենթարկվում էին Վրաց թագավորին, իսկ Իվանեն ուներ աթաբեկության տիտղոս: Սրանք բազմաթիվ հերոսական մարտեր մղեցին, որովհետև պարսիկների ու արաբների կողմից գրավված

հայոց շատ երկրամասեր խլեցին նրանցից իրենց համար. [գրավեցին] Գեղարքունյաց ծովի շուրջ գտնվող գավառները՝ Տաշիրը, Այրարատը, Բջնի քաղաքը, Իվինը, Ամբերդը, Անի քաղաքը, Կարսը, Վայոց ձորը, Սյունյաց աշխարհը ու նրա շուրջ գտնվող բերդերը, քաղաքներն ու գավառները: Հարկատու դարձրին նաև Կարին քաղաքի սուլթանին, ավերեցին պարսից ու Ատրպատականի շատ գավառներ, ամեն կողմից ընդարձակեցին իրենց սահմանները: Այսպես էլ Ջաքարե անունով մյուս իշխանը, սրա եղբայր Սարգիսը, մյուս Սարգիսը՝ Շավլեի ու Իվանեի հայրը, մեծ իշխանների ազգականները նրանց օժանդակությամբ գրավեցին ևս պարսից բազմաթիվ գավառներ ու ամուր բերդեր՝ Գարդմանը, Քարհերձը, Երզնկանքը, Տավուշը, Կաճարեթը, Տերունականը, Գագը, իսկ Շամքոր քաղաքը պաշարեց և հետո գրավեց նրա որդի Վահրամը՝ Աղբուղի հայրը՝ Վահրամի, Ջաքարեի և Իվանեի պապը:

...Եվ երբ այսպես հաջողվեց նրանց [ձեռք բերել] իշխանությունը, ջարդեցին նաև Շահ-Արմեն (34) կոչված սուլթանին:

Ապա կամեցան գրավել Բզնունյաց հոյակապ Խլաթ քաղաքը (35). գորք հավաքելով՝ պաշարեցին այն և մոտ էին գրավելու, երբ գորավարի եղբայր Իվանե իշխանը պարիսպը զննելու համար զբոսանքի դուրս եկավ, աննպատակ շրջելիս երիվարի ոտքը սայթաքեց խորխորատը, որ թաքնված էր, և գետին գցեց նրան: Քաղաքի մարդիկ տեսնելով հարձակվեցին վրան՝ ձերբակալելով նրան տարան քաղաք: Քաղաքը չափազանց ուրախացավ, և իսկույն իմացրին սուլթանին նրա բռնվելու մասին, որի համար նա շատ ու շատ ուրախացած՝ հրամայեց իր մոտ բերել:

Ջաքարե գորավարը լսելով՝ քաղաքացիներին սպառնալից խոսքեր ուղարկեց՝ ասելով. «Եթե իմ եղբորը այդ քաղաքից հանեք և կամ կորցնեք, ձեր երկրի հողը տանել կտամ վրաց կողմերը

ու կրնաջնջեմ ձեզ»: Նրանք երկյուղելով չտվին տանել Դամասկոսի ու Եգիպտոսի կողմերը գտնվող Կուզ, Մելիք Քեմլ և Երուսաղեմը գրաված Սալահադինի տոհմից Աշրափ անունով սուլթանների մոտ:

Ապա հաշտություն կնքելով միմյանց հետ՝ Իվանեի դուստրը կնության ուզեցին: Կատարվեց, ինչպես որ պահանջեցին, պատանդներ առան ու ազատեցին Իվանեին: Նա գնաց իր տունը, ուղարկեց դստերը, որ դարձավ Կուզի ու նրանից հետո Աշրափի կինը:

Շատ օգուտ եղավ այդ կնոջ սուլթանների տունը գալով, որովհետև անդորրություն տվին իրենց ենթակա քրիստոնյաներին, առավել ևս Տարոնին (36), որի վանքերը հարկատու էին, թեթևացրին հարկի չափը, իսկ մի մասին էլ բոլորովին զիջեցին:

Եվ հրամայեցին իրենց ենթակա մարդկանց՝ չզրկել, չնեղել այն ուղևորներին, որոնք աղոթքի համար Երուսաղեմ էին գնում: Ավելի ևս ազատ դարձրին վրաց ազգին, որովհետև Իվանեն խտտորվեց դեպի քաղկեդոնական ադանդը, որով վրացիները կործանվել էին. որովհետև նա [Իվանեն] մարդկային կյանքն ավելի սիրեց, քան աստծուն՝ հրապուրվելով Թամար թագուհուց՝ Գիորգիի դուստրից: Իսկ Չաքարեն մնաց հայերի դավանած ուղղափառության մեջ: Դրա համար ավելի էին մեծարում վրացիներին, որովհետև նրանք հարկատու չէին նրանց բոլոր քաղաքներում, նաև Երուսաղեմում: Եվ կնոջ անունը Թամթա էր [Իվանեի դուստրը՝ Աշրափի կինը]:

Այսպես սեր և միաբանություն ստեղծվեց Վրաց թագավորության ու սուլթանների իշխանության միջև:

(Կիր. Գանձ., Գլ. Դ)

Դրանից հետո, երբ խաղաղացրին իրենց իշխանության ենթակա երկրները բոլոր ավազակներից, ու բազմացան վանքերը, պայծառացան եկեղեցու արարողությունները, որ մի բան մտածեց Ջաքարե իշխանը: Որովհետև տեսնում էր իր թագավորի հետ եղած վրաց գորքերից յուրաքանչյուրը իր հետ ուներ քահանաներ և ամենուր պատարագներ էին մատուցում, իսկ ինքը ճանապարհին եկեղեցի չուներ, որովհետև այն բանից հետո, երբ հայոց մեծամեծ իշխանները պարսից ու արաբական բռնությունների հետևանքով վերացան, հայերը երկար ժամանակ սովորություն չունեին [ճանապարհին եկեղեցական պաշտամունք կատարելու]: Եվ վրացիները հայերին նախատում էին ճանապարհին եկեղեցի չունենալու, անհաղորդ մնալու և աստծու նահատակների տոները յուրաքանչյուր օրվա վերջում չտոնելու համար: Այս պատճառով նա չափազանց վշտանում էր:

(Կիր. Գանձ., Գլ. Ե)

Իսկ քորեպիսկոպոսը գնաց պատմեց կաթողիկոսին (37) ամիրայի հրամանի (38) մասին: Նա շատ ուրախացավ, որովհետև կաթողիկոս կամ նշանավոր մեկը երբեք չէր հանդգնում հայտնապես քաղաք մտնել կամ այնտեղ շրջել, քանի որ պարսիկները՝ քրիստոնյաների արյան ծարավ այդ մարդիկ, գրավել էին քաղաքը: Որովհետև սրանք բազմաթիվ տառապանքներ էին կրել Խաչենի (39) բնակիչների կողմից, որոնք ավազակային կյանք վարելով պարսիկներից շատերին սպանում էին, իրենց ձեռքի տակ գտնված քրիստոնյաներին կողոպտում. նույնպես էլ վրաց թագավորը ու նրա գորքը [պարսիկներին կոտորում էին] այս պատճառով [պարսիկները] թշնամի էին բոլոր քրիստոնյաներին:

(Կիր. Գանձ., Գլ. Է)

Սա (40) իր աթոռը հաստատեց Չարեքի (41) սահմանների այն քարայրում, որը վերևում հիշատակեցինք: Սա, այլազգիներից նեղվելով, դիմեց եկավ մեր Հայաստան աշխարհը մեծամեծ իշխաններ Ջաքարեի ու նրա եղբայր Իվանեի մոտ: Սրանք մեծ պատվով ընդունեցին նրան: Իվանեն սրան բնակեցրեց Միափոր գավառում՝ Խամշի կոչված վանքում (42): Սա սկսեց այնտեղ շինել մի մեծ ու հրաշալի եկեղեցի: Դեռևս չավարտած՝ խափանվեց, որովհետև Խորասանի Ջալալադին կոչված սուլթանը եկավ ու ջախջախեց վրաց թագավորությունը և սպառնաց, թե այլազգի գորքերը կգան ու մեկմեկի հետևից կավերեն Հայոց, Աղվանից ու Վրաց աշխարհները:

(Կիր. Գանձ., Գլ. Զ)

Իսկ ինքը (43) վերադարձավ իր երկիրը, ճանապարհին հիվանդացավ, քանի որ անբուժելի վերքեր դուրս եկան նրա մարմնի վրա: Մեկի առողջանալով՝ մեկ ուրիշն էր դուրս գալիս: Եվ այսպես [հիվանդությունը] տանջելով նրան՝ քիչ օրեր անց վախճանվեց: Բոլոր քրիստոնյաները սգացին: Նրան տարան թաղեցին Սանահինում՝ մեծ եկեղեցում, դռան առաջ խորանի տակ ձախ կողմից: Մեծ սուգ կապեցին վրաց Գիորգի Լաշա (44) մականունով թագավորը՝ Սոսլանի ու Թամարի որդին, մեծ թագավոր Գիորգիի թոռը և իր եղբայր Իվանեն վրաց ամբողջ գորքով: Ջաքարեին Շահնշահ անունով մի որդի մնաց, որ հասակով մանուկ էր: Սրան խնամեց Իվանեն իր որդի Սարգսի հետ, որին Ավագ էին անվանում, մինչև արքունքի հասավ և տիրեց հայրենի իշխանությանը:

(Կիր. Գանձ., Գլ. Ը)

Սրա (45) օրոք երանելի Մեսրոպը գիր ստեղծեց հայերի, վրացիների ու աղվանների համար:

(Կիր. Գանձ., Գլ. Ժ)

Տեր Վիրոն (46) (աթոռակալեց) երեսուներեք տարի: Սա երկար տարիներ պարսից արքա Խոսրովի (47) պալատում կալանքի տակ էր, իսկ նրա մահից հետո ազատվեց, եկավ իր երկիրը: Սա ազատեց Հայաստանի, Վիրքի ու Աղվանքի գերիներին Ջեբու խաքանի որդի Շաթ խազրից, որ ստրկացրեց մեր երկիրը:

(Կիր. Գանձ., Գլ. Ժ)

Տեր Միքայելը (48) [աթոռակալեց] երեսունհինգ տարի: Սա կանչեց Մաքենացիների (49) վանահայր Սողոմոնին ու անիծեց աղվանից այն տերերին, որոնք ամուսնացել էին երրորդ պորտի ազգակիցների հետ. դրանք մեջտեղից վերացան ընդհանրապես. նգովեցին նաև վրաց Թալիլե կաթողիկոսին, որովհետև նա էր անօրեն ամուսնության հրաման տալիս:

(Կիր. Գանձ., Գլ. Ժ)

Այն օրերում հանկարծակի մեզ ու մառախուղ եղավ և պատեց առհասարակ լեռ ու դաշտ. մեծ երկրաշարժ եղավ ու կործանվեց Գանձակ մայրաքաղաքը: Աստծու շնորհով ազատվեց նորընծա կաթողիկոսը (50), բայց երկրաշարժից անթիվ տղամարդկանց, կանանց ու մանուկների բազմության հետ մեռավ Գրիգոր վարդապետը, սրանք սպանվեցին շենքերի փլատակների տակ մնալով:

Եկավ վրաց թագավոր Դեմետրեն (51), ավարեց ամեն ունեցվածք, իր երկիրը տարավ նաև քաղաքի դռները:

(Կիր. Գանձ., Գլ. Ժ)

Թաթարական գորքի (Դերբենդից)

եղնելու և վրաց թագավորին փախստական դարձնելու մասին

Հայոց վեց հարյուր վաթսունինը թվականին (1220 թ.), երբ վրացիները հպարտացած էին իրենց հաղթությունով, այսինքն, որ հաղթեցին մահմեդականներին, Հայաստանի բազմաթիվ գավառներ իլեցին նրանցից՝ իրենցը դարձնելով, հանկարծակի անսպասելի ժամի ծանր գորքի բազմաթիվ գնդերով ու ամբողջ կազմությամբ ուժգին հարձակումով ելան Դերբենդի դռնից ու եկան Աղվանք՝ անցնելու Հայաստան ու Վրաստան. և ինչ որ ճանապարհին գտնում էին, ամեն ինչ սրի ճարակ էին դարձնում՝ մարդ, անասուն, մինչև իսկ շներն անգամ: Բացի ձիուց՝ թանկագին հագուստներով ու այլ հարստությամբ չէին հետաքրքրվում: Շտապով գնացին մինչև Թիֆլիս քաղաքը և կրկին վերադարձան իջան Աղվանից աշխարհը՝ Շամքոր քաղաքի սահմանները... Եվ այսպես շատերին անհոգ գտնելով՝ կոտորեցին ու ավերեցին բազմաթիվ տեղեր: Իսկ իրենք իրենց քոչերը ամրացրին մի ճահճոտ ու տղմոտ վայրում, որ գտնվում է երկու քաղաքների՝ Պարտավի (52) ու Բելուկանի (53) միջև Բեղամեջ կոչված մի շատ ամուր տեղում, իսկ իրենք հանդուգն հարձակումներով ավերում էին բազմաթիվ գավառներ:

Ապա զորահավաք են անում վրաց թագավոր Լաշան ու մեծ հազարապետ Իվանեն՝ պատերազմով նրանց դիմագրավելու համար: Եվ իջնում են Խունան (54) կոչված մի դաշտավայր տեղ, որովհետև այնտեղ էր գտնվում թշնամու գորքը: Ճակատամարտ տալով միմյանց դեմ՝ սկզբում փախուստի մատնեցին թշնամիներին: Բայց քանի որ թշնամիները դարան էին մտել, հարձակվեցին թիկունքից և սկսեցին վրաց գորքը կոտորել: Փախածները նույնպես վերադարձան ու այս կողմից, այն կողմից մեջտեղ առնելով՝

մեծ հարված հասցրին քրիստոնյաների գորքերին: Փախսան թագավորն ու բոլոր իշխանները: Իսկ թշնամիները հավաքեցին գորքի ավարը, տարան իրենց բանակատեղերը:

Մյուս անգամ կրկին վրաց թագավորը, նախորդ անգամից ավելի մեծ գորք հավաքելով, կամեցավ ճակատամարտ տալ թշնամիների դեմ: Իսկ նրանք վերցնելով իրենց կանանց, որդիներին ու ամբողջ ունեցվածքը՝ կամեցան Դերբենդի դռնից անցնել իրենց երկիրը: Բայց մահմեդականների գորքը, որ Դերբենդում էր, նրանց անցամուտք չտվեց: Նրանք կտրեցին Կովկաս լեռն անանցանելի տեղերով, վիհերը լցնելով փայտ ու քար և իրենց քոչերը, ձիերը, ռազմապաշարը [առնելով]՝ անցան գնացին իրենց երկիրը: Նրանց գլխավորի անունն էր Սաբադա Բահատուր:

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԺԱ)

Սրանից հետո, երբ որոշ ժամանակ անցավ, մի այլ գորք դուրս եկավ Հոնաստանից, որին դիչադ են ասում. սրանք եկան Վրաստան՝ Լաշա թագավորի և Իվանե հազարապետի մոտ, որպեսզի իրենց բնակության տեղ տան, իսկ իրենք նրանց հավատարմությամբ կձառայեն: Սակայն նրանք չհամաձայնվեցին սրանց բնակության տեղ տալու:

Նրանք ուղղություն վերցրին ու գնացին Գանձակ քաղաքի բնակիչների մոտ, որոնք հոժարությամբ ընդունեցին, որովհետև վրաց գորքի կողմից մեծ նեղություն էին քաշում. նրանք ավերում էին նրանց երկիրը, գերի էին տանում մարդկանց ու կողոպտում անասունները: Նրանց բնակվելու տեղ տվին քաղաքի սահմաններում, այլև ուտելիքներով ու խմելիքներով օգնում էին, որպեսզի սրանց միջոցով կանգնեն վրաց թագավորության դեմ: Իսկ հոնաց գորքը այնտեղ դադարեց ու տեղակայվեց:

Իվանեն գորահավաք արեց ու գոռոզամտությամբ նրանց վրա դիմեց: Սաստիկ հոխորտում էր բնաջնջել նրանց և նրանց քաղաքը՝ հուսալով իր գորքի բազմության և ոչ թե աստծու վրա, որ հաղթություն է տալիս, ում կամենում է:

Երբ ընդհարվեցին միմյանց, խուժերը [հոները] հանգիստ վիճակում իրենց որջերից դուրս եկան ու հոգնած ու լքված վրաց գորքին սրի բերան տվին. շատերին բռնեցին, իսկ մնացածին փախցրին: Այս օրերում քրիստոնյաների գորքերի մեջ մեծ հուսալքում առաջացավ. այնքան լքվեցին աստծուց, մինչև որ մի վախկոտ մարդ բազմաթիվ քաջ ու պատերազմում անուն հանած մարդկանց իր առջևը գցած բերում անց էր կացնում, ինչպես հովիվը հոտը, որովհետև տերը նրանց սրից վերցրեց իր օգնությունը և պատերազմում նրանց օգնական չեղավ...

Բայց որոշ օրեր անցնելուց հետո դարձյալ գորք հավաքեց մեծ հազարապետ Իվանեն, որպեսզի գնա վրեժ լուծի նրանցից, որոնք նրա գորքը ջարդեցին: Եվ անսպասելի մի ժամի հարձակվելով նրանց վրա՝ զարկեց սպանեց խուժադուժներին սրահարելով, իսկ նրանց ավարը ու մանուկներին գերեվարեց բերեց իր երկիրը:

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԺԲ)

Մխիթարը, (55) մնալով սրա ու ուրիշների մոտ, վարդապետական կոչում ստացավ: Եվ դրանով չբավականացավ, այլ մեկնեց արևմտյան կողմի երկիրը, որ կոչվում է Սև լեռ, վարդապետների մոտ, որոնք այնտեղ ուսուցիչներ էին: Նա չհայտնեց, որ ինքը վարդապետական աստիճան ունի, այլ շատ բան օգտվելով նրանցից՝ եկավ Կարին (56) քաղաքը: Այնտեղ պատահեց հավատով քրիստոնյա Քուրդ անվանված իշխանին, որ այդ ժամանակ այնտեղ էր լինում՝ փախած վրաց թագավորից: Նա ծանոթ եղավ

ու սիրվեց նրա կողմից իբրև հայր: Սրանից հետո նա վերադարձավ իր երկիրը:

...Ապա Քուրդ իշխանը վերադարձավ եկավ իր հայրենիքը՝ Կայան (57) և Մահկանաբերդ գավառը: Բազմաթիվ մեծարանքներով պատվեց նրան վրաց Թամար կոչված թագուհին՝ վերադարձնելով նրան նրա հայրենի վայրերը և ուրիշ շատերը: Սա [Քուրդը] Սադունի ու Դավթի հայրն է, Սադունի հոր՝ Շերբարոքի պապը:

...Իսկ սուրբ վարդապետը արգելեց նրանց այդ մտադրությունը՝ [ասելով]՝ չպետք է միմյանց թողնել ու ցրվել, այլ միասին ապրել ու խնդրել իրենց համար բնակության տեղ: Ապա միասին գնացին մեծ իշխան Իվանեի՝ վրաց գորավար Ջաքարեի եղբոր մոտ, որոնք այդ ժամանակ Կայան բերդին ու գավառին իշխող բարեպաշտ Քուրդ իշխանի քեռորդիներն էին, ցույց տվին նրան իրենց խնդիրքը, որպեսզի տեղ տա, ուր փոխադրեն իրենց վանքը (58):

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԺԳ)

Եկեղեցու տոնախմբության ժամանակ ներկա էր նաև սուրբ վարդապետ Խաչատուր Տարոնացին՝ Հաղարծին (59) կոչված սուրբ միաբանության առաջնորդը, սուրբ և առաքինի գիտությանը, մանավանդ երաժշտական արվեստով հռչակված մի մարդ: Սա պայծառացրեց իր առաջնորդության ենթակա սուրբ միաբանությունը, որ իր գալուց առաջ ամայի էր ու խամրած: Սրան մեծապես հարգում էր վրաց թագավոր Թամարի հայր Գիորգին:

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԺԴ)

Այս Զատկի համար շատ ազգեր բազմաթիվ հակառակություններ ու վեճեր ունեին հայերի հետ, առավել ևս վրացիները,

որովհետև հանդգնելով թյուրը ուղիղ էին համարում, որը [ուղիղը] եղծեց ու փչացրեց անիծյալ Իրոնը, որ անօրեն Հուստիանոսի պալատում էր, գատիկների ու այլ տոների լրումի համար Ալեքսանդրայում տեղի ունեցած ժողովին իրեն չկանչելու պատճառով: Անդրեասի երկհարյուրակը լրանալուց հետո ինը տարի խանգարված մնացին բոլոր տոները, որովհետև լրանալուց հետո չկարողացան նրա տոմարական արվեստը ուղիղ կարգավորել: Ապա Էաս անունով մի իմաստասեր ձայն բարձրացրեց, իր մոտ կանչեց բոլոր ազգերի իմաստուններին՝ հրեա Փենեհեսին, ասորիներից Գիգանին, գամիրներից Ադդեին, հույներից Ելոզսին և ուրիշ շատերին: Եվ սկսեցին ներքևից դեպի վեր հաշվել տարիները և հաստատուն կերպով գտնելով՝ կարգեցին ամբողջ հինգհարյուրակը՝ իբրև հավիտենական անտարակուսելի օրինակ, որ տարան Հուստիանոս կայսեր մոտ: Նա հրամայեց Իրոնին, իսկ նա նախանձով լցվեց մեծ անձերի տոմարական արվեստի ու իրեն չկանչելու համար: Կամեցավ այն որևէ ձևով եղծել, ապրիլի տասնհինգը փոխեց տասնվեցի ու վեցը հինգի պատրվակ բռնելով, թե մյուս բոլորը ճիշտ են՝ բացի սրանից: Այն տասնվեցը չի սխալեցնի, իսկ այն հինգը իննսունհինգ տարում միշտ կսխալեցնի նրանց՝ հրեաների հետ գցելով Չատիկը լրման ժամանակ, որովհետև հինգը նրանց Չատիկը շաբաթ կզցի, իսկ վեցը մերը կզցի՝ կիրակի, ինչպես և այստեղ պատահեց:

Եվ հայերի ու վրացիների այսպիսի վեճի համար Թամար թագուհին ու Չաքարիա սպարապետը վրաց իշխաններից մեկին նմանապես և հայերից [մեկ ուրիշի] Չատիկից առաջ ուղարկում են Երուսաղեմ՝ տեսնելու ճիշտը: Եվ սրանց համար դատավճիռ է կանթեղի վառումը, որ Քրիստոսի սուրբ գերեզմանի վրա է: Սրա մասին ասում են, որ հայոց լուսավորիչ սուրբ Գրիգորի խնդրան-

քով, առանց մարդու ձեռքերի ու տեսանելի կրակի՝ աստծու հրամանով վառվում է ամեն Չատկին, որ մինչև այսօր լինում է:

Բայց քաղաքի իշխանությունը արաբների ձեռքին էր. հարցրին քրիստոնյաներին, թե «ե՞րբ է ձեր Չատիկը»: Հույներից և այլ ազգերից [այնտեղ եղածները] պատասխանեցին, թե «Այս կիրակի»: Իսկ ովքեր հայերից էին, ասացին. «Ոչ այս կիրակի, այլ մյուս կիրակի»: Իսկ քաղաքի արաբ վերակացուն մի խելացի մարդ էր, հրամայեց տաճարում եղած բոլոր լույսերը մարել ու դռները փակելով՝ կնքեց իր մատանիով ու ոչ ոքի թույլ չտվեց ներս մտնել, որպեսզի տեսնի, թե որ ազգն է ճշմարիտ:

Եվ երբ այն ցերեկը անցավ ու երեկո եղավ, սպասում էին կանթեղի վառվելուն, բայց երբ չվառվեց, իշխանը հրամայեց անարգանքով ու ծանր գանահարությամբ բոլորին հանել՝ իբրև տգետների ու ստախոսների, բացի հայերից: Եվ երբ շաբաթն անցավ ու եկավ մյուս կիրակին, որը հայերը Չատիկ էին համարում, երբ պաշտամունք ու աղոթք էին անում, տասներորդ ժամին ամենքը ազդմունք ունեցան, և անմիջապես կանթեղն առանց ձեռքերի վառվեց: Հայերը մեծապես ուրախացան: Վերցրին ծեծեցին այլ ազգերին, և ամենքը գովում էին հայերի իմաստությունն ու հավատը, առավելապես արաբները, ու անարգում ծաղրում էին հույներին այն բոլոր քաղաքներում, որոնք արաբների իշխանության ներքո էին գտնվում: Այս տեսան նաև վրաց թագավորի ու գորավարի կողմից ուղարկված մարդիկ, եկան պատմեցին տեսածները: Մեծ գորավար Չաքարեն ուրախացավ, և այն բոլոր հայերը, որ գորքի մեջ էին, ավելի ևս ամրացան հայոց ուղիղ հավատի մեջ:

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԺԴ)

Այնպես պատահեց մի անգամ, որ նրա (60) սպասավորները վանքի պետքերի համար գինի բարձած գրաստներով գալիս էին: Բասիլա անունով մի ոմն վրացի եկավ ու կամենում էր բռնի կերպով նրանցից գինի առնել, որովհետև Իվանեի գործակալն էր անտառի վրա ու պահում էր նրա իջևանատեղը: Սպասավորները ասում են նրան. «Մեզ նեղություն մի տա, որովհետև մենք Գոշի մարդիկ ենք»: Մականունով այսպես էին կոչում նրան, որովհետև շատ քիչ էին նրա մազերը: Իսկ այդ թշվառականը հայիոյելով անարգեց նրան ու Գոշին: Երբ հասավ այն տեղը, ու նրա անունը պետք է անարգվելով հիշատակեր, անմիջապես համրացավ, կապվեց նրա լեզուն, ծովեցին նրա շրթունքները, և այսպես մնաց շատ օրեր, մինչև որ հառաչանքներով թողություն խնդրեց:

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԺԶ)

Ձեռնարկեցին (61) հինգ խորանով, կոփածո ու տաշած քարերով, գմբեթավոր ու գեղակառույց մի այլ եկեղեցի ևս շինել: Եվ երբ կես եղավ եկեղեցին, երկար ժամանակ խափանվեց, որովհետև Խորասանի Ջալալադին կոչվող սուլթանը եկավ, ջարդեց հայոց և վրաց գորքերը և ավերեց բազմաթիվ գավառներ: Այս և այլ բազմաթիվ պատճառներով [եկեղեցին] մնաց անավարտ: Հետո կապալեցի Գրիգոր անունով մի մարդ, որ առաջ եկեղեցու կառուցման նյութական ծախսերը հոգում էր, վերստին ձեռնարկեց ու այն ավարտեց վեց հարյուր իննսուն թվականին (1241 թ.):

Վախճանվեց նաև Իվանեն՝ Ջաքարեի եղբայրը, ու թաղվեց Պղնձահանքում իր շինած եկեղեցու դռանը. [Պղնձահանքը] վերցրեց հայերից ու վրացական վանք հաստատեց: Մեռնելիս նա իր որդուն ու տունը հանձնեց իր սնած ու փառքի հասցրած Գրիգոր անունով մի ոմն իշխանի, որին Տղա էին կոչում:

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԺԷ)

*Սուլթան Ջալալադինի (62) վեց հարյուր յոթանասունչորս
թվականին (1225 թ.) վրացական գորքը կոտորելու մասին*

Նախապես հիշատակված հյուսիսարևելյան գորքը, որ թաթար էր կոչվում, նեղեց Խորասանի սուլթան Ջալալադինն ու ջարդեց նրա գորքը, կործանեց նրա երկիրը: Նրան հանեցին փախստական գցեցին Աղվանից աշխարհը: Նա եկավ Գանձակ քաղաքը ու գրավեց այն: Պարսիկներից, արաբներից, թուրքերից անչափ գորք հավաքեց իր համար ու եկավ Հայաստան:

Իվանեն, այս տեսնելով, հայտնում է վրաց թագավորին ու մեծ գորք է հավաքում սուլթանի դեմ կանգնելու համար: Հպարտությամբ մեծապես ուռչում-փքվում էին և ուխտ էին արել, եթե նրան հաղթեն, իրենց իշխանության ներքո գտնվող ամեն հայի կդարձնեն վրաց դավանանքին, իսկ դիմադրողներին սրով կվերացնեն: Այս խորհուրդը աստծով չմտածեցին և ուխտը կնքեցին և ոչ էլ նրա հոգով խորհեցին այս ու տիրոջը չհարցրին, որ հաղթության տվիչն է նրան, ում որ կամենում է:

Սուլթանը հետո եկավ Կոտայք (63) գավառը: Գնաց նաև Իվանեն վրաց գորքերով ու կանգնեց նրանց հանդեպ վերևից: Տեսնելով նրանց՝ երկյուղեց ու այդ տեղում բանակեց: Իսկ սուլթանը, առաջ վարելով իր գորքը, եկավ նրանց հանդեպ: Երբ սա տեսան վրաց ավագներից Շավվե անունով մի իշխան ու նրա եղբայր Իվանեն, որ քաջ, անվանի ու պատերազմում հաղթող մարդիկ էին ասացին մյուս գորքերին. «Դուք մի փոքր ժամանակ սպասեցեք, մենք գնանք ընդհարվենք նրանց, եթե նրանցից ոմանց ետ դարձնենք, հաղթությունը մերն է, եկեք նաև դուք, իսկ եթե նրանք մեզ հաղթեն, դուք փախեք ու ձեր անձը ազատեցեք»:

Եվ երբ նրանք ընդհարվեցին, սկսեցին սուլթանի գորքը կոտորել: Իսկ վրաց գորքը դրա վրա ուշադրություն չդարձրեց, այլ

փախալ այդ տեղից այնպես, որ ընկերը ընկերոջ փախուստը չի մացավ: Եվ առանց որևէ մեկի հալածանքի՝ վախից ամենքը մի վայր մղվելով լցվեցին գյուղաքաղաք Գառնիի (64) վերևում մի ձոր: Երբ Սուլթանի զորքերն այս տեսան, հետամտելով շատերին կոտորեցին, ուրիշներին էլ գահավեժ արին:

Սուլթանը եկավ ձորի գլուխը ու տեսավ այդ ողբալի տեսարանը, որովհետև քարակարկառների նման կուտված էր այնտեղ մարդկանց ու ձիերի բազմությունը: Գլուխը շարժեց ու ասաց. «Այս գործը մարդու բան չէ, այլ միայն աստծու, որ ամեն բանում կարողն է»: Ապա դարձավ կողոպտեց ընկածներին ու բազմաթիվ տեղեր ավերելով՝ գնաց Տփղիս քաղաքը: Քաղաքում գտնված պարսիկները օգնեցին նրան, առավ քաղաքը ու շատերին կոտորեց: Ավելի շատերին ստիպում էր թողնել քրիստոնեությունը և ընդունել մահմեդականների խաբեբայական ու թյուր կրոնը: Այնուհետև շատերը մահվան երկյուղից վախենալով՝ ճշմարտությունը փոխանակում էին ստով, իսկ ուրիշներն էլ քաջությամբ մահ էին հանձն առնում, քան թե խղճի խայթով կյանքը. սրանք մարտիրոսի անուն ժառանգելով՝ թողին այս աշխարհը բարի անվամբ:

Ապա հրամայեց համաձայնվողներին, չհամաձայնվողներին առանց հարցաքննություն անելու ամենքին բռնությամբ թլպատել: Եվ այսպես բռնի կերպով երկու հոգի հրապարակում բռնում էին մարդկանց ձեռքից, իսկ մի ոմն սուրը բռնած կտրում էր առնանդամի մաշկը: Նաև խառնակվում էին կանանց հետ զազրելի պղծությամբ ամեն տեղ, ուր խաչ կամ եկեղեցի էին գտնում, կործանում ու քանդում էին: Այս անում էին ոչ միայն Տփղիսում, այլև Գանձակում, Նախիջևանում ու այլ վայրերում:

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԺԸ)

*Նույն գորքերի կողմից Հայաստանի
և Վրաստանի ավերման մասին*

Գանձակ քաղաքի ավերումից տարիներ անցնելուց հետո այս կատաղի և խորամանկ գորքը կարծես վիճակով բաժանել էր Հայաստանը, Վրաստանը, Աղվանքը: Յուրաքանչյուր գլխավորի ըստ մեծության ու փոքրության [բաժանեցին] քաղաքները, գավառները, երկրներն ու բերդերը, որպեսզի գրավեն, քանդեն, ավերեն: Եվ յուրաքանչյուրը կանանցով, որդիներով ու իր բանակի ժողովրդով գնաց իր մասնաբաժինը: Եվ նստեցին անհոգությամբ՝ ոչնչացնելու, ուտելու բոլոր կանաչ բույսերը իրենց ուղտերով ու անասուններով:

Այս ժամանակ վրաց թագավորությունը թուլացել էր, որովհետև մի Ռուզուդան անունով կնոջ էր ենթարկվում: Սա Թամարի դուստրն էր, Լաշայի քույրը՝ Գիորգիի թոռը. վավաշոտ էր ու կրքոտ, ինչպես Շամիրամը. իր համար բերված տղամարդկանց չհավանելով՝ շատերի հետ էր ընկնում և այրի էր մնացել: Թագավորական իշխանությունը կառավարվում էր գորագլուխներ Իվանների, սրա որդի Ավագի, Ջաքարեի որդի Շահնշահի, Վահրամի ու այլոց միջոցով: Եվ որովհետև կարճ ժամանակ առաջ մեռել էր Իվանեն, սրան տարան թաղեցին Պղնձահանքում (65), որտեղ ինքը վրաց վանք էր կառուցել՝ առնելով հայերից: Նրա իշխանությունը վարում էր իր որդին: Եվ որովհետև չէին կարող եկած անասելի մրրկին դիմագրավել, այս պատճառով ամենքը իրենց անձն էին պահպանում՝ սողոսկելով այն ամրոցները, ուր կարողանում էին:

Իսկ նրանք ընդհանրապես մորելիս բազմությամբ սփռված էին դաշտերը, լեռները, ձորերը, կամ իբրև անձրև հորդությամբ տեղացել էին երկրի վրա: Այնուհետև այնտեղ պետք էր տեսնել

տրտմագին աղետներ և ողբերի արժանի սուգ: Որովհետև հողը չէր թաքցնում մտածներին, ոչ էլ քարերն ու անտառներն էին պահում ապաստանածներին, ոչ բերդերի շատ ամուր շինվածքները, ոչ նեղ ու խոր ձորերը, այլ ամենը դուրս էին նետում թաքնվածներին: Լսվում էր արանց արին, աղեղնավորների կորովի ձեռքերը թուլանում էին, թաքցնում էին սրեր ունեցողները, որպեսզի թշնամիները չտեսնեն ու անողորմ կերպով չսպանեն: Թշնամիների ձայները հալում էին նրանց, կապարճների չիկոցները ահաբեկում էին նրանց բոլորին: Յուրաքանչյուր աչք իր օրհասը եկած էր տեսնում, և իրենց սրտերը ներսում մեռնում էին: Մանուկները սրի ահից փախչում էին ծնողների մոտ, իսկ ծնողները նրանց հետ վախից ընկնում էին նախքան թշնամիների վար գցելը:

Այնտեղ պետք էր տեսնել, թե ինչպես սրերն անխնա կոտորում են տղամարդկանց ու կանանց, երիտասարդներին ու մանուկներին, ծերերին ու պառավներին, եպիսկոպոսներին ու քահանաներին, սարկավագներին ու դպիրներին: Ծծկեր մանուկները քարի էին խփվում, և գեղեցիկ կույսերը խառնակվում ու գերվում էին:

Ահավոր էր նրանց կերպարանքի տեսքը, և անգույթ էին նրանց որովայնի աղիքները [սրտերը]: Միակին ու միամոր արտասուքներին չէին խղճում ու ծերությունը երբեք չէին ողորմում: Ուրախությամբ էին դիմում սպանությանը, կարծես գնում էին հարսանիք կամ գինարբուք:

Ամբողջ երկիրը լցվեց մեռելների դիակներով, և չկար մեկը, որ թաղեր դրանք: Միբեղիների աչքերի արտասուքը սպառվել էր և չկար մեկը, որ անօրենների ահից ընկածներին ողբար:

Սուգ հազավ եկեղեցին, և նրա գեղեցկության պայծառությունը վերացավ, խափանվեցին նրա արարողությունները և վերացան պատարագները նրա սեղանից. լռեցին նրա ժամասացու-

թունները և նրա մեջ այլևս չէր լսվում երգերի ձայնը: Ինչպես խավարով պատած էր ամբողջ երկիրը, և մարդիկ ավելի գիշերն էին սիրում, քան ցերեկը: Երկիրը թափուր դարձավ իր բնակիչներից, իսկ նրա վրա օտար որդիներ էին շրջում: Ինչք ու ստացվածք հափշտակվեցին, իսկ նրանց ազահությունը երբեք չհագեցավ: Խուզարկվեցին բոլոր տներն ու սենյակները, և ոչինչ չմնաց, որ չգրավեցին: Այստեղ-այնտեղ շրջում էին այծյամների արագությունամբ ու կեղեքում, պատառոտում էին իբրև գայլեր: Նրանց երիվարները վազքի մեջ չէին հոգնում, և նրանք, ավար հավաքելով, չէին ձանձրանում...

Մակայն այսուհետև մարտնչում էին բոլոր ամբոցների ու շատ քաղաքների դեմ: Բազմաթիվ ու տեսակ-տեսակ մեքենաներ էին կանգնեցնում, որովհետև չափազանց խորամանկ ու հնարամիտ էին: Գրավեցին, քանդեցին բազմաթիվ ամբոցներ ու բերդեր: Եվ որովհետև ամառ ժամանակ էր ու չափազանց շոգ, և ջուր չէր ամբարված, քանի որ անսպասելի ժամանակ վրա տվին, այդ պատճառով մարդ ու անասուն ծարավից պապակած, կամա թե ակամա ընկնում էին թշնամիների ձեռքը կարիքից ու նեղվածությունից: Իսկ նրանք ոմանց սպանում էին, ոմանց պահում էին իրենց պետքերի համար ստրկական ծառայության: Նույն անցքերը կատարում էին նաև բազմաթիվ քաղաքների հետ, շուրջը նստած՝ պատում-պաշարում էին դրանք:

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԻԲ)

Այսպես վարվեցին նաև այլ քաղաքների՝ Դումանիսի, Շամշուդայի, մայրաքաղաք Տփղիսի հետ: Բոլորն առ ու ավարի, կոտորածի ու գերության մատնեցին, անխնա ասպատակեցին բոլոր կողմերում՝ հարձակումով, հափշտակությամբ, կոտորածով, որովհետև չկար մեկը, որ նրանց դեմ կանգներ կամ նրանց հետ

պատերազմեր: Այս պատճառով ամեն կողմից աներկյուղ էին: Ճողոպրելով փախել էր Ռուզուդան (66) կոչված վրաց թագուհին, ուր որ կարողացել էր ազատվել: Այսպես բոլոր իշխանները մորթիները փրկել էին նրանցից:

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԻԵ)

Այն մարդիկ, որ ազատվել էին սրից, մերկ ու առանց ուտելիքի էին, ընկած ու տրորվո՞ծ հասկերով հոգում էին իրենց կարիքները, և այդ ձևեռ սաստիկ ցուրտ չեղավ, ինչպես ուրիշ տարիներ, այլ մեղմ էր ու ցանկացածի նման: Եվ որովհետև եզներ չունեին, որ հողը վարեին, և ոչ էլ սերմեր, որ ցանեին, երբ գարունը եկավ, աստծու հրամանով հողը ինքնեկ բուսցրեց, որ բավական էր մարդկանց կարիքները բավարարելու. նաև ամեն կողմ հացի լիություն եղավ, որով փախածները տեղերում ապրում էին: Այլև վրաց անխիղճ ազգը մեծ գութ ու խնամք ցուցաբերեց իրենց մոտ պանդխտածների հանդեպ: Եվ այսպես ողորմած աստված մխիթարեց տառապածներին:

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԻԸ)

Մի օր Ավագի (67) տան մեջ նրանցից [թշնամիներից – Ն. Ռ.] մեկը, և այն էլ ոչ շատ մերձավորներից, եկավ Ավագի սենյակը, ուր նա նստում էր: Եվ երբ նա անմիջապես վեր չկացավ նրան ընդառաջ, ձեռքին բռնած ձիու մտրակով զարկեց նրա գլխին: Իշխանի սպասավորները, այս տեսնելով, բարկացան իշխանին՝ իրենց տիրոջը անարգելու համար. վեր կացան այդ մարդուն ծեծելու: Եվ իշխանը, չնայած զայրացել էր, արգելեց նրանց: Այդ մարդը, որի անունը Ջոջ Բուդա էր, գնաց՝ իր հետ վերցնելով նաև այլ ընկերներ, կամեցավ գիշերով սպանել իշխանին: Նա իմացավ և մագապուրծ փախավ վրաց թագուհու մոտ, որովհետև նա դեռևս ապստամբ էր և քաշվել էր Վրաստանի շատ ամուր վայրերը...

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԻԹ)

...Եվ երբ Ավագը եկավ, գորաբանակը (68), իսկույն խաղա-
նից հրաման հասավ իր գորքին, որ ոչ ոք չհանդգնի չար բան ա-
նել Ավագի հանդեպ, և թուղթ եկավ Ավագին ու պարզններ նրան,
որ համարձակ գա և չվախենա: Ապա մեծարեցին նրան և գորքից
հեռացրին այն մարդկանց, որոնք կամենում էին սպանել նրան:
Ապա նրան և նրա հետ Տոնդուս աղա անունով մի իշխանի, որ
եկել էր դանի հրամանով հարկ առնելու բոլորից, ուղարկեցին
վրաց Ռուզուդան թագուհու մոտ, որ սա հնազանդվի մեծ ար-
քային:

Սրանք գնացին նրա մոտ, հորդորեցին նրան հնազանդվել
մեծ արքային և չվախենալ: Նրանից գորք առնելով՝ եկան իրենց
ուղարկողների մոտ՝ խաղաղության և բարեկամության դաշին-
քով, որ թագուհին հնազանդ կմնա իր մանուկ Դավիթ որդով
հանդերձ, որին նորընծա թագավորեցրել էր, և նրանք չդրժեցին
ուխտը:

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԻԹ)

Դավթի թագավորության մասին

Բազմահնար ու խորամանկ նետողների ազգը շատ անգամ
[պատգամավոր] ուղարկեց վրաց թագուհի Ռուզուդանի մոտ, որ
գնա իրենց մոտ, կամ իր մանուկ որդի Դավթին գորքով իրենց
տա: Իսկ նա այս չարեց. քիչ գորք է տալիս, թաթարական բանա-
կում գտնվող Ավագի՝ Իվանեի որդու ձեռքով ուղարկում է նրանց
մոտ՝ ասելով. «Մինչև խաղանի՝ ձեր արքայի մոտ իմ ուղարկած
պատգամավորը չվերադառնա, չեմ կարող ձեզ մոտ գալ»:

Իսկ նրանք երբ ջարդեցին հոռոմների սուլթանին՝ նրա փե-
սային, գրավեցին նրա քաղաքներից շատերը, նրա մոտ պատգա-
մավոր ուղարկեցին Վահրամ իշխանին, որ հնազանդության գա

իրենց: Նա գալիս իր հետ բերեց վրաց թագավոր, Ռուզուդան թագուհու եղբայր Գիորգի Լաշայի որդուն, որին [Ռուզուդանը] իր դստեր հետ դավով ուղարկել էր հռոմմների սուլթանի մոտ, որպեսզի ոչնչացնի նրան, որ չդավի իր թագավորությանը, և նա սուլթանի մոտ արգելափակված էր:

Վահրամը բերեց թաթարական զորքին հայտնեց, թե «մեր արքայի որդին է և անմեղ տեղը զրկված է իր տերությունից»: Իսկ նրանք, հակառակ նրա, հորաքրոջ, թագավորեցրին նրան, հրամայեցին ըստ քրիստոնյաների կրոնի օժել և նրա հոր բոլոր իշխաններին կարգադրեցին հնազանդ մնալ սրան, և սա էլ պետք է նստի Տփղիս քաղաքում: Թաթարներին ենթակա մեծամեծ իշխանները՝ Ավագը, որ զորավար էր, Զաքարիայի որդի Շահնշահը, Վահրամը և նրա որդի Աղբուղան նրան վերցրին տարան Մցխեթ, կանչեցին նաև վրաց կաթողիկոսին և նրան թագավոր օժեցին: Նրա անունը Դավիթ էր (69):

Իսկ նրա հորաքույր Ռուզուդանը երբ այս լսեց, իր որդու՝ մյուս Դավթի (70) հետ փախավ Ափխազիա ու Սվանեթիա և պատգամավորներ ուղարկեց թաթարական Բաթու անունով մյուս զորապետի մոտ, որ դանի ազգականն էր և իշխում էր Ռուսաստանում, Օսեթիայում ու Դերբենդում գտնվող զորքերի վրա, և դանից հետո [ամենամեծը] նա էր նրան հնազանդ մնալու: Նա հրամայեց, որ սա նստի Տփղիս, իսկ սրանք չընդդիմացան, որովհետև այդ օրերին դանը մեռել էր:

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԼԸ)

Ղիաթաղին սուլթանին փախցնելու երկրորդ տարեմուտին դարձյալ շարժվեցին գնացին Բզնունյաց կողմերը՝ Խլաթ քաղաքը. գրավելով այն տալիս են Ավագի քույր Թամթային, որ առաջ Աշրափ Մելիքի կինը եղած ժամանակ քաղաքի տերն էր եղել և գեր-

վեց խորագրեցի Ջալալադին սուլթանի կողմից: Նրանցից [թաթարներից] դարձյալ գերվեց և ուղարկվեց դանի մոտ ու երկար տարիներ այնտեղ մնաց:

Եվ երբ վրաց թագուհի Ռուզուդանը Համադոլա իշխանին պատգամավոր ուղարկեց դանի մոտ, Համադոլան իր վերադարձին դանից խնդրեց Թամթային և դանի հրովարտակով նրան իր հետ բերեց, որպեսզի Մելիք Աշրափի կինը եղած ժամանակ նա ինչ որ ունեցել է, իրեն տան:

(Կիր. Գանձ., Գլ. Խ)

Երբ եկավ երկրորդ տարին, որ հայոց վեց հարյուր իննսունվեց թվականն էր (1247 թ.), առաքինի կաթողիկոս Կոստանդինը (71) իր սպասավոր Թադեոսի միջոցով արևելյան եկեղեցիներին կերպասից մետաքսառեջ, բազմագույն ու թանկագին շուրջառներ է ընծա ուղարկում իբրև սուրբ պատարագի սպասներ պատվավոր վանքերում: Նաև շրջաբերական նամակ է ուղարկում, որպեսզի Թադեոսի շիրիմին [եկեղեցի] իբրև թեմ տան շրջակա գավառներն ու քաղաքները և շատ ոսկի գավթի շինության համար, որ կառուցում էր Հովսեփ վարդապետը՝ թուրքերի և վրացի ավագակների ձեռքով ավերվելուց հետո, քանի որ երկար ժամանակ մարդուց թափուր էր ու ամայի:

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԽԳ)

Երբ Դիուդ դանը իրենց երկրում գտնվող թաթարական զորքի մեծ թագավորությանը տիրացավ, իսկույն հարկապահանջ մարդիկ ուղարկեց իր զորքերի մոտ, որ զանազան կողմերում ու երկրներում էին գտնվում, որոնց [զորքերին] հնազանդեցրին նրանք՝ առնելու տասնորդ զորքերի բոլոր ստացվածքներից և հարկեր բոլոր իրենց կողմից նվաճված երկրներից ու թագավո-

րութուններից, պարսիկներից, արաբներից, թուրքերից, հայերից, վրացիներից, ադվաններից և այն բոլոր ժողովուրդներից, որ նրանց իշխանության տակ էին:

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԽԴ)

Վրաց թագավորների դանի մոտ գնալու մասին

Վրաց թագավորությունը այս ժամանակ թուլացել էր. սա, որ առաջ մի քիչ ուժեղ էր, ընկավ արևելքում գտնվող թաթարական զորքերի հարկատուական լծի տակ, որոնց գլխավորն էր Չարմադանի մահից հետո Բաչու նուխը:

Այս ժամանակ վրաց թագավորը Ռուզուղան անունով մի կին էր, որ թաքնվեց, ամրացավ Սվանեթիայի անառիկ վայրերում: Նրա մոտ պատգամավորներ էին գալիս երկու կողմերից՝ թաթարական զորքից՝ հյուսիսի կողմերում գտնվող Բաթու անունով մեծ զորավարից, որ մոտավոր ազգականն էր դանի և իշխում էր ամենքին. նույնիսկ դանը առանց նրա հրամանի աթոռ չէր նստում, և Բաչու կոչված մյուս զորավարից, որ Հայաստանի կողմերում էր: [Պահանջում էին] գալ նրանց մոտ հաշտությամբ ու խաղաղությամբ և իր տերությունն իշխել նրանց հրամանով:

Իսկ նա, որովհետև գեղեցիկ կին էր, չհամարձակվեց նրանցից ոչ մեկի մոտ գնալ, որպեսզի չխայտառակվի նրանց կողմից, այլ իր Դավիթ անունով մանուկ որդուն թագավորեցրեց, ուղարկեց Բաթու զորավարի մոտ:

Իսկ արևելյան կողմերում գտնվող գլխավորները, որ Բաչու նուխի հետ էին, գրավել էին ամբողջ Հայաստանը, սրանց մոտ կային վրաց թագավորության իշխաններ ևս, երբ տեսան, թե թագուհին իրենց մոտ չեկավ, այլ իր որդուն ուղարկեց Բաթուի մոտ, դժգոհեցին այս բանի վրա, ուղարկեցին հռոմմների Ղիաթադին

սուլթանի մոտ և այնտեղից բերին Ռուզուդանի եղբորորդուն՝ վրաց թագավոր Գիորգի Լաշայի որդուն, որին նույն Ռուզուդանը ուղարկեց իր դստեր հետ, որ Ղիաթադին սուլթանի կինն էր: Իսկ նա [Ղիաթադինը] սրան արգելափակեց, որպեսզի իր գոքանչի դեմ թագավորության համար դավադրություն չլինի:

Սրանք նրան այնտեղից բերին և իր հոր իշխանությունը հանձնեցին նրան և ուղարկեցին իրենց արքա դանի մոտ՝ նրա իշխանությունը հաստատելու համար: Իսկ իրենք մեկը մյուսի հետևից շտապ պատգամավորներ են ուղարկում Ռուզուդան թագուհու մոտ, որպեսզի նա կամա թե ակամա իրենց մոտ գա: Նույնպես և Բաթուն նրա որդուն ուղարկեց դանի մոտ, իսկ ինքը կանչեց Ռուզուդանին, որ իր մոտ գնա:

Նա երկու կողմերի հարկադրանքի տակ անձամբ մահադեղ ընդունեց և հեռացավ այս կյանքից: [Իսկ մինչ այդ] կտակագիր գրեց Ավագ իշխանին և իր որդուն հանձնարարեց Ավագին, եթե դանի մոտից վերադառնա:

Իսկ նրանք գնացին Գիուզ դանի մոտ, և նա սիրով ընդունեց նրանց: Նա վճռեց, որ սրանք ըստ հասակի կարգի ստանձնեն թագավորությունը: Նախ Գիորգի Լաշայի որդի Դավիթը, որ ավագն էր իրենց, իսկ նրա մահից հետո, եթե ողջ մնա, մյուս Դավիթը՝ Ռուզուդանի որդին, սրա հորքուրի որդին:

Թագավորության գանձերը երեք մասի բաժանեցին. փառավոր ու անզին գահը, հրաշալի թագը, որ այլ թագավորներ չունեին և որը ասում են, հայոց արքա Տրդատ մեծի հոր Խոսրովին (72) է պատկանել, այնտեղ մնացել է փոխադրությամբ՝ տեղի ամրության պատճառով և վրաց թագավորների ձեռքն ընկնելով մինչև այսօր մնացել է. այդ և գանձերից այլ թանկագին բաներ ուղարկեցին դանին, իսկ մնացածը բաժանեցին իրենց մեջ: Գալով՝ այդ այդպես արեցին Իվանեի որդի Ավագի միջնորդությամբ:

Լաշայի որդի Դավիթը նստում էր Տփղիս քաղաքում, իսկ մյուս Դավիթը՝ Սվանեթիայում:

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԽԵ)

*Թաթարական գորքի Վրաստանում
արած կոտորածի մասին*

Մինչդեռ մի փոքր կազդուրվել էր մեր երկիրը ավագակների ու ասպատակների բորբոքած աշխարհաջինջ հրդեհից [պատերազամից], և մարդիկ սրանց [իշխաններին] ավելի էին ապավինել, քան աստծուն, իշխանները զրկում ու կողոպտում էին աղքատներին և այդ զրկանքների գնով գնում էին թանկագին զգեստներ ու հագնում, ուտում-խմում էին և ամբարտավանորեն հոխորտում, ինչպես վրաց ամբարտավան սովորույթն է, ասոված այնպես արեց, որ իրենց բարձրությունից խոնարհվեն և ճանաչեն իրենց տկարությունների չափը նրանք, ովքեր առաջինով չխրատվեցին: Իրենց սատանան գարթեցրեց նրանց, որոնց վրա հույս էին դրել: Հանկարծ թաթարական գորքի ամբողջ ավագանին խորհուրդ արեց, զինավառվեցին, առհասարակ պատրաստվեցին կոտորելու իրենց հնազանդված հայերին ու վրացիներին այն պատճառաբանությամբ, թե վրաց թագավորը բոլոր իշխաններով ապստամբվել է կամենում. և գորք են հավաքում՝ գալու մեզ կոտորելու: Եվ դա իսկապես այդպես էր, որովհետև իշխանները գորածողովի էին հավաքվել Տփղիս Դավիթ թագավորի մոտ: Գինի խմելու ժամանակ նրանց սրտերը թունդ ելան, և նրանցից խակամիտ մարդիկ ասացին. «Ինչո՞ւ մենք սրանց հարկ տանք, երբ այսքան բազմաթիվ գորք ունենք. եկեք հանկարծակի հարձակվենք նրանց վրա և կոտորելով ջնջենք նրանց, ու մենք տիրենք մեր երկրին»:

Նրանց այս մտադրությունը խափանեց մեծ իշխան Ավագը: Թաթարական զորքից տեղում պատահեցին, այս լսեցին և իրենց գլխավորներին հայտնեցին:

Երբ իշխանների զորքերը ցրվեցին իրենց տեղերը, նրանք կամենում էին համահավասար բոլորին այսպես զինված կոտորել: Իսկ իշխաններից որին իրենց մոտ գտան, կալանավորեցին, իսկ նրանք, որոնք իրենց մոտ էին՝ հրավիրակներ ուղարկեցին և շտապ իրենց մոտ կանչեցին:

Իսկ ողորմած աստված թույլ չտվեց, որ բանը մինչև վերջ հասնի, խափանեց հետևյալ պատճառով:

Ավագ գլխավորներից Չաղատա անունով մեկը, որ ամբողջ զորքի զորավարն էր և բարեկամ էր Ավագի հետ, կանգնեց զինավառ զորքի մեջ և ասաց նրանց. «Մենք դանից հրաման չունենք կոտորելու նրանց, որ հնազանդված են մեզ, մեզ ծառայություն են մատուցում և հարկատու են դանին, իսկ նրանց ապստամբության հանգամանքները ճշտված չեն: Արդ եթե նրանց առանց պատճառի կոտորեք, դուք պատասխան պիտի տաք դանին»: Այս լսելով՝ դադարեցին զործը քննելուց:

Նրանց մոտ գնաց Ավագի Խոշաք անունով մայրը, երաշխավորեց իր որդու հավատարմությունը նրանց հանդեպ և [ասաց], թե նա ինքը ընդհուպ նրանց մոտ է գալու, որը և եղավ իսկապես, քանի որ իշխան Ավագը անմիջապես եկավ ու նրանց ցույց տվեց իր հավատարմությունը նրանց հանդեպ շատ վկաների ներկայությամբ:

Եկավ նաև Դավիթ թագավորը ու այլ իշխաններ: Ըստ իրենց օրենքի՝ բարակ պարաններով ամուր կապեցին նրանց ձեռքերն ու ոտքերը և այդպես կապված թողեցին երեք օր. ծաղրուծանակի էին ենթարկում նրանց գոռոզության և ապստամբ մտադրության համար: Ապա առնելով նրանց բոլոր ձիերն ու գլխագները՝ բաց

թողին նրանց, իսկ իրենք հարձակվեցին վրաց կողմերը այն բազմաթիվ գավառների վրա, որոնք ապստամբվել, որոնք չէին ապստամբվել, և շատերին կոտորեցին ու շատ ավելի շատերին գերեվարեցին: Բազմությունից անհամար տղամարդիկ, կանայք, մանուկներ գետասույզ արին: Եվ այս կատարվեց հայոց վեց հարյուր իննսունույթ թվականին (1249 թ.):

Սրանից հետո մեռավ իշխանաց իշխան Ավագը և թաղվեց Պղնձահանքի՝ իր հայր Բվանեի գերեզմանատանը: Նրա իշխանությունը հանձնեցին Ավագի հորեղբոր որդու՝ Շահնշահի որդի Ջաքարեին, որովհետև Ավագը արու գավակ չուներ, ուներ միայն մի մանուկ դուստր և մի արու երեխա, որ ծնված էր ապօրինի կենակցությունից. նրա համար Ավագի մահից հետո ասացին, թե նրանից է, որին նրա քույրը վերցրել պահում էր: Այս [իշխանությունը] իսկեցին Ջաքարեից և տվին Ավագի Գոնցա անունով կնոջը:

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԽԷ)

Սրանց հետ նրա (73) մոտ գնաց նաև Արցախի կողմերի Խաչենի մեծ իշխան Հասանը, որին փաղաքշանքով Ջալալ էին կոչում. աստվածապաշտ, երկյուղած ու պարկեշտ մարդ էր, ազգությամբ հայ: Նա սիրով ու մեծարանքով ընդունեց նրան ու նրա հետ եղածներին՝ իշխան Գրիգորին, որին սովորաբար Տղա էին կոչում, իսկ այդ ժամանակ սա ծեր էր, պարկեշտ պատանի Դեսում իշխանին, Մարկոս վարդապետին և Գրիգոր եպիսկոպոսին:

Տարավ իր հոր մոտ, մեծարեց ու նրան տվեց իր հայրենիքներ Չարաբերդը (74), Ականան (75), Կարկառը (76), որ նրանից առաջ իսկ էին թուրքերն ու վրացիները: Առավ նաև աղվանից տեր Ներսես կաթողիկոսի ու նրա ամբողջ գույքի ու ստացվածքի համար ազատության թուղթ, որ ազատ ու անհարկատու լինի և ազատ

լինի իր իշխանության բոլոր թեմերում ամենուրեք, ու ոչ ոք չընդ-
դիմանա նրա հրամաններին:

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԾԵ)

Այժմ հայոց յոթ հարյուր երեք թվականին (1254 թ.) Մանգու
ղանը և Բաթու մեծ զորավարը Արդուն անունով մի ոստիկանի,
որ Գիուգ դանից հրաման ուներ հնազանդված երկրներից գանձ-
վող արքունի հարկերի վերակացության, և Բաթուի տանից Թորա
աղա անունով մի այլ գլխավոր մարդու ուրիշ բազմաթիվ մարդ-
կանց հետ ուղարկեցին աշխարհագիր [մարդասիամար] անելու
իրենց իշխանության ենթարկված բոլոր ազգերին:

Նրանք, այս հրամանը ստանալով, գնացին բոլոր երկրները՝
այդ գործը գլուխ քերելու: Հասան նաև Հայաստան, Վրաստան,
Աղվանք ու նրանց շուրջը գտնվող երկրները. սկսեցին տասը տա-
րեկանից վեր բոլորին համարագրել՝ բացի կանանցից: Եվ բոլո-
րից խստագույն կերպով հարկեր էին պահանջում շատ ավելի,
քան մարդ ի վիճակի էր տալու: Սկսեցին աղքատանալ: Տանջում
էին անասելի խոշտանգումներով, չարչարանքներով, գելարան-
ներով [պրկող գործիքներով]: Ով թաքնվում էր, բռնում սպանում
էին: Իսկ ով չէր կարողանում հարկը վճարել, նրանց երեխանե-
րին էին վերցնում պարտքի դիմաց, քանի որ մահմեդական պար-
սիկների հետ էին շրջում. նեղում էին նաև իշխանները, գավառա-
տերերը՝ դառնալով նրանց գործակիցներ տանջելու ու պահանջե-
լու գործում իրենց շահի համար: Մրանով չբավականացան, այլ
բոլոր արհեստավորներին թե՛ քաղաքներում և թե՛ գյուղերում ա-
մենքին հարկատու դարձրին: նաև ծովակները, ձկնորսների լճե-
րը, երկաթահանքերը, դարբիններին, ծեփարարներին [հարկի
տակ դրին]: Եվ ի՞նչ անհրաժեշտ է մանրամասն պատմել, մարդ-
կանց եկամուտների բոլոր աղբյուրները կտրեցին, միայն իրենք է-

ին շահում: Առան նաև Կողբում և զանազան կողմերում գտնվող բոլոր աղահանքերը:

Նաև վաճառականներից մեծ շահ առնելով՝ ոսկու, արծաթի ու թանկագին քարերի հսկայական գանձեր կուտակեցին: Այսպես բոլորին աղքատացնելով՝ վայով ու վայնասունով երկրները լցրին, չար ոստիկաններ թողին երկրներում, որ ամեն տարի պահանջեն միևնույն չափով ու գրով:

Բայց նրանցից մեծարվեց Ումեկ անունով մի հարուստ վաճառական, որին իրենք Ասիլ էին կոչում: Սա մի բարեգործ մարդ էր, որին երբեմն հիշատակեցինք. Կարս քաղաքի ավերման ժամանակ թաթարների կողմից Հովհաննես, Ստեփանոս որդիներով ու եղբայրներով ազատվեց: Այն ժամանակ բնակություն հաստատեց Տփղիս քաղաքում և անվանվեց վրաց Դավիթ թագավորի հայր դանից գրով և ամբողջ ավագանուց մեծարվեց:

Բայց եկեղեցականներից ոչ մի հարկ չառան, որովհետև դանից հրաման չունեին:

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԾԷ)

Բայց այս դեպքերը (77) դեռ չէին պատահել, զորավարների մեծ դանանման Հուլավուն հրաման տվեց արևելքում գտնվող ամբողջ թաթարական զորքին, որի գլխավորն էր Բաչու նուինը, որ ամբողջ իրենց ժողովրդով, ունեցվածքով թողնեն իրենց բնակության երկիրը՝ Մուղանը, Աղվանքը, Հայաստանն ու Վրաստանը և գնան հռոմեների երկիրը, որպեսզի նրանց փոխարեն ինքը նստի բարեբեր երկրում: Որովհետև այնքան մեծ բազմությամբ եկավ նա, որ ասում են, թե մի ամիսը հազիվ բավականացավ նրա զորքին Ջեհուն (78) մեծ գետով անցնելու համար...

...Հոռոմների սուլթանը պատերազմով դուրս եկավ նրանց դեմ, բայց չկարողացավ դիմադրել, այլ փախստական դառնալով՝ ընկավ Ալայիա կղզին:

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԾԹ)

Իսկ Մսրա Սուլթանը հավաքեց բազմաթիվ զորքեր, եկավ թաթարական տեղապահ զորքերի վրա, որի գլխավորն էր հավատով քրիստոնյա, ազգությամբ նայիման Քիթբուղա անունով մեծապատիվ մի մարդ, որ պատերազմով դուրս եկավ սուլթանի դեմ: Քաջաբար կովեցին, նրա [Քիթբուղայի] հետ եղած ամբողջ զորքը կոտորվեց, որովհետև եգիպտացիք չափազանց շատ էին: Կռիվը տեղի ունեցավ Թաբորական լեռան դաշտում: Քիթբուղայի հետ պատերազմում կային բազմաթիվ հայեր ու վրացիներ, որոնք նրա հետ կոտորվեցին: Այս տեղի ունեցավ հայոց յոթ հարյուր ինը թվականին (1260 թ.):

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԿԲ)

Իսկ Լաշայի որդի վրաց թագավոր Դավիթը, որ հնազանդվել էր թաթարներին, նեղվեց, զզվեց ծանր հարկապահանջությունից. նեղում էին նրան, բոլոր իշխաններին ու ամբողջ երկիրը անասելի ծանրությամբ, որը չէին կարողանում տանել: Նա թողեց Տփղիս քաղաքը, աթոռը, ունեցած ամեն ինչը և փախավ խոր Ափխազիա և Սվանթիայի անառիկ վայրերը: Նրա հետ [փախան] նաև գավառների մեծամեծ իշխաններ, որոնք նեղվել ու տառապել էին, ծախել ու գրավ էին դրել քաղաքներ ու գավառներ, բայց չէին կարողացել կշտացնել անկուշտներին, որոնք նման էին ազահ սզրուկների: Եվ այնպես տազնապահար փախավ, որ իր կին Գոնցա թագուհուն և նորածին Դեմետրե որդուն չկարողացավ իր հետ տանել, միայն Գիորգուն իր անդրանիկին տարավ:

Իսկ մեծ ուստիկան Արդունը շատ զորք գումարած գնաց փախած Դավիթ թագավորի հետևից, որ բռնի նրան: Երբ չկարողացավ հասնել նրան, վրաց բազմաթիվ զավառներ անխնայորեն կոտորեց ու գերեց: Այլև վրաց թագավորների գերեզմանատունը՝ Գելաթը (79), սաստկապես կոտրատեց ու քանդեց. նաև Ածղոր (80) կաթողիկոսարանը նույնպես անողորմաբար ջարդուփշուր արեց:

Բայց հանկարծակի Վրաստանից եկավ հեծյալների մի գունդ և մեծ քաջություն ցուցաբերեց: Արդունի զորքից շատերին կոտորեցին, ինչպես կրակը ընթանում է եղեգնուտի միջով, իսկ իրենք անվնաս գնացին. և դրանք մոտ չորս հարյուր հոգի էին:

Արդունը երկյուղեց, այլևս չէր հանդգնում այնպես համարձակ մտնել ու հետախուզել վայրերը: Ապա վերադարձավ Հուլավուի մոտ և իր մտքում չարություն նյութեց: Կալանավորեց վրաց թագուհի Գոնցային, սրա դուստր Խոջաքին, մեծ իշխան Շահնշահին, Խաչենի տեր Հասան Ջալալին և ուրիշ շատերին՝ պարտքերի ու հարկի պատրվակով. սրանցից շատ գանձեր առավ, հագիվ մահվանից պրծան:

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԿԳ)

Այնպես պատահեց, որ մի անգամ Արդունը մեծ զորքով Վրաստանի կողմերում էր նրա հետ էր նաև Ջաքարեն (81): Արդունից և այլ զորքերից գաղտնի Ջաքարեն գնաց իր կնոջը տեսության, որ նրա [կնոջ] հոր Ուխտիքի (82) իշխան Սարգսի մոտ էր, իսկ սա վրաց թագավոր Դավթի հետ ապստամբ էր: Արդունը իմացավ, հայտնեց Հուլավուին: Նա հրամայեց կապանքներով իր մոտ բերել և այլ սուտ մեղադրանքներ բարդելով վրան՝ հրամայեց նրան սպանել, անդամ-անդամ հաշել և գցել ջրերին: Երբ նրա հայրը՝ Շահնշահը, Օձուն (83) գյուղում լսեց այդ գույժը, սրտա-

բեկվեց և վշտից մեռավ: Նրան տարան թաղեցին Քոբայրում (84), որը նրա կինը գնեց հայերից:

(Կիր. Գանձ., Գլ. ԿԴ)

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կիրակոս Գանձակեցին, թվարկելով հայ պատմիչներին, այստեղ նկատի ունի Արծրունյաց տան պատմիչ Թովմա Արծրունուն, որն իշխան Գրիգոր Դերենիկի, ապա նրա որդի Գագիկի առաջարկով գրել է «Պատմություն տանն Արծրունյաց» աշխատությունը:

2. Շապուհ Բագրատունին IX դարի պատմիչ է, գրել է Աշոտ Ա Բագրատունու պատմությունը, որը չի պահպանվել, սակայն նրա մասին հիշատակում են Ասողիկը, Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Ուխտանեսը, Սամվել Անեցին և այլ պատմիչներ:

3. Սա X դարի պատմիչ, կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին է, որի «Հայոց պատմություն» աշխատությունը, սկսելով սկզբից, հասնում է մինչև 924 թվականը:

4. Մովսես Կաղանկատվացին VII դարի պատմիչ է, գրել է «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» աշխատությունը՝ հասցնելով մինչև իր ժամանակը: Կաղանկատվացու գործը շարունակել է Մովսես Դասխուրանցին՝ ժամանակագրորեն այն հասցնելով մինչև XI դարի սկիզբը:

5. Ուռհան քաղաք էր Հյուսիսային Միջագետքում: Ավելի ուշ կոչվել է Եդեսիա, թեև հայկական աղբյուրները պահպանել են Ուռհա, Ուրհա, Ուրֆա անվանաձևերը:

6. Խոսքը Վիրքի պատրիարք Կյուրիոն Ա-ի (599-614 կամ 616 թթ.) մասին է, որի օրոք և նախաձեռնությամբ վրաց եկեղեցին 608 թ. անջատվեց Հայոց միաբանությունից: Այս իրողությանն է նվիր-

ված X դարի պատմիչ Ուխտանես Եպիսկոպոսի «Պատմություն» վերնագրված գրեթե ամբողջ աշխատությունը:

7. Գրիգոր Լուսավորիչն է (մոտ. 257-331 թթ.):

8. Արիստակեսը Գրիգոր Լուսավորչի կրտսեր որդին է, որը կաթողիկոս է ձեռնադրվել 325 թ. և աթոռակալել ութ տարի: Սպանվել է Ծովքի Արքեպոստոս իշխանի ձեռքով, որին խիստ կշտամբել էր Արիստակեսը անբարի վարքի համար:

9. Կիրակոս Գանձակեցին իր «Հայոց Պատմության» այս հատվածը գրելիս հիմնվել է Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» աշխատության տեղեկությունների վրա, ուր առավել մանրամասն տրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի (361-440 թթ.) կողմից հայ, աղվանից և վրաց գրերի ստեղծման պատմությունը:

10. Գրիգոր Լուսավորչի տոհմից վերջին կաթողիկոս Սահակ Պարթևն է (348-439 թթ.), որն ընդմիջումներով աթոռակալել է 387 թվականից:

11. ՄԺԺ Գնունին է, որը 517 թ. նշանակվել է հայոց մարգպան: Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ նա այդ պաշտոնը վարել է երեսունչորս տարի, մինչդեռ նրա մահվան թվականն է համարվում 548 թվականը:

12. Մովսես Բ Եղվարդեցի (574-604 թթ.) հայոց կաթողիկոսն է:

13. Տե՛ս ծանոթ. 6:

14. Վրթանես Քերթողը կաթողիկոսական տեղապահությունը ստանձնել է 604-607 թվականներին:

15. Յուրտավը, որը X դարի պատմիչ Ուխտանեսն անվանում է նաև Գաջենք, գտնվում էր Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Բողնովոր գավառում, Գաջենագետի և Յուրտագետի ջրկիցում: Բնակավայրն այժմ գտնվում է Վրաստանի Բոլնիսի մունիցիպալիտետի Արուխլո գյուղի մոտ:

16. Աբրահամ Ա Աղբաթանեցի (607-615 թթ.) հայոց կաթողիկոսն է, որը հաջորդել է կաթողիկոսական տեղապահ Վրթանես Քերթողին:

17. Ուխտանես եպիսկոպոսի «Պատմությունը» գրեթե ամբողջությամբ նվիրված է Հայոց միաբանությունից Վիրքի դուրս գալու պատմությանը, որից էլ օգտվել է Կիրակոս Գանձակեցին այս հատվածը շարադրելիս:

18. Խոսքը վերաբերում է Հյուսիսային Կովկասում և Ղրիմում բնակվող իսազիրների Ջերու խաքանին: Իր շարադրանքի այս հատվածը գրելիս Գանձակեցին օգտվել է Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» գրքից, ուր մանրամասն պատմվում են այս դեպքերը:

19. Անանիա Մոկացի հայոց կաթողիկոսն է, որն աթոռակալել է 946-968 թվականներին:

20. Բաղքը Մեծ Հայքի Սյունյաց աշխարհի գավառներից է, համապատասխանում է ներկայիս Կապանի տարածաշրջանին:

21. Աշոտը հայոց Աբաս (928-953 թթ.) թագավորի որդին է, որը պատմության մեջ հայտնի է Աշոտ Գ Ողորմած (953-977 թթ.) անվամբ:

22. Խոսքը Լոռու (Կյուրիկյան) թագավորության հիմնադիր Գուրգեն Ա Կյուրիկեի (970-991 թթ.) մասին է:

23. Սանահինը կառուցվել է 957 թ., իսկ Հաղպատը՝ 967 թ.: Կառուցողը Աշոտ Ողորմածի կին Խոսրովանույշ թագուհին է և ոչ Կյուրիկե արքան: Երկու վանքերն էլ ունեին բարձրագույն դպրոցներ և մատենադարան:

24. Խաչենը գտնվում էր Արցախի աշխարհում: Խաչենի իշխանության սահմաններն արևմուտքում հասնում էին մինչև Սևանա լճի ավազանը, իսկ արևելքում՝ կցվում Ջրաբերդին:

25. Խոսքը հայ մատենագիր, փիլիսոփա, գիտնական ու մանկավարժ Հովհաննես Սարկավազի (1047-1129 թթ.) մասին է:

26. Վրաց Դավիթ Դ Շինարար (1089-1125 թթ.) թագավորն է:

27. Սաղմ. ՁԸ, 21-23:

28. Վրաց Դավիթ Դ. Շինարարի որդի Դեմետրե Ա.-ն է, որը թագավորել է 1125-1154/1155 թվականներին:

29. Լոռու (Կյուրիկյան) թագավորության հիմնադիր Գուրգեն Ա Կյուրիկեն (870-891 թթ.) է՝ Աշոտ Գ Ողորմածի որդին:

30. Բ. Հարությունյանը Տավուշն ընդգրկում է Փառիսոսի թագավորության կազմում՝ միաժամանակ համարելով Լոռու թագավորությանը միացված տարածք: Տավուշը գտնվում էր Գարդմանում, որը Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի գավառներից էր:

31. Մածնաբերդը գտնվում էր Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգում: Առ այսօր պահպանվել են նրա ավերակները:

32. Խոսքը Կիլիկիայի թագավոր Լևոն Բ Մեծագործի (1198-1219 թթ.) մասին է:

33. Վրաց Թամար թագուհին գահակալել է 1184-1213 թթ., իսկ մինչ այդ՝ 1178 թվականից, թագավորում էր հոր՝ Գեորգի Գ (1156-1184 թթ.) թագավորի հետ համատեղ:

34. Շահարմենների պետությունը գոյատևել է 1100-1244 թվականները: Ընդգրկել է Վասպուրականի մի մասը, Բերկրիի, Արճեշի, Բաղեշի, Խլաթի, Մանազկերտի, Խնուսի, Բյուրակնի շրջանները և Դերջանի մի մասը:

35. Խլաթ քաղաքը գտնվում էր Բզնունյաց (Վանա) ծովի հյուսիսային ափին: Պատմական այս ժամանակահատվածում այն Շահարմենների տիրապետության ներքո էր և սուլթանի նստավայրը: Խլաթը ներկայիս Ախլաթ բնակավայրն է Թուրքիայում:

36. Տարոնը Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի գավառներից էր, որի անունը հաճախ տարածվում էր ամբողջ նահանգի վրա:

Պատմական այս ժամանակահատվածում Տարոնի կամ Տուրուբերանի մի մասը գտնվում էր Շահարմենների պետության ենթակայության տակ, իսկ մյուս մասը ենթարկվում էր Թոռնիկյանների իշխանությանը:

37. Խոսքն Աղվանից Ստեփանոս Գ (1155-1195 թթ.) կաթողիկոսի մասին է, իսկ քորեպիսկոպոսի անունն էր Սարկավագ:

38. Խոսքը Գանձակի Գուրջի Բադրադին ամիրայի մասին է, որը հրամայել էր Սարկավագ քորեպիսկոպոսին օրհնել իրենց քաղաքի ջուրը:

39. Խաչենի իշխանությունը հայ ավատական վարչաքաղաքական միավորում էր Հայաստանում, որի սահմաններն արևելքում հասնում էին մինչև Մուխանք (Միլ Մուղան) դաշտը, իսկ արևմուտքում այն ընդգրկում էր Գեղամա ծովի ամբողջ արևելյան ափը՝ Սոթք գավառով: IX դարի կեսից Խաչենի իշխանությունը տարածվում էր Ուտիքի հարավային և արևմտյան գավառների վրա:

40. Աղվանքի Հովհաննես Զ (1195-1235 թթ.) կաթողիկոսն է:

41. Չարեք բերդը, որը կոչվել է նաև Սահակ Սևադայի բերդ, Շամքորի բերդ և Մամոռոտ բերդ, գտնվել է Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Գարդման գավառում, որը ներկայումս Ադրբեջանի տարածքում է՝ Շամխոր և Գետաբակ գետերի միախառնման տեղում, գետափից 100 մետր բացարձակ բարձրության վրա:

42. Բ. Հարությունյանը Խամշի վանքը տեղադրում է Վահրամյանների կալվածքում:

43. Խոսքը Հայաստանի ինքնակալ կառավարիչ (1200-1212 թթ.), հայ-վրացական բանակի ամիրսպասալար, պետական, ռազմական և դիվանագիտական գործիչ Զաքարե Զաքարյանի (մահ. 1212 թ.) մասին է:

44. Գեորգի Լաշան (1191-1223 թթ.) թագավորել է 1213-1223 թթ.՝ հաջորդելով իր մորը՝ Թամար թագուհուն (1184-1213 թթ.):

45. Հեղինակը նկատի ունի Աղվանից Եսվաղեն թագավորին:

46. Աղվանից կաթողիկոս տեր Վիրոն արժանացել է 595-629 թվականներին:

47. Պարսից արքա Խոսրով Բ Փարվեզն (591-628 թթ.) է:

48. Աղվանից կաթողիկոս Միքայելն է, որն արժանացել է 707-744 թվականներին:

49. Մաքենացիների վանքը կառուցվել է VIII դարում: Եղել է գրական-կրթական խոշոր կենտրոն:

50. Խոսքը Աղվանքի Գրիգորիս (Գագիկ) կաթողիկոսի մասին է:

51. Տե՛ս ծանոթ. 28:

52. Պարտավը գտնվում էր Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Ուտի Առանձնակ գավառում: Պատմական այս ժամանակաշրջանում գտնվում էր Ելտկուզյանների պետության ենթակայության ներքո:

53. Բ. Հարությունյանը Բելուկանը ներկայացնում է Բայլական ձևով և տեղադրում Մուղանի դաշտում:

54. Վ. Առաքելյանը Խունանը տեղադրում է Տփղիսից հարավ՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի սահմանագլխին:

55. Հայ գիտնական, օրենսդիր, առակագիր, մանկավարժ Մխիթար Գոշն (1130-1213 թթ.) է:

56. Կարինը գտնվում էր Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի Կարին գավառում: Ներկայիս Էրզրում քաղաքն է Թուրքիայում:

57. Կայան և Մահկանաբերդ ամրոցները գտնվում էին Կայան գավառում, որը Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Ձորովոր գավառն էր: Գավառը տարածվում էր Աղստև գետի ձախ ափին, նրա միջին հոսանքում: Մահկանաբերդը պատմական այս ժամանա-

կահատվածում պատկանում էր Մահկանաբերդի Արծրունիներին:

58. Խոսքը երկրաշարժից կործանված Գետիկ վանքի մասին է:

59. Հաղարծնի վանքը գտնվում է ներկայիս Հայաստանի հանրապետության Տավուշի մարզում՝ Դիլիջան քաղաքից 18 կմ հեռավորության վրա:

60. Խոսքը վարդապետ Մխիթար Գոշի մասին է:

61. Խոսքը Գետիկ վանքի միաբանության մասին է:

62. Խոսքը վերջին խորեզմշահ Ջալալ ադ Դինի (1220-1231 թթ.) մասին է, որը յոթնամյա (1225-1231 թթ.) պատերազմական գործողություններ ծավալեց Այսրկովկասում:

63. Կոտայք գավառանունն առաջացել է Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգում գտնվող Կոտուրի լեռներում բնակվող կոտեր ցեղախմբի անունից, որոնց մասին հիշատակում է Ստրաբոնը: Կոտերը ներկայիս տարածքում բնակվել են Արշակունյաց թագավորական հարստության վերացումից հետո, երբ պարսից արքունիքը, մասնատելով Արշակունիների ոստան հանդիսացող Ոստան Հայոց գավառը, այն մաս առ մաս նվիրաբերել է փոքր նախարարական տոհմերին սեփականության իրավունքով, որպեսզի նրանց կախման մեջ պահի արքունիքից: «Կոտայք» բառը ևս նշանակում է «կոտեր», և հայ պատմիչներից առաջինը Մեբեոսն է հիշատակում Կոտայք գավառի մասին:

64. Գառնին Հայաստանի նշանավոր բնակավայրերից մեկն է: Գտնվել է Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Մազազ գավառի տարածքում, ներկայիս Կոտայքի մարզի գյուղերից է: Դեռևս առաջին դարում այստեղ կառուցվել է հեթանոսական տաճար՝ բերդ-ամրոցով: XVII դարում փլված տաճարն այսօր նորից կանգուն է ճարտարապետ Սահինյանի շնորհիվ: Գառնին Արշակունիների դաստակերտն էր, իսկ V դարում եղել է պաշտպանական

կարևոր ամրություն: Գանձակեցին Գառնին հիշատակում է որպես գյուղաքաղաք:

65. Պղնձահանքը ներկայիս Ախթալա քաղաքն է, որը գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության Լոռու մարզում՝ Լավարի ստորոտում:

66. Վրաց Ռուսուդան թագուհին թագավորել է 1223-1245 թթ.՝ հաջորդելով իր եղբորը՝ Գեորգի Լաշային (1213-1223 թթ.):

67. Իվանե Ա Ջաքարյանի (մահ. 1227 թ.) որդին է, որը հոր մահից հետո ժառանգել է աթաբեկի պաշտոնը և Ջաքարյան իշխանական տան ավագությունը:

68. Այսինքն՝ վերադարձավ վրաց թագուհու մոտից:

69. Վրաց թագավոր Դավիթ է Ուլուն (1247-1270 թթ.) է:

70. Վրաց թագավոր Դավիթ Ջ Նարին (1245-1259 թթ.) է:

71. Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Ա Բարձրաբերդցին է, որն աթոռակալել է 1221-1267 թվականներին:

72. Տրդատ Մեծը թագավորել է 287-330 թվականներին, իսկ նրա հայրը՝ Խոսրով Բ Արշակունին՝ 272-287 թվականներին:

73. Խոսքը Բաթու դանի որդի Սարթախի մասին է, որը քրիստոնեական դաստիարակություն և կրթություն էր ստացել ասորի դայակների կողմից և չափահաս դառնալով՝ քրիստոնեություն էր ընդունել: Սա բազմաթիվ հնարավորություններ ստեղծեց եկեղեցու ու քրիստոնյաների համար և հոր համաձայնությամբ հարկից ազատելու թուղթ գրեց հոգևորականների ու եկեղեցիների համար՝ ուղարկելով բոլոր կողմերը:

74. Չարաբերդը ամրոց է Խաչեն գավառում, որ հիշատակում են Մովսես Կաղանկատվացին և Ստեփանոս Օրբելյանը: Այժմ հայտնի է Ջրաբերդ անվամբ:

75. Բ. Հարությունյանը Ականան տեղադրում է Չարաբերդից հարավ-արևմուտք՝ Տրտու գետի ձախ ափին:

76. Կարկառը նույնպես պետք է փնտրել Խաչենում, թեև նրա տեղադրությունը հայտնի չէ:

77. Գանձակեցին նկատի ունի Բաթու դանի մահն ու նրա որդի Սարթախի թունավորումը, որոնց մասին խոսում է վերը և թվագրում 1256 թվականով:

78. Վ. Առաքելյանը Ջեհուն գետը նույնացնում է Ամուդարիայի հետ:

79. Գելաթը մենաստան է Իմերեթիայում, որը կառուցել է Դավիթ Բ-ն:

80. Ածղորը գտնվում է Ախալցխիլեից հյուսիս:

81. Շահնշահի որդի Ջաքարեն է՝ ամիրսպասալար Ջաքարե Ջաքարյանի թոռը:

82. Ուխտիքը, որ կոչվում է նաև Ոքաղե, Մեծ Հայքի Տայք նահանգի գավառներից էր: Ուխտիքը եղել է նաև բերդաքաղաք, որն այժմյան Օլթին է Թուրքիայում:

83. Օձունը նույնանուն գյուղն է Հայաստանի Հանրապետության Լոռու մարզում՝ Ալավերդի քաղաքի մոտ:

84. Քոբայրը նույնպես տեղադրվում է Հայաստանի Հանրապետության Լոռու մարզում: Այստեղ էր գտնվում Քոբայրավանքը, որը զարգացած միջնադարում Հյուսիսային Հայաստանի հոգևոր, մշակութային և գրչության հայտնի կենտրոններից էր:

**ՄԽԻԹԱՐԱՅ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻՈՅ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ¹²**

Իշխանք Վրաց

Հայկն և եօթն եղբարք իւր. Քարթլոս. Քարդոս. Մովկան. Լէկան. Հերոս. Կովկաս. Եգրիս. Մծիխիթա. Ուփլոս. Ափրիտոնագոն: Աստ Աղեքսանդր¹³:

Թագաւորք Վրաց

Փառնաւագ (1)՝ առաջին թագաւոր. Սուրմակ. Մրվան. Փառնաջում. Արբոկ. Արտակ. Բարտոն. Մրվան. Արբակ. Անդրիկ. – Քրիստոս ծնաւ: Բարտոն և Քարթամ. Ագուկ. Ագմայէլ. Համագասայ. Դերուկ. Փարսման. Միհրդատ. Ադմի. Համագասայ. Վրոյ. Վաչէ. Ասպագուր. Միհրան (2). – սա հաւատաց ի Քրիստոս Նունեայ քարոզութեամբ: Բահքար. Միրդատ. Վարգաբաքար. Տրդատ. Փարսման. Միրդատ. Վարչիլ. Միրդատ. Վարգաբաքար. Սուրմակ. Ջուանշէր. Վախթանկ (3). – սա զՏիխիս շինեաց: Դաչէ. Գուրգ ասլան. Փարսման. Փարսման. Բակուր. Քարէպարագ. Գորամ. Ստեփանոս. Ատրնէրսեհ, Ստեփանոս. Արչիլ և Միհր. Ջուանբեր. Աշոտ. Դավիթ. Գուրգի. Լևոն. Դեմետրէ. Թէոդոս. Գուրգեն Բագրատունի. Բագարատ. Գուրգի. Դավիթ (4). Գուրգի (5). Թամար (6). Լաշա. Գորգի. (7) Ըռուսուդան (8). Դաւիթ փոքր. Դաւիթ մեծ. Դեմետրէ սպանեալ: – ՀԹ. իշխանք և թագաւորք: Դաւիթ. Վախթանկ:

¹² Աշխարհաբար տեքստի բացակայության պատճառով օգտագործել ենք հեղինակի երկի գրաբար բնօրինակը:

¹³ Միսիթար Այրիվանեցու «Պատմութիւն Հայոց» երկի գրաբար բնօրինակը տե՛ս Միսիթարայ Այրիվանեցվոյ Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860:

Եպիսկոպոսը Վրաց

Տեր Յոհանն. տեր Յակոբ. տեր Յոբ. տեր Եղիայ. տեր Յունան. Տեր Գրիգոր. տեր Բարսեղ. տեր Մուշեղ. տեր Միքայել. տեր Պետրոս. տեր Սամուել. տեր Թափեջան. տեր Չիմագ. տեր Աբաս կաթողիկոս. տեր Ելթայ. տեր Կիրիլոն պիղծ (9). տեր Մակար. տեր Սիմեոն. տեր Սամուել. տեր Բարթուղիմեոս. տեր Յոհաննէս. տեր Բաբելաս. տեր Թափօր: Ջայսչափս գտաք յօրինակս:

Իսկ Բէլ ի վաթսնականգնեան հասակն իւր հպարտացեալ՝ հնազանդեաց իւր զամենայն ազգս և ետ պաշտել զինքն, բաց ի Հայկայ քաջէ, որ ութ եղբարքք իւր և 300 ոգուովք գայ բնակէ ի Հայք ի Հարք (10) գաւառի, և զեղբարս իւր ցրուէ ի Տրապիզոնէ մինչև ի Դալիարա և ի Դարբանդ: Եւ ինքն սպանանէ նետիւ զՆերքովթ, տիրելով Դարբանդայ և Ըռանայ, Մուղանայ և Ատրպատականի, Մարաց և Մծբնայ (11), Միջագետացն Մելտինոյ (12), Կոկիսոնոյ (13) և Կեսարիոյ (14), Կողոնիոյ (15) և Սպերոյ (16), Խաղտեաց (17) և Քարթլոյ (18), Սոնեթոյ և Կովկասու(19)՝ լնով զմիջոցս այսց աշխարհաց:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամք աշխարհի, 2772)

Հայոց՝ Հրաչեայ, Վրաց առաջին թագաւոր Փառնաւագ, որ ի վեց լեզուէ արար զվրացերէնն, նա և զգիր նորա:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամք աշխարհի, 4551)

Հաւատան յԱստուած Վիրք և Միհրան թագաւորն ի ձեռն Նունեայ (20):

(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 287)

Սուրբ Շուշանիկ (21) նահատակեցաւ և Անդրէաս զՆունեայ խաչն ի Սպեր տարաւ:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 452)

Վախթանկ (22) վրաց թագաւորն զՏփիսիս շինեաց:
(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 500)

Սաբայ նստի կաթողիկոս ի Վիրս առանց պատրիարգին Անտիոքու:
(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 571)

Վիրք ի բաց կացին ի միաբանութենէ Հայոց (23):
(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 615)

Արշիլ և Միհր թագաւորք Վրաց հարին զՄրուանն (24) մերձ յԱնակոբ բերդն (25):
(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 690)

Յաւուրս տէր Դաւթի Փարման քահանայ Կակաղեցի որոշեալ ի հայոց՝ ի Վիրս դարձոյց զԾոնդէացիսն, այս է Ծաղն, որ կան այժմ ի հռոմս:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 821)

Թագաւորն Սմբատ տիեզերակալ (26) շինեաց զԱնի քաղաք, որ թարգմանի *Խնամք*. սա կալաւ զՍուլտանն և ծամեր ետ առնել Տաճկաց որպէս կանանց: Կալաւ և զԴեմետրէ թագաւորն Վրաց և բազում Վրացոց ձեռսն խազեաց, ուստի և *Ափխազք* անուանեցան: Զսա խաչեաց պիղծն Յուսուփ ի Դուին. և կատարեցաւ մարգարէութիւն Մովսեսի Խորենացոյն, որ ասաց. «Բագրատունիքդ թագաւորէք ի Դուին»:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 913)

Աստ եղև սկիզբն թագաւորելոյ Բագրատունեաց ի վերայ Վրաց. զի Գուրգէն ի Վիրս և Ամբատ (27) եղբայր նորա ի Հայս թագաւորեցին: Սա զԱնւոյ պարիսպն ամրացոյց և զմեծ կաթողիկէն հիմնարկեաց:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 981)

Իպն Խոսրով՝ թագաւոր պարսից, զարմացոյց զաշխարհս ի մաստութեամբ իւրով. սա քրիստոսասէր և տօնասէր էր, ել թագաւոր ի Հայս և հնազանդեաց զՎիրս:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 1011)

Մոնումախն (28) երարձ զթագաւորութիւնն Բագրատունեաց, որք 10 թագաւորք կալան զամն 160: Սոյնպէս եհան յաշխարհէս մերմէ զկաթողիկոսն տէր Պետրոս (29) և նստոյց ի Սեբաստիա (30), և անտի և այսր ոչ եկն առ մեզ կաթողիկոս: Իսկ ի զարմէ թագաւորացն Բագրատունեաց մնացին ի Վիրս և ի Մաձնաբերդ (31) և ի Նոր բերդ, որք կալան զբազում գաւառս և շինիցին բերդս բազումս:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 1045)

Բագարատ թագաւոր Վրաց (32) էառ զՏփիսիս ի Ջափայ օգնականութեամբ Գազկայ թագաւորին Կախեթոյ՝ որդոյ Յովհաննէս թագաւորին:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 1051)

Թագաւորն Հայոց Կիրիիկէ և Վրաց Դեմետրէ և կաթողիկոսն Հայոց տէր Բարսեղ գնացին առ Մելիք Շահ (33) սուլթանն և դարձան պատուով:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 1081)

Դաւիթ թագաւորն (34) Վրաց եհար զԷլղազի և զՄելիքն և էառ զԳագ (35), զՏէրունական և զԱնի քաղաք:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 1121)

Ապլսուար երեր ի Խլաթայ զոսկի նալն և եղ ի գլուխ կաթուղիկէին Անոյ: Իսկ քաղաքացիքն բերին զԴաւիթ թագաւորն Վրաց և բացին նմա զդուռն քաղաքին. և նա կալեալ զԱպլսուար ի Սոնէթ առաքեաց որդովն, և զնալն ձգեաց յեկեղեցայն և իսաչ կանգնեաց:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 1121)

Գայ Փալտուն՝ որդի Ապլսուարայ և դարձեալ առնու զԱնի:

Դեմէտրէ (36) թագաւորն եհար զՂարասնթուր աթապէկն ի Նոր բերդին:

ԶԴմանիս և զԽունան էառ Ապուլէթ:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 1131)

Կալաւ Դեմէտրէ զՍալթուին ի դրանն Անոյ, իսկ Դավիթ (37)՝ որդին Դեմէտրէի եհար զՄէլիք Սուլտանն և էառ զՏփիսիս:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 1151)

Թագաւորն Գէորգի (38) էառ զԴուին:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 1161)

Գէորգի թագաւորն եքարձ զգոդս և զաւագակս:

Թամար (39) թագուհին մեծացոյց զՋաքարիա և զՅոհաննէս, որ և Իւանէ:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 1181)

Զաքարէ և Իւանէ առին կարգաւ զաշխարհս տաճկաց ի Կայենոյ (40) մինչ ի Բաղաբերդ (41)՝ ի Սամշոյլտոյէ մինչ ի Վադարշակերտ (42) աստուծով յաջողեալք:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 1191)

Մեռաւ Թամարն (43) և թագաւորեաց որդի նորա Լաշայն (44), և ասպատակեայ յԱրճէշ (45) և ի Վարազ (46), իսկ ի կողմն Պարսից մինչ ի Զրեհ...

ԶԻւանէ կալան ի Խլաթ (47) և դարձեալ դաշամբք խաղաղութեան թողին:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 1201)

Մեռաւ Զաքարէ (48), և նստաւ Շահանշահ:

Աստղ մի նիզակաձև երևեցաւ: Զափայ և Սափատայ թաթար նոյիքն հարին զԼաշայն ի Կոտմայ:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 1211)

Ղփչախն եհար զԼաշայն ի Գանձակ...

Զալալադին սուլթանն Խորասանայ գայ փախստական ի Թաթարէն և հարու զԼաշայն և զԻւանէ (49) ի Կոտայսն՝ անձաւահոս առնելով ի ձորն Գառնոյ:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 1221)

Ըռուսուդանն (50) թագաւորէ Վրաց, իսկ Հաւքոթադանն բաժանէ զգօրս իւր յերիս առաջս՝ ի հարաւ, ի հիւսիս և ի միջոց աշխարհիս անհուն բազմութեամբ: Հարաւայինն էառ զամենայն Հնդկիկս և զծովեզերայս մինչև ի ձկնակերն Եթովպիա. հիւսիսային գնայ զվերին կողմամբքն Կազբիական ծովուն՝ կոխելով զբազում աշխարհս՝ անցանէ ընդ Դանուբ գետ, գայ ընդ առաջ նո-

րա կայսրն Ալամանաց և յետս նահանջէ զնա. իսկ միջին զօրքն հարկանեն ի սուր սուսերի իւրեանց զՊարթևս և զՎրկանս, զՔուշանս և զԵլիմացիս, որ այժմ ասին Մլիուտք, զԽորասան, զՊարսս, զՄարս, զԱսպահան և զԱտրպատական և կարգաւ կոխելով զան ի Հայս, ի Վիրս և յԱդուանս. և ի միում ամի, ի ՈՁԵ (1236) թւին՝ առին առհասարակ և կոտորեցին զաշխարհս, զբերդս և զքաղաքս: Իսկ թագաւորն Վրաց և իշխանք աշխարհիս փախստական լինին: Եւ յետոյ իջանէ Աւագն (51) ի Կայենոյ և երթայ առ Չարմաղանն և առնէ իսաղաղութին:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամբ տեառն, 1231)

Եհար թաթարն զՀռոմոց սուլթանն և էառ մինչ ի Կեսարիա և յետոյ մինչ յԱնտալիա և աւերեաց զՍամցիսէ. Թենալն և Ջեկանն զանասունս աշխարհիս կրկին աւար առին:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամբ տեառն, 1241)

Փախեան երկոքին Դաւիթ թագաւորքն Վրաց (52) ի Սոնէթ, իսկ զիշխանս և զագատորդիս զամենեսին պատանդ՝ տարան յորտուն և *քեսիքթանք* անուանեցին: Քակեցին զամենայն բերդս և զամենայն ամուր եկեղեցիս զՀայոց, զՎրաց և զԱդուանից ի ձեռն Խոճագիզ տաճկին. առին կրկին զՄոսփարդին, նան զԱլամուդ և զամենայն միջերկրեայս մինչև յԵրուսաղէմ:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամբ տեառն, 1251)

Արդունն զՎրացտունն աւերեաց. զՋալալն և զՋաքարէն սպանին...

Դակութարն փախեաւ ի Սոնէթ...

Շարժ եկն ի Վրացտուն և բագում վնաս արար:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամբ տեառն, 1261)

Կոտորեաց Արղունն զՋալալտայքն և զայլ բազում նուինայս յաղագս ապստամբութեան, ընդ որս և զանմեղ թագաւորն Վրաց զԴեմետրէ սպանին:

(Մխիթ. Այրիվ., Ամք տեառն, 1281)

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Փառնավագյանների մասին հիշատակություն ունի Փավստոս Բուզանդը (5-ԺԵ):

2. Միհրանի կողմից քրիստոնեության ընդունման պատմությունը նկարագրում է Մովսես Խորենացին (Բ-ՁՁ):

3. Վրաց Վախթանգ թագավորի և հայ-վրացական համատեղ պայքարի մասին գրում է Ղազար Փարպեցին (ԿԷ, Հ, ՀԳ):

4. Դավիթ Դ Շինարարն է (1089-1125 թթ.):

5. Գեորգի Գ-ն (1156-1184 թթ.) է՝ Դեմետրեի (1126-1155 թթ.) որդին:

6. Թամար թագուհին թագավորել է 1184-1213 թվականներին:

7. Լաշա Գեորգին (1213-1223 թթ.) Թամար թագուհու որդին է և հաջորդը:

8. Ռուսուդանը (1223-1245 թթ.) Թամար թագուհու դուստրն է և հաջորդել է իր եղբորը՝ Գեորգի Լաշային:

9. Կյուրիոնը պիղծ է համարվում վրաց եկեղեցու՝ Հայոց միաբանությունից դուրս գալու պատճառով, որը ստեղծ ունեցավ 608 թ. Կյուրիոնի նախաձեռնությամբ: Այս մասին մանրամասն պատմում է Ուխտանես եպիսկոպոսն իր «Պատմություն Հայոց» աշխատությունում:

10. Հարքը Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի գավառներից էր: Տարածվում էր Արածանի գետի վերին հովտում՝ Տարոն, Վարաժնունիք Ապահունիք, Բզնունիք գավառների միջև:

11. Մծբինը Վերին Միջագետքի կամ Արվաստանի մայրաքաղաքն էր, եղել է ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող ամրություն պարսկաբյուզանդական սահմանին, գտնվում է Տիգրիս գետից 100 կմ դեպի արևմուտք:

12. Մելիտենեն քաղաք էր Փոքր Հայքի հարավում:

13. Կոկիսոնը բնակավայր էր Փոքր Հայքում՝ նրա հարավարևմտյան սահմանի մոտ:

14. Կեսարիան Կապադովկիայի քաղաքներից է, որը հայկական աղբյուրներում հիշատակվում է Մաժակ անվամբ:

15. Կոլոնիան բնակավայր է, որը սահմանակից է Փոքր Հայքին նրա հյուսիսարևմտյան սահմանի մոտ:

16. Սպերը Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի հյուսիսային գավառն է, որը Բագրատունիների հայրենական կալվածքն էր և սահմանակից էր Կապադովկիական Պոնտոսին:

17. Խաղտիքը, ըստ «Աշխարհացույցի», Կողքիսի չորս վարչական միավորներից մեկն էր: Այն սահմանակից էր Մեծ Հայքին հյուսիս-արևմուտքում:

18. Քարթլին Վիրքն է՝ Արևելյան Վրաստանը:

19. Վերը նշված երկրների ու բնակավայրերի հիշատակումը ցույց է տալիս հայ էթնոսի տարածված լինելը տվյալ սահմանների ներքում:

20. Վիրքում Միհրանի օրոք Նունեի նախաձեռնությամբ քրիստոնեության ընդունումը Մխիթար Այրիվանեցին դնում է 287 թվականի ներքո, իսկ մինչ այդ եղած իրադարձությունները, որոնք կրում են «Ամք աշխարհի» անունը, տեղի են ունեցել Քրիստոսից առաջ:

21. Սուրբ Շուշանիկը Վարդան Մամիկոնյանի դուստրն էր, որն ամուսնացել էր վրաց Վազգեն իշխանի հետ: Վերջինս, զրադաշտականություն ընդունելով ու պարսկուհու հետ ամուսնա-

նալով, պարտադրում է Շուշանիկին նույնպես հավատափոխ լինել, սակայն չնայած ծեծին, բռնություններին ու անմարդկային տանջանքների ենթարկվելուն՝ Շուշանիկը հրաժարվում է և նահատակվում մութ ու խոնավ բանտում վեց տարի մնալուց հետո՝ 475 թվականին:

22. Վրաց Վախթանգ Գորգասալ (մահ. 502 թ.) թագավորն է:

23. Վրաց եկեղեցու՝ Հայոց միաբանությունից դուրս գալու թիվը համարվում է 608 թվականը, մինչդեռ Մխիթար Այրիվանեցին նշում է 615 թվականը:

24. Արաբ գորավար Մրվանն է:

25. Անակոբ բերդը պետք է նույնացնել Աբխազիայի Նոր Աֆոն քաղաքում գտնվող Անակոփիա ամրոցի հետ, որի մոտ տեղի է ունեցել վրաց-արաբական ընդհարումը:

26. Հայոց արքա Սմբատ Ա-ն է (890-914 թթ.):

27. Հայոց Սմբատ Բ Տիեզերակալ (977-989 թթ.) արքան է:

28. Կոստանդին Թ Մոնոմախոս (1042-1055 թթ.) կայսրն է:

29. Պետրոս Գետադարձ (1019-1058 թթ.) հայոց կաթողիկոսն է:

30. Սեբաստիան գտնվում էր Փոքր Հայքում՝ Ալիս գետի աջ ափին: Ներկայիս Սվազ քաղաքն է Թուրքիայում:

31. Մաճնաբերդն ու Նոր բերդը գտնվում էին Տաշիր-Չորագետի (Լոռու) թագավորությունում:

32. Բագարատ Դ-ն (1027-1072 թթ.) է՝ Գեորգի Ա-ի (1014-1027 թթ.) որդին:

33. Մելիք Շահ սուլթանը թագավորել է 1072-1092 թվականներին:

34. Դավիթ Դ Շինարարն է, որը թագավորել է 1089-1125 թվականներին:

35. Գագ և Տերունական ամրոցները հետագայում՝ Զաքարյանների օրոք, գտնվում էին Վահրամյանների իշխանության ներքո, իսկ Անին անմիջականորեն պատկանում էր Զաքարյաններին:

36. Դավիթ Շինարարի որդի և հաջորդ Դեմետրե Ա-ն է, որը թագավորել է 1125-1154/1155 թվականներին, ապա 1155-1156 թվականներին:

37. Վրաց թագավոր Դավիթ Ե-ն է՝ Դեմետրեի որդին, որը թագավորել է 1154/1155-1155 թվականներին:

38. Վրաց թագավոր Գեորգի Գ-ն է՝ Դեմետրե Ա-ի որդին, որը թագավորել է 1156-1184 թվականներին:

39. Գեորգի Գ-ի դուստր և հաջորդ Թամար թագուհին թագավորել է 1184-1213 թվականներին:

40. Այստեղ հեղինակը թերևս նկատի ունի Կայան բերդը:

41. Բաղաբերդը գտնվում էր Մեծ Հայքի Սյունեաց նահանգի Ձորք գավառում: Նրա ավերակներն առ այսօր գտնվում են Ողջի գետի և նրա ձախակողմյան Գիրաթաղ վտակի ջրկիցում:

42. Վաղարշակերտը գտնվում էր Արածանիի աջակողմյան վտակ Շառիան գետի վտակներից մեկի հովտում՝ Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Բագրևանդ գավառի տարածքում: Ներկայիս Ալաշկերտ քաղաքն է Թուրքիայում:

43. Թամար թագուհին մահացել է 1213 թվականին, մինչդեռ Մխիթար Այրիվանեցին այս իրողությունը թվագրում է 1201 թվականով:

44. Թամար թագուհու որդի և հաջորդ Գեորգի Լաշան թագավորել է 1213-1223 թվականներին:

45. Արձեշը գտնվում էր Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Աղիովիտ գավառում՝ Վանա լճի հյուսիսային ափին: Ներկայումս քաղաքը գտնվում է Թուրքիայում, Վանի նահանգի Էրջիշ շրջանի կենտրոնն է:

46. Վարագ ասելով հեղինակը նկատի ունի Վան քաղաքից հարավ գտնվող Վարագ լեռը, որն այսօր գտնվում է Թուրքիայում՝ Վանի նահանգում:

47. Խլաթում Իվանն Չաքարյանի գերի ընկնելու, իսկ այնուհետև արձակվելու և կովոդ կողմերի միջև կնքված դաշինքի մասին մանրամասն պատմում է Կիրակոս Գանձակեցին:

48. Վրաց-հայկական միացյալ զորքերի ամիրսպասալար, Հայաստանի ինքնակալ կառավարիչ (1200-1212 թթ.) Չաքարե Չաքարյանի մահից հետո նույն պաշտոնը զբաղեցնում է նրա որդին՝ Շահանշահ Չաքարյանը:

49. Վրաց արքունիքում աթաբեկի պաշտոնը զբաղեցնող Իվանն Չաքարյանն է:

50. Թամար թագուհու դուստր Ռուսուդանը, որը Գեորգի Լաշայի քույրն էր, հաջորդել է վերջինիս և թագավորել 1223-1245 թվականներին:

51. Ավագը Իվանն Չաքարյանի որդին էր, որը հոր մահից հետո փոխարինել էր նրան վրաց արքունիքում աթաբեկի պաշտոնում:

52. Խոսքը Ռուսուդանի որդի Դավիթ Չ Նարինի (1245-1259 թթ.) և Գեորգի Լաշայի որդի Դավիթ Է Ուլուի (1247-1270 թթ.) մասին է:

**ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՑԻ,
ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ¹⁴**

Համառոտ կերպով հիշենք նաև մեր նախնի Հաբեթին, որը ջրհեղեղից հետո ծնեց Գամիրին, որից էլ գամիրներն են, Մագոգին, որից կելտերն ու գաղատացիներն են, Մեդային, որը շինեց Մարքը, Թոբելին, որից էլ թետալներն են, Մոսոքին, որ առավ Լյուրիկիան, Թիրասին, որից սերում են մեր Ասքանագն ու Թորգոմը, Հավանից հույներն են, Թարշիշից՝ վրացիներն ու տյուրենացիները, Կիտիմից՝ հռոմեացիներն ու լատինացիները: Թորգոմը ծնեց Հայկին ու նրա յոթ եղբայրներին՝ Քարթլոսին, Կովկասին և ուրիշներին, որոնք ժառանգեցին հյուսիսը:¹⁵

(Վարդ. Արևել., Է.)

Աստծու սքանչելի այր Մեսրոպը, անցնելով Վրաստան, գրեր է ստեղծում նաև նրանց համար ոմն Ջաղելի (1) օգնությամբ, որն աշակերտեց նրան: Գնալով Աղվանք՝ Մեսրոպը գրեր է ստեղծում նաև նրանց լեզվի համար Բենիամինի օգնությամբ, որն էլ այնտեղ աշակերտեց նրան:

(Վարդ. Արևել., ԻԵ.)

Իսկ մեր սուրբ նահատակների (2) վախճանից հետո չար Վասակը (3) Հմայակի (4) կնոջն ու երեք որդիներին տանում է պալատ՝ որպես մահապարտների որդիներ: Վրաց Աշուշա բղէշխը (5) նրանց խնդրեց Հազկերտից, և նա նրան տվեց այդ անակնկալ պարզևր:

(Վարդ. Արևել., ԻԹ.)

¹⁴ Վարդան Արևելցու տեղեկությունների աշխարհաբար տարբերակը տե՛ս Վարդան Արևելցի, Տիեզերական պատմություն, Եր., 2001:

¹⁵ Վարդան Արևելցու տեղեկությունների գրաբար բնօրինակը տե՛ս Պատմություն տիեզերական Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1882:

Դրանից հետո Պարսից գորավար Միհրանը մեծ զորքով գալիս է Վրաց Վախթանգ արքայի վրա և աղաչանք հղում Վահանին՝ օգնել իրեն (6): Նա գնաց հոժարակամ, բայց պատերազմի թեժ պահին վրացական վախկոտ զորքը փախավ իր թագավորի հետ Հայաստանից եկած վախկոտների հետ միասին: Նահատակվեց սուրբ Վասակը՝ Վահանի եղբայրը, որի դեմքը, մարտից առաջ փառավորվելով, փայլում էր, ինչպես Մովսեսինը, որին չէին կարողանում նայել ներկաները, և [մարդիկ] իմացան, որ նա այդ օրը մեռնելու է: Նահատակվեց նաև Սյունյաց սուրբ սեպուհ Հագդը հոռի տասնվեցին Բագվան գյուղում, որին բռնելով՝ Միհրանը ստիպում էր ուրանալ հավատը ու ապրել մեծությամբ, բայց հակառակ պատասխան տալով՝ մեռնում է հանուն Քրիստոսի և [նահատակի] պսակի արժանանում: Նույնպես և քաջ ասպետ Սահակը վախճանվում է պատերազմի ժամանակ կրոնական սուրբ ուխտի համար:

(Վարդ. Արևել., ԻԹ.)

Այդ ժամանակ ապրում էին Սյունյաց քերթող Պետրոս եպիսկոպոսը, տարոնցի Ներշապուհը և սասունցի Աբդիշոն, որին Մովսեսը (7) եպիսկոպոս ձեռնադրեց, իսկ Կյուրոնին, որն ազգությամբ Վրաստանից էր, Ջավախք (8) գավառի Սկուտրի գյուղից և գիտեր հայոց ու վրաց դպրությունը, ձեռնադրեց Վրաստանի կաթողիկոս (9), որը հետո քաղկեդոնիկ դարձավ, որովհետև նա երեխա ժամանակ գնացել էր Հունաստանի Կողոնիա գավառը, բնակվել Գայլ գետի ափին գտնվող Նիկոպոլիս գյուղում և ստացել հունական կրթություն: Տասնհինգ տարի անց նա եկավ Դվին, Մովսեսի մոտ, և վերջինս նրան նշանակեց սուրբ կաթողիկեի վաներեց, միաժամանակ Այրարատյան գավառի քորեպիսկոպոս, յոթ տարի: Իսկ երբ մեռավ Վրաց կաթողիկոսը, երկրի իշխանները

Մովսեսի մոտ [պատվիրակ] ուղարկեցին առաջվա նման, որպեսզի Մովսեսն իրենց համար առաջնորդ տա, և նա կամեցավ տալ նրան [Կյուրոնին]՝ որպես իրեն մոտ մարդու: Կյուրոնը գալով նվաճեց ամբողջ երկիրը: Եվ ապա նրա մոտ եկավ խուժաստանցի մի նեստորական, որի անունը Կիս էր, այսինքն՝ խստություն, ինչպիսին որ նա եղավ իրականում: Նա Կողոնիայից էր, Նիկոպոլսի մոտ գտնվող Ջուտառիմա գյուղից. նրանք միմյանց կրոնակից ու աղանդավորակից էին: [Կյուրոնը] նրան ձեռնադրում է եպիսկոպոս և նրա պատճառով ամբողջ երկիրը կորստյան է մատնում: Այդ բանն իմանալով՝ Մովսես եպիսկոպոսը, որը գտնվում էր Յուրտավում (10), որն այժմ կոչվում է Գաջենք, հայտնում է Մովսես պատրիարքին: Վերջինս Կյուրոնին գրում է հանդիմանանքի ու սպառնալիքի թուղթ, և նա սրբի երկյուղից ամբողջովին ուրանում է աղանդը: Որոշ ժամանակ անց, իր հայրապետության երեսուներորդ տարում մեռնում է պատրիարքը, և Կյուրոնն անփութորեն ընդունում է քաղկեդոնականությունը:

(Վարդ. Արևել., Լ.)

Եվ Սմբատն (11) ուրախանալով ի փառս Քրիստոսի, եկեղեցին շինում է վիմատաշ քարերով և պատրիարք է ձեռնադրել տալիս Ռշտունյաց եպիսկոպոս տեր Աբրահամին (12), որը թղթով Պետրոսի օգնությամբ ձգտում է Կյուրիոնին դարձնել դեպի ուղղափառություն: Այդ պատճառով Դվինում ժողով են անում և անիծում Կյուրիոն հերետիկոսին:

(Վարդ. Արևել., ԼԱ.)

Եվ քանի դեռ Ներսեսը (13) Տայքում (14) էր, Թեոդորոս Ռշտունին (15) շինեց Աղթամար (16) կղզին: Դպրավանքից տարան այն խաչը, որը կոչվում է սուրբ Վարձիայի [խաչ], [իսկ] այն

Ժամանակ ճոնյանց էր կոչվում: Սարգիս ճոնյանցը այն տեղափոխեց այլազգիների պատճառով: Այնտեղ նա Տիմոթ վարդապետի ձեռքով հրաշքներ գործեց. Վրաց արքա Դեմետրեի կնոջը բժշկեց բորոտությունից, որի համար էլ վրացիները խաչը խլեցին հայերից: Նա օրհնված է սուրբ Մեսրոպի կամ սուրբ Բարսեղ ճոնի կողմից և աջ թևի վրա հայերեն գիր ունի:

(Վարդ. Արևել., ԼԶ.)

Նրա օրոք (17) արաբների զորագլուխ ոմն Բառաբային, որը գտնվում էր Հայաստանում, վռնդելով հալածում է Վրաց Ներսես իշխանը:

(Վարդ. Արևել., ԼԶ.)

Այն ժամանակ Ումարը (18) Լևոն կայսրին (19) գրեց շատ բաներ, նաև այն մասին, թե ինքը լսել է, որ քրիստոնյաները բաժանվում են յոթանասուներկու մասի: Իսկ նա պատասխան գրեց, թե տասներկուսն են՝ հույներ, հռոմեացիներ, բաբելացիներ, եգիպտացիներ, եթովպացիներ, հնդիկներ, ասորիներ, հայեր, սարակինոսներ [արաբներ], պարսիկներ, աղվաններ, վրացիներ:

(Վարդ. Արևել., ԼԸ.)

Այն ժամանակ Հայոց իշխանները որոշում են ապստամբվել և չեն ենթարկվում Աշոտ պատրիկին (20), որին բռնում են Մամիկոնյան Գրիգորն ու Դավիթը և կուրացնում. նա Հայոց և Վրաց թագավորների նախնի Աշոտն էր:

(Վարդ. Արևել., ԼԹ.)

Այն ժամանակ իսմայելցիները գժովեցին միմյանց հետ և մերերկիրը հանգստացավ, ու սկսեցին հզորանալ մեր իշխանները

յուրաքանչյուրն իր տեղում: Եվ Իսմայելի իշխանը Վրաց երկիրը տալիս է Աշոտին՝ Հայոց իշխան Աշոտի որդի Վասակի, նրա որդի Ատրնէրսեհի որդուն, որը գնալով հնագանդեցնում է իրեն, և կայսրը նրան ուղարկում է կուրապաղատության աստիճան... Կուրապաղատ Աշոտը տիրեց Կաղարջքից մինչև Տփղիս՝ լեռնային կողմերի հետ միասին:

(Վարդ. Արևել., ԽԱ.)

Քայց պետք է ասել, որ այստեղից են սկիզբ առնում Հայոց և Վրաց այն թագավորները, որոնք սերեցին հիշյալ Բագրատունիներից: Քանի որ, ինչպես ասվեց, քաջ Վարդանից հետո Հայոց իշխանները պատահական կերպով միմյանց հաջորդեցին մինչև Սմբատ Բագրատունին, նրանից հետո՝ Վասակի որդի Աշոտը, այն Վասակի, որին կուրացրին Մամիկոնյանները: Աշոտն ունենում է երկու որդի՝ Հայոց թագավորների նախնի Սմբատը և Վասակը՝ Վրաց թագավորների հիմնադիրը: Վերջինիս որդին էր Ատրնէրսեհը, նրանը՝ Աշոտը, նրանը՝ Բագարատը, որի եղբայրն էր Գորամը (21), նրա հետ՝ Բագարատի որդի Դավիթը, որն սպանվեց իր հորեղբայր Գորամի կողմից, որի որդին էր Ատրնէրսեհը, նրա որդին՝ Դավիթը, նրա եղբորորդին՝ Գուրգենը, որի որդին էր Բագարատը, որը իրեն կին առավ Վասպուրականի (22) Սենեքերիմ թագավորի (23) դստերը: Այս է վրաց թագավորների կարգը:

(Վարդ. Արևել., ԽԴ.)

Նրա (24) ժամանակ մեծն Աշոտը (25), ընդարձակելով իր տարածքը Վրաստանում ու Աղվանքում և կովկասյան ցեղերին էլ իրեն ենթարկելով, ոչ մի բանից պակաս չի մնում, բացի թագից, որի մասին մտածում էին Հայոց իշխանները...

Բայց Աշոտ արքան Վրաստանում իշխան է նշանակում իր քրոջորդուն, և ինքը վախճանվում է յոթանասունմեկ տարեկանում:

(Վարդ. Արևել., ԽԵ.)

Աշոտը (26) նրանց (27) ու Վրաց Ներսեհ (28) թագավորի համեմատ ավելի մեծագոր գտնվեց և նրանց նկատմամբ շահնշահ կոչվեց [թագավորելով] ութ տարի: Նա վախճանվում է, և թագն առնում է նրա եղբայր Աբասը (29), որը հոր մահից հետո գնալով Վրաստան ու փեսայանալով նրանց հետ՝ վերադառնում է այնտեղից և երեք հարյուր յոթանասունմեկ թվին տիրում է իրենց ամբողջ հայրենիքին ու [թագավորում] քսանինը տարի:

(Վարդ. Արևել., ԽԶ.)

Նրանից (30) հետո աթոռին մեկ տարի նստում է Վահանը (31), որը Բաղքից էր: Հետագայում հայտնի դարձավ, որ նա վրացիների դաշնագիրն է և այնտեղից արձաններ (32) է բերել տալիս: Այդ պատճառով նրան փոխում են և երկու տարի աթոռին են նստեցնում սուրբ Մաշտոցի ազգական տեր Ստեփանոսին (33), որը գտնվում էր Սևանում:

(Վարդ. Արևել., ԽԷ.)

Նա (34) շինեց Անիի մեծանիստ պարիսպը և հիմնադրեց կաթողիկեն, իսկ նրա կրտսեր եղբայրը (35) ժառանգում է Տաշիրը՝ Ձորագետի Սևորդիքի հետ միասին, Կայենը, Կայծունը, Խորխոռունիքը, որը Խոռն էր շինել, որը նույն Խոչոռնին է և Խոռակերտը, Բագունիքը, այն է Տաշիրք գավառի Բագկերտը, և անվանի այլ բերդեր (36) հասան Գուրգենին, որին վրացիները Սոմխեթ են կոչում:

(Վարդ. Արևել., ԽԸ.)

Իսկ վրաց թագավորների սկզբի մասին, որ կա նրանց գրքե-
րում, հետևյալն է: Մեծ ջրհեղեղից հետո Թորգոմը ութ որդիներով
եկավ Այրարատ գավառը (37), և նրա որդիներից երեքը՝ Հայտար,
Քարթլոսը և Կոկասոսը, եղան առաջին գահակալները և տիրեցին
աշխարհների, որոնք իրենց անուններով կոչեցին Հայք, Քարթլ և
Կովկաս: Նրանք տիրեցին Պոնտոս ծովից մինչև Կասպից ծովը,
մինչև Միհրանը և նրա թոռ Արբակը, որը կին առավ պարթևնե-
րից՝ պարտավցի Սահակդուխտ անունով մեկին, որը ամուլ լինե-
լով՝ հավատաց Քրիստոսին, և [վերջինս] նրան տվեց մեկ գավակ՝
Վախթանգին (38), որը Գորգասար կոչվեց, որը պարսկական բա-
ռով գայլագլուխ է նշանակում, որովհետև սաղավարտի վրա
առջևի կողմից ուներ գայլի պատկեր, իսկ ետևի կողմից՝ առյուծի:
Նա կնության առավ Լևոն կայսեր դստերը և նրանից սերվեցին
թագավորները մինչև Թևոսար, որին կուրացրեց Աբասը: Նրանից
հետո ավխազների վրա թագավորեց Բագարատը՝ Աշոտ Ողոր-
մածի որդի Գուրգենի որդին. սա ըստ Մխիթար Երեցի (39) պատ-
մության:

(Վարդ. Արևել., Ծ.)

Չորս հարյուր քառասունչորս թվին մեռավ Գագիկը (40)՝ թա-
գավորությունը տալով իր երեք որդիներին՝ Հովհաննեսին (41),
Աբասին և Աշոտին (42): Հովհաննեսին տալիս է թագը, Անին, Շի-
րակը, Սուրբ Գրիգոր [եկեղեցին] Աշոցքի ձորի հետ միասին, Ան-
բերդը, Արարատյան դաշտը, Կայանը, Կայծոնը և Սևորդաց Տա-
վուշ գավառը, իսկ մնացածը բաժանում է Աշոտի և Աբասի միջև:
Դրանից հետո, երբ նրանք վիճում են, գալիս է ավխազների թա-
գավոր Գորգին (43)՝ Աշոտ Ողորմածի որդի Գուրգենի, նրա որդի
Բագարատի (44) որդին և օրենքով դատում է նրանց ու գնում...

Այն ժամանակ վախճանվեց Դավիթ կուրապաղատը (45): Անժառանգ լինելով՝ նա իր հայրենիքը, Ուխտիքը (46), Նամրվանը, Ապահունիքի (47) քաղաք Մանծկերտը և ամբողջ ունեցվածքը անդարձագրով՝ [կտակով] տալիս է Վասիլին (48): Այդ բանը լսելով՝ Վասիլ կայսրը գալիս բանակ է դնում Կարնո դաշտում (49): Այդ մասին իմանալով՝ Հովհաննեսը վախենում է և նվերներով նրա մոտ է ուղարկում Պետրոս պատրիարքին (50), որին մեծ հանդիսավորությամբ օծել էր տեր Սարգիսը իր կենդանության ժամանակ Անի քաղաքում: Բացի դրանից, Հովհաննեսին նեղում էր նաև Վրաց արքան: Այդ պատճառով նա պատրիարքին պատվիրում է իր մահից հետո Անին գրությամբ տալ հույներին, եթե կուրապաղատը այն պահպանի նրան նեղողներից: Այդ լուրն ուրախությամբ լսեց Վասիլը: Եվ նա իր մոտ կանչեց Վրաց Գորգի թագավորին, որը չեկավ նրա կանչով: Այդ պատճառով նա զայրացած գնում է, ավերում նրա տասներկու գավառները, վերադառնում է Խաղտիք (51) ու այնտեղ ձմեռում:

(Վարդ. Արևել., ԾԲ.)

Այն ժամանակ Վրաց Գեորգի թագավորին փոխարինում է իր որդի Բագարատը (52) բայց իշխան Լիպարիտը ապստամբվելով նրան փախուստի է մատնում Ափխազիայի կողմերը ու իմաստությամբ շեն է պահում աշխարհը Միքայել կայսրի (53) օգնությամբ:

(Վարդ. Արևել., ԾԴ.)

Այդ ժամանակներում քաջ Վասակի որդի Գրիգորը Բջնին, Կայանը, Կայծոնը, որոնք իր ձեռքի տակ էին, տալիս է Մոնումախին (54) և փոխարենն ստանում է Միջագետքի դքսությունը: Գրիգորն իր հետ վերցնում է Վրաց Ապիրատ իշխանին, նաև եր-

կու մագիստրոսի և գնում է Տուղրիլ-Բեկ սուլթանի Բրեհիմ գորավարի դեմ: Այնտեղ բռնում են Լիպարիտին և բերում են սուլթանի մոտ, որպեսզի Լիպարիտը դավանի նրա հավատը: Լիպարիտը տվեց [հետևյալ] պատասխանը. «Երբ տեսնեմ քո երեսը, կկատարեմ այն, ինչ կհրամայես»: Իսկ երբ տեսավ, ասաց. «Երբ արժանացա քո տեսությանը, չեմ կատարի քո կամքը և չեմ վախենա մահվանից»: Սուլթանը հարցնում է. «Ի՞նչ ես կամենում»: Եվ նա պատասխանում է. «Եթե դու վաճառական ես, ծախիր ինձ, եթե դահիճ ես, սպանիր ինձ, իսկ եթե թագավոր ես, պարզևներով ազատիր ինձ»: Սուլթանն ասում է. «Քո գնով ես չեմ կարող լինել վաճառական, և ոչ էլ արյան գնով՝ դահիճ, այլ ես թագավոր եմ, գնա, ուր կամենում ես»: Եվ նրան բաց թողեց պարզևներով: Եվ որովհետև կայսրը պահանջում է նրան, նա գնաց նրա մոտ և նրանից գորք առնելով՝ եկավ Վրաստան, բռնեց Բագրատ թագավորին, ուղարկեց կայսրի մոտ և գրավեց ամբողջ երկիրը:

(Վարդ. Արևել., ԾԵ.)

Այդպես հզորանալով նա (55) տիրում է Խաչենին, Գորոզին, Մևորդյաց [գավառին] և կռիվ է սկսում Ձորագետի Գագիկ թագավորի, Աղվանից Կյուրիկե թագավորի, Վրաց Բագրատ թագավորի դեմ և նեղում նրանց:

(Վարդ. Արևել., ԾԶ.)

Անիի Հայոց թագավորության վերացումից հետո Հայաստանի վրա հարձակվեց Տուղրիլի (56) հորեղբորորդի Ալփասանը և ավերեց քսանչորս գավառ: Նա սուլթանի գորագլուխն էր և նրա մահից հետո սուլթան դարձավ: Նա դարձյալ հարյուր հազարով եկավ և գրավեց Նոր քաղաքը, որ վրացիները Ախալքալաք են կոչում, և Սամշույղեն: [Ալփասանը] կնության է առնում Կյուրիկե (57) թագավորի դստերը և Վրաց թագավորի քրոջ դստերը:

(Վարդ. Արևել., ԾԷ.)

Իսկ նրա (58) ավագ որդի Հովհաննեսը հույսով փեսա դարձավ Անիի հույն դքսին և գնաց Անի, բայց հանգիստ չգտնելով՝ մեկնեց Վրաստան: Այնտեղից նա վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս Աշոտ անունով իր տղայի հետ, որին կայսրը ուզեց փեսա դարձնել, բայց Հովհաննեսը չհամաձայնվեց:

(Վարդ. Արևել., Կ.)

Իսկ Վրաց թագավոր Բագարատը (59) կայսրից դարձյալ ետ է վերցնում իր հայրենիքը: Նրանից հետո [թագն] առնում է նրա որդի Գեորգին (60), որը, Կյուրիկեից հետո գնալով Խորասան, Մելիք Շահի մոտ, այնտեղից վերադառնում է պատվով: Այս Կյուրիկեն Աշոտ Ողորմածի որդի Գուրգենի, նրա որդի Դավթի որդին էր: Նրա համար հայր Դավիթը շինեց Լոռեն և տասներկու այլ բերդեր, որոնք թաղված են Սանահնի մեջ: Նրանց Աբաս և Դավիթ թոռները, նեղվելով վրացիների կողմից, գնում են Ռանի (61) տերերի մոտ, ամեն մեկը մի բերդ է առնում (62) և ապրում տառապանքով:

(Վարդ. Արևել., ԿԱ.)

Այդ ժամանակներում Նունեի սուրբ խաչը մտնում է Անի, այն խաչը, որ Վրաց առաջնորդ Վագգենի ուրացման ժամանակ գաղթել էր Պարխար լեռան խորշերը սուրբ Սահակի աշակերտներից մեկի՝ սուրբ վանական Անդրեասի միջոցով: Այնտեղ մնում է յոթ տարի և ապա հայտնի է դառնում Հմայակի որդի Մամիկոնյան Գրիգորին, որը տանում է Կապույտ կոչված բերդը (63), իսկ այնտեղից տեղափոխվում է Վանանդ (64), որի համար կոչվեց Վանանդի խաչ: Իսկ տեր Բարսեղի հայրապետության ժամանակ, երբ անօրեն Սուքմանը վերացնում է Մամիկոնյան տոհմը, [խա-

չը] բերվում է Անի և նրա համար տոն է կարգվում կիրակի օրը, որը տոնվում է Խաչվերացի տոնից ութ օր հետո:

(Վարդ. Արևել., ԿԴ.)

Այն ժամանակ հզորանում է Վրաց Դավիթ (65) թագավորը՝ Բագարատի որդի Գեորգիի որդին, որը պարսիկներից խլում է Տփղիսը, ծանր հարվածներ է հասցնում Գանձակի սուլթան Մելիքին և հինգ հարյուր մարդու բարձրացնում է ցցերի Տփղիս քաղաքում: Այդ օրը, քանի որ մեռել էր Անիի ամիրա Մանուչեն, քաղաքին տիրում է նրա որդի Ապլսուարը՝ վախկոտ ու կնամոլ մի մարդ, որը ցանկանում էր Անին վաճառել Կարսի ամիրային վաթսուն հազար դինարով: Նա հրամայում է Խլաթից բերել ծանր ու բարձր նալ ու դնել կաթողիկեի գմբեթի վրա՝ փոխելով առաջինների դրածը: Քրիստոնյաները դրանից նեղանալով՝ կանչում են Դավթին և նրան հանձնում Անի քաղաքը: Եվ ատելի զենքը գցելով կաթողիկեի պատվական գլխից, որը վաթսուն տարի մնում էր մեր մեղքերի պատճառով, դնում են զարդապսակն ու Հիսուսի թագը, Պողոսի պարծանքը, մեր փրկության արեգակը՝ աստվածը նկալ խաչը: Եվ խաչին զանգակ ամրացնելով՝ դավանում են խաչված աստծուն հավատացյալների փրկության համար: Իսկ թագավորը, Աբուլեթին և իր որդի Իվանեին թողնելով Անիում, վերադառնում է իր երկիրը՝ իր հետ տանելով Ապլսուարին և նրա որդիներին, որոնք այլևս չեն վերադառնում, այլ այնտեղ էլ մեռնում են: Դավիթը, ընդարձակելով Վրաստանի սահմանները, զրավելով Ուխտիքն (66) ու նրա սահմանները, Գազը (67), Տերունականը, Տավուշը, Կայանը, Կայծոնը, Լոռեն, Տաշիրը, Մահկանաբերդը, Կյուրիկեի ու Աբասի հայկական ամբողջ իշխանությունը, իրեն է հնազանդեցնում նաև Կովկասյան լեռը, սոնքերի թագավորությունը, Մրաճուլքը, Ճքեթը, Դուալեթը, Հերե-

թը, մինչև Կասպից ծովը, Հաղբանդն (68) ու Շապուրան քաղաքը (69): Հոգ տանելով նաև վրաց անբան ազգի մասին՝ ընտրում է քառասուն մանուկներ և ուղարկում Հայաստան՝ լեզու սովորելու, թարգմանություններ կատարելու ու բերելու, որը և նրանք կատարեցին: Նրանցից երեքը ավելի լավ և խելացի գտնվեցին ու զարդարեցին իրենց անկիրթ ազգը: Դավիթը մեր եկեղեցու և աղոթքների վերաբերյալ երկմտություն չուներ, որի համար իր գլուխը բազմիցս դնում էր մեր ձեռքի տակ, խնդրելով օրհնել իրեն: Նա թագավորում է երեսուներեք տարի, մեռնում է Տփղիսում ու թաղվում Գելաթում, իր հայրերի գերեզմանոցում: Թագն առնում է նրա որդի Դեմետրեն (70), որը նույնպես պահում է իր իշխանությունը և ավելացնում Դմանիքն (71) ու Խունան (72)՝ [դրանք] խլելով Պարսկաստանից:

(Վարդ. Արևել., ԿԸ.)

Այն ժամանակ Ապլսուարի մի որդին, որ գտնվում էր Խորասանում, երբ լսում է հոր և եղբայրների հետ կատարվածն ու Դավթի մահը, գալիս է ստանալու իր հայրենի Անի քաղաքը և աղերսանքով խնդրում է Աբուլեթից (73) ու քաղաքի ավագներից: Եվ որովհետև քաղաքին մեծ վտանգ էր սպառնում թուրքերի կողմից, Աբուլեթը այն տալիս է նրան՝ խնայելով քրիստոնյաներին, առավել ևս իր որդի Իվանեին, որպեսզի նա չկորչի հաճախակի մղվող մարտերում, և ինքն անցնում գնում է իր տունը:

(Վարդ. Արևել., ԿԹ.)

Այդ դեպքերից ոչ այնքան հեռու ժամանակում Աբուլեթի որդի Իվանեն որոշում է սպանել Դեմետրեին և իր եղբայր Գորգիին, բայց նրա հայր Աբուլեթը, որդու առաջ պոկելով իր ալեհեր մագերը, արգելում է նրան: Եվ երկունս էլ փակված էին Դմանիս բեր-

դում՝ եղբայրների մեջ եղած ինչ-որ խաբեության պատճառով, որի մասին հետո իմանալով՝ Դեմետրեն Իվանեին ասում է. «Բռնեցիր ինձ, տատ»: Եվ նա զղջալով ասում է. «Ոչ, արքա, ես քո եղբորը տվեցի քո ձեռքը, որն ուզում էր խլել քո թագավորությունը»: Եվ նա բռնում կուրացնում է նրան ու բաց թողնում:

Նրա ժամանակ Գագ դաշտը (74) լցվում է անօրեն ազգերից հավաքված անթիվ, անհամար հեծյալներով, որոնք ուզում էին այրել այն սուրբ խաչը, որը գորավար սուրբ Սարգսի անունով էր: Եվ Տիրոջ բարկությունից խելացնորված՝ կոտորում են միմյանց: Այդ դեպքից օգտվելով՝ Դեմետրեն գնում ու հեշտությամբ խլում է նրանց ունեցվածքը...

Հինգ հարյուր ութսուն թվին Աբուլեթի որդի Իվանեն ասպատակում է Գառնին, բայց նրա գորքը հաղթվում է Խուրթի կողմից, որը հրամայում է նրանց գլուխները կտրել, եփել թանով, իսկ գանգերը դնել բարձր մինարեթի քարոքմի շարքերում: Իվանեն հաջորդ տարի գալու ժամանակ նենգությամբ սպանվում է Դեմետրեի կողմից, որի որդի Թիրքաշը գնում է Շահի Արմեն ամիրապետի մոտ և նրանից առնելով Արշարունիքը՝ մեծ քաջությամբ ավերում է Վրաստանը:

(Վարդ. Արևել., ՀԱ.)

Իսկ Վրաց թագավոր Դեմետրեն, թագավորելով երեսուներկու տարի, վախճանվում է, և թագն առնում է նրա որդի Դավիթը՝ կորովամիտ ու բարեսեր [մի մարդ]: Նա բանտից հանում է իր հոր կողմից շղթայված Թիրքաշին, նշանակում գորագլուխ և մեկ ամիս անց մեռնում է: (Ոմանք ասում են, թե նա զոհվում է Սմբատ և Իվանե Օրբելյանների դավելուց՝ նրանց փոխարեն Թիրքաշին նշանակելու պատճառով, նախօրոք պայմանավորվելով Դավթի

եղբայր Գևորգի հետ՝ իրենց գորավար դնելու համար): Եվ թագն անում է Գևորգը (75) վեց հարյուր հինգ թվին:

...Վեց հարյուր տասը թվին Վրաց Գեորգի թագավորը Անին խլում է Փատլուն ամիրայից, որը փոխարինել էր Շատաստ անունով իր եղբորը: Եվ հիսուն օր անց Շահի Արմենը մեծ զորքով գալիս է սոնքերի կողմից պատժված և վնասված քաղաքի վրա: Այդ բանը լսելով՝ Գեորգին այնտեղից վերադառնում և սրի է քաշում նրանց, որոնց քանակը ոչ ոք չի կարող իմանալ, բայց ձերբակալվածները քսան հազար էին: Թագավորը Անիում թողնում է Մադուն իշխանին (76), որի մասին կարծիք կար, թե նա ապստամբության [է նախապատրաստվում] քաղաքի պարիսպները խնամքով ամրացնելու պատճառով: Այդ բանն իմանալով՝ թագավորը նրան զրկում է պաշտոնից: Եվ նա, սրտակոտոր լինելով, գաղթում, գնում է Ելտկուզի մոտ, որին խաբեությամբ բռնելով Շաքեի էրիսթավը՝ այնտեղից նրան բերում է արքայի մոտ, և նրան սպանում են: Նրա տեղը դնում են իշխան Սարգիս Զաքարյանին: Չնայած Ելտկուզը զայրանում է, բայց ի վիճակի չի լինում ինչ-որ բան անելու, որովհետև չորս հազար պարսիկ էր զոհվել Մադունի հետ միասին:

Իսկ վրաց թագավորը իր մոտ է հավաքում կովկասյան զորքը և գալիս վերցնում է Դվինը՝ բնակիչներին խստագույնս կոտորելով սրով ու հրով, բացի այնտեղ եղող քրիստոնյաներից: Հրամայում է մինարեթից իջեցնել թանի մեջ եփած գանգերը, զարդարել ոսկեթել հանդերձանքով, դնել դագաղների մեջ, բարձել մահմեդական կրոնավորների ուսերին ու բոկոտն տանել մինչև Տփղիս՝ իր հնագույն մայրաքաղաքը, վեց հարյուր տասներկու թվին: Այդ բանը լսելով՝ Ելտկուզը գալիս է այրված ու քանդված Դվին, իսկ այնտեղից խոցոտված ու մորմոքված սրտով, իբրև կատաղի գագան, գնում է Մրեն և այնտեղ այրում է ամբողջ, ուր հանուն Քրիս-

տոսի ողջակիզվում է մոտավորապես չորս հազար հոգի: Նա վերադառնում է Գագի դաշտը և հրամայում է այրել հոշակավոր խաչը, որի պատճառով Տիրոջ բարկությունից նրանք գիշեր-ցերեկ պատժվում են թունավոր օձերի կողմից: Իսկ հետո ահաբեկվելով Վրաց թագավորից՝ նա փախչում է, այնտեղ թողնելով ունեցվածքն ու գերիներին, սակայն գրգռում է Ծովիզ սուլթանին՝ Մահմուդի որդի Ասլանին և բերում է Անի: Նա չորս տարի քաղաքը պահում է տազնապի ու նեղության մեջ, մինչև որ Վրաց թագավոր Գեորգին, ողորմելով բնակիչներին, իր մոտ է կանչում սուլթանին և Անին տալիս է նրան, որովհետև նա այլևս ի վիճակի չէր անօրենների բազմությունից պաշտպանել քաղաքը:

(Վարդ. Արևել., ՀԴ.)

Վեց հարյուր քսաներեք թվին Գևորգը Իվանե ամիրսպասալարի հորդորանքով Անին գրավում է երկրորդ անգամ, որպեսզի ինքը նստի Անիում և քրիստոնյաներին գերությունից ազատի: Շահնշահ ամիրային արքան տանում է իր հետ, և նա այլևս չի վերադառնում այնտեղից: Եվ այդ բանը լսելով՝ ի մի են հավաքվում բոլոր թուրքաստանցիները և իրենց հետ վերցնելով Ալփասլան (77) կոչեցեալ սուլթանին՝ գալիս են Անի ու ավերում Շիրակի տունը: Իսկ Իվանեն ուզում էր քաղաքը տալ թուրքերին, բայց դա նրան չի հաջողվում, որովհետև քաղաքացիները [նախօրոք] իմանում են և զգուշանում: Սուլթանն ու աթաբեկը [թագավորահայրը] սրտակոտոր վերադառնում են, և երկուսն էլ մեռնում են նույն տարում:

Այդ նույն ժամանակ Կարսի բանտից դուրս է ելնում մեծ իշխան Ապիրատը և գալիս է Անի: Նա քաղաքի եպիսկոպոսի՝ տեր Բարսեղի եղբայրն էր, որի աղաչանքով Վրաց թագավորը սպանում է նրան և փոխարենը ամիրային տալիս է տասնյոթ հազար

դահեկան: Այդ պահին Իվանեն դրսևորում է իր չարությունը. իրենց թագավորի եղբորորդի Դեմնեին և ազատներից շատերին իր կողմը գրավելով՝ որոշում է սպանել թագավորին, որը Սախատայում (78) գտնվում էր ապահովության մեջ: Մի մարդուց այդ մասին իմանալով՝ թագավորը փախչում է Տփղիս, որովհետև քիչ մարդիկ ուներ: Այնտեղ նրա շուրջը հավաքվում են շատերը՝ թողնելով իրենց չար մտադրությունը: Եվ երբ հզորանում է թագավորի կողմը, նա ցանկանում է գնալ այն ապստամբների վրա, որոնք Սախատայից էին ու փախել էին իրենց ամրոցները և ապա մտել Լոռե, բացի Լիպարիտից, որն իր երկու որդիների հետ մեկնել էր Պարսկաստանի կողմը: Թագավորը խլում է Օրբեյանների ամբողջ զանձը, և բոլորն ընկնում են թագավորի ոտքերը՝ իր եղբորորդին, նաև ուրիշները, մինչև անգամ ինքը՝ Իվանեն, որի աչքերը նա կուրացրել էր և սպանել նրա կրտսեր որդուն՝ Քավթարին ու Լիպարիտի որդի Ինեին: Եվ այդպիսով չքանում են բոլոր չար խորհուրդները վեց հարյուր քսանվեց թվին:

(Վարդ. Արևել., ՀԶ.)

Վեց հարյուր քսանինը թվին Գեորգին երկրից վերացնում է գող ու ավազակ, որովհետև ամբողջ գորքի համար կարգ է սահմանում մեծ ու փոքր հանցանքների համար բոլոր մարդկանց անողորմաբար կախել փայտից. կախեցին նաև պատվավոր մարդկանցից շատերին: Գտնելով նրանց ունեցվածքները՝ տանում կախում էին նրանց պատժափայտերից, կախում էին նույնիսկ անասուն, շուն, մուկ, և բոլորին ահ է պատում ու տիրում մեծ խաղաղություն:

(Վարդ. Արևել., ՀԷ.)

Վեց հարյուր երեսուներեք թվին մեռնում է Վրաց Գեորգի թագավորը, որը որդի չուներ, իսկ Դավթի որդի Դեմենն, քանի որ կույր էր և ամորձատված, թագն առնում է Գեորգիի դուստր Թամարը, որի համար ամուսին են բերում Ռզոց թագավորի որդուն՝ Սոսլանին, որն առնում է Դվին քաղաքը:

(Վարդ. Արևել., ՀԸ.)

Այդ ժամանակներում ապրում էին քուրդ ազգի [ներկայացուցիչ] Սարգսի որդի Զաքարեի, նրա որդի Վահրամի, նրա որդի Սարգսի որդիները՝ Զաքարե և Իվանե իշխանները, որոնք գաղթել էին Չորագետի թագավորների մոտ, որոնք Բագրատունյաց ազգից էին: Նրանք հավատում են Քրիստոսին և պատվի արժանանում: Նրանց բնակության տուն է տրվում Խոշորնին, և որովհետև նրանք քաջ մարդիկ էին, օրեցօր աճում էր նրանց պատիվն ու աստիճանը: Թամարի օրոք նրանք էլ ավելի փառավորվեցին: [Թամարը] նրանց տվեց Լոռեն, և կարճ ժամանակամիջոցում նրանք թուրքերից իլեցին շատ բերդեր ու գավառներ. այսպես վեց հարյուր քառասուն թվին [նրանք] գրավեցին Շիրակի երկիրը, վեց հարյուր քառասունհինգ թվին՝ Անբերդը (79), վեց հարյուր քառասունութ թվին՝ Անին, վեց հարյուր հիսուն թվին՝ Բջնին, վեց հարյուր հիսուներկու թվին՝ Դվինը, վեց հարյուր հիսունհինգ թվին՝ թագավորի (80), Կարսը, այնուհետև՝ Գետաբակքն ու Չարեքը (81), և նրանց անունը տարածվում է ամբողջ երկրում: Բայց Իվանեն, խաբվելով Թամար թագուհուց, տկարանում է հավատի (82) մեջ և անհաջողության մատնվելով՝ գերի է ընկնում Խլաթում, բայց եղբոր արիական անվամբ դարձյալ ազատվում է՝ իր դստերը կնության տալով Խլաթի տիրոջը՝ Մելիք Աշրաֆին: Իսկ Իվանեի եղբայր Զաքարեն չնայած մնում է իր սեփական հավատի մեջ, սակայն ցանկանում էր Տիրամոր և խաչի տոնը ամսվա կամ

շաքաթվա օրը կատարել, ճրագալույցը չհանգցնել, կրոնավորներին [պատվիրում է] միս չուտել, ողջ [անձանց] պատարագ մատուցել և վրանով բացօթյա պատարագել դպիրների և սարկավագների միջոցով: Այդ նպատակով Լևոնի (83) մոտ է ուղարկում նրան, ով ֆռանկների ու հույների կողմից օծվել էր թագավոր՝ նրան առաքելով թագ, վեց հարյուր քառասունվեց թվին...

Իսկ Վրաց Թամար թագուհու ժամանակ հզորանում են քրիստոնյաները, թեպետ [նա] գահընկեց է անում իր ռուս ամուսնուն և առնում է օս Մոսլանին, որը Վրաստանը լցնում է թուրքերից խլած գերությանը ու թալանով: Նրանից ծնվում է մինուճար մի գավակ, որին կոչում են Լաշա (84), իսկ ինքը քսաներեք տարի թագը կրելուց հետո վախճանվում է: Վեց հարյուր հիսունյոթ թվին աթոռին նստում է Լաշան, որին գորքը անվանեց Գեորգի:

(Վարդ. Արևել., ԶԲ.)

Վեց հարյուր հիսունինը թվին մորեխը ավերում է բազում գավառներ: Այդ ժամանակ մեծն Զաքարեն ավերում էր Պարսկաստանը՝ հասնելով մինչև Արտավիլ քաղաքը՝ նրանցից առնելով քրիստոնյաների արյան վրեժը: Ըստ որում նրանց աղոթատները լցնելով տղամարդկանցով՝ հրամայում է այրել և նրանց զոհել այն իշխանների համար, որոնք գտնվում էին Նախճավանի եկեղեցիներում, իսկ դուրան կարդացողներին և մահմեդական կրոնավորներին [զոհել]՝ այն սուրբ քրիստոնյաների համար, որոնք մորթվեցին Բագավանում (85), և նրանց արյամբ ներկվեց եկեղեցու պարիսպը: Եվ այդ կոտորածից վերադառնալով՝ վախճանվում է [Զաքարեն] (86)՝ [ապրելով] ուղղափառ և անբիժ հավատով, և թաղվում է Սանահին սուրբ վանքում, վեց հարյուր վաթսուներեկ թվին՝ թողնելով հնգամյա մի տղա՝ Շահնջահ անունով (Անի կոչված տերության ղեկավարության համար), որին Խո-

շաքը՝ Իվանեի (87) կինը, շուռ է տալիս դեպի Քաղկեդոնի աղանդը:

...Վեց հարյուր վաթսուներեք թվին Հաթերքը (88) նրա տերերը տալիս են Իվանեին, որովհետև մեռնում է նրա իսկական տերը՝ Վախթանգը. անժամանակ մեռել էին նաև նրա որդիները, իսկ մյուս Վախթանգ Սակոյանցը՝ Իվանեի փեսան, Ներքին Խաչենի տերը, թողնում է երկու տղա՝ Հասանին, որը փաղաքշարար Ջալալ-Դուլա էր կոչվում, և Ջաքարեին՝ նույն ինքը՝ Նասրա-Դուլային, որոնց խնամակալում էր Իվանեն նրանց մոր՝ Խորիշահի հետ միասին: Վերջինս հետո Երուսաղեմ գնալով ու այնտեղ մնալով՝ մեռնում է մեծ չարչարանքով բազում գովեստներ հղելով Տիրոջը: Եվ մեծն Իվանեն, աչքի ընկնելով արիությանը, գրավում է Չարեքն ու նրա ամբողջ շրջակայքը և ապա օգնելով իր ազգական Վահրամին՝ Ջաքարեի որդուն, գրավում է Շամքորը: Իսկ վեց հարյուր վաթսուներեք թվին Իվանեն գրավում է Որոտն (89) ու մերձակա դոյակները, թեև ոչ ամբողջը, քանի որ երբ նրան տիրում էին Հայկազունները, նշանավոր բերդերը քառասուներեքն էին, գյուղերը՝ հազար չորս հարյուրը, վանքերը՝ քառասուներեքը, որոնց ավերման սկիզբը դրվեց հինգ հարյուր հիսուներկու թվին՝ Մելիք-Շահ սուլթանի մի երիտասարդ մատովակի պատճառով: Հայկազուն թագակալի (90)՝ սուլթանի մոտ հնազանդության գնալու ժամանակ [մատովակը] նրան խստագույնս նեղում էր գինով, մինչև որ նա խոստանում է իր դստերը կնության տալ նրան, նա էլ, ըստ իրենց սովորության, գոտին հանգույց անելով, ցույց է տալիս սուլթանին: Եվ մի քանի օր անց նա պահանջում է խոստացածը և երբ նախատինք է ստանում նախանձաբեկ է լինում ու վերցնելով մեծ զորք՝ ավերում է երկիրը, մինչև որ ամբողջովին քանդվում և բնաջնջվում է այն, որին հետո տիրեց հզոր Իվանեն:

(Վարդ. Արևել., ԶԳ.)

Բոլորը ամեն գիշեր երկնքում տեսնում էին նիզակաձև մի աստղ, որը նշանակում էր երկրի խաղաղության խախտումը, ինչպես որ եղավ հաջորդ՝ վեց հարյուր վաթսունինը թվին: Մոտ քսան հազարանոց այլազգի ու այլալեզու մի զորք, կոչված Մուդալ և Թաթար անունով, շարժվեց Չին ու Մաչին երկրից: Աղվանքի կողմերից դաշտավայրերով եկավ հասավ Գուգարաց երկիրը, կոտորեց բոլորին, ինչ որ կենդանի գտավ և փույթով վերադարձավ: Մեծ զորքով նրանց հետևից ընկնելով՝ Լաշան նրանց հասնում է Կոտման գետի մոտ և պարտվելով նրանց կողմից՝ փրկվում ու փախչում է Իվանեի հետ միասին, որի երիվարի ջիլը կտրում է ինչ-որ իշխան և նրան գրկում երիվարից: Բայց երկրի տեր Վահրամը մեծ քաջությամբ սաստիկ կոտորածով գնում է իր երեսը դարձրած կողմը [հասնում է] մինչև Գարդման՝ չիմանալով ուրիշների փախուստի մասին:

Վեց հարյուր յոթանասունմեկ թվին նրանք ցանկանում էին այնտեղից վերադառնալ, բայց որովհետև նրանց սուրհանդակները Հայաստանն ու Վրաստանը գտան կազմ ու պատրաստ և այդ լուրը տեղ հասցրին, նրանք չհամարձակվեցին գալ, այլ այնտեղից դարձան ու գնացին, ուր որ գնացին: Նույն տարում մեծաքանակ մի զորք, անջատվելով հոներից, որոնք Խվչաղ են կոչում, գալով Գանձակ, միացավ նրանց [թաթարների] հետ: Եվ երբ մերոնք համարձակ ու անզգույշ կերպով գնացին նրանց վրա, անջատվելով փախուստի մասնվեցին, որոնցից շատերին սրի քաշեցին, փառավոր ազատներից շատերին բռնեցին ու բանտ գցեցին, նրանց հետ էլ Գրիգոր իշխանին՝ Խաղբակի որդուն, և նրա եղբորորդուն՝ արի ու քաջ Պապաք անունով նահատակին, որի վրեժը հաջորդ տարի առավ մեր զորքը՝ բնաջնջելով Խվչաղի մեծ մասը նրանց՝ Վարդանաշատի երկիր (91) վերադառնալու ժամանակ:

(Վարդ. Արևել., 2Դ.)

Իսկ սուլթանը (92), իր հաղթական փառքից ոգևորված, ոտքի տակ է տալիս շատ տեղեր և ետ դառնալով դեպի Դավրեժ՝ մեկ տարի անց գալիս է Գագ դաշտավայրերի կողմը, դեպի Տփղիս և բազում ոճիրներ գործելով՝ հարձակվում Խլաթի վրա... Իսկ թաթար կոչեցյալը, որ վեց հարյուր վաթսուներե թվին եկել էր քիչ մարդկանցով, ցանկացավ վերադառնալ վեց հարյուր յոթանասուամեկ թվին, բայց չհամարձակվեց: Եվ իրեն միացնելով գորքի մեծ բազմություններ և առաջնորդ ունենալով Չարմաղան անունով գորապետին՝ վեց հարյուր յոթանասունչորս թվին նա գալիս է Շահաստան Գանձակ քաղաքը, պաշարում է այն մի քանի օր, գրավում ու անողորմաբար կոտորում բոլորին, բացի մատղաշ տղաներից և այն կանանցից, որոնց հավանում էին: Եվ դրանից հզորանալով՝ մտնում են Վրաց թագավորությունը, գավառների անվանի տեղերն ու ամուր բերդերը բաժանում են մեծամեծ իշխաններին, որոնց նոյինք էին կոչում:

(Վարդ. Արևել., 2Ե.)

Արդ՝ հայոց վեց հարյուր ութսունհինգ թվից սկսած մինչև յոթ հարյուր տասնչորս թիվը, որի մեջ գտնվում ենք մենք, թաթարների ցեղը ինչ որ արեց պետությունների ու իշխանությունների հետ, որոնք մեծ ծովի այս կողմում են [այն է]՝ Պարսկաստանի, Ադվանքի, Հայաստանի, Վրաստանի, այսպես կոչված Հռոմեական կայսրության հետ, ուր բնակված էին հայեր, ասորիներ, հույներ, տաճիկներ և թուրքմեններ, [այդ ամեն միասին] մանրամասնորեն գրել են մեր փառաբանված հայր Վանական վարդապետն ու մեր հայրապետ, հորը համանման Կիրակոս վարդապետը (93):

(Վարդ. Արևել., 2Ե.)

Նման ողբը կրկնվեց նաև վեց հարյուր իննսունութ թվին, երբ Բաշուն (94) և ավագանին իմացան Վրաց թագավորի և իշխանների ամբարտավանության ու ապստամբության մասին, բռնեցին Դավիթ թագավորին և այլ մեծամեծների և մահվան վճիռ կտրեցին, բայց վերին նախախնամության շնորհիվ նրանք մահից ազատվեցին: Սակայն շատերին կոտորեցին և գերեցին անթիվ գյուղեր ու ագարակներ, հայ կանանց խայտառակեցին Հայաստանում, բայց ավելի շատ Վրաստանում:

Վեց հարյուր իննսունինը թվին մեռավ Ավագը՝ Իվանեի որդին, և թաղվեց Պղնձահանքում, իր հոր մոտ. նա պարկեշտ, կտրիճ և աղոթասեր մարդ էր:

(Վարդ. Արևել., 2Ը.)

Յոթ հարյուր թվին հարց բարձրացվեց Հռոմի մեծ պապի կողմից, որը գրեց բոլոր քրիստոնյա ազգերին, թե պետք է ամենասուրբ Հոգի Աստվածը խոստովանել Հորից և Որդուց բխած: Դա հաճո չեղավ ասորիներին, հույներին և վրացիներին, բացի հայերից, որոնք աստվածամերձ Վանական վարդապետի միջոցով քննեցին առաջին սրբերի դավանությունը, գտան իրենց համախոհ երևելի ու փառավոր մարդկանց՝ Աթանասին, Գրիգոր Աստվածաբանին, Գրիգոր Նյուսացուն, Գրիգոր Լուսավորչին և այլ սրբերի:

(Վարդ. Արևել., 2Թ.)

Յոթ հարյուր չորս թվին Հուլավուն՝ Մանգու դանի եղբայրը, անթիվ զորքով ու մեծասաստ իշխանությամբ եկավ Պարսկաստանի, Հայաստանի, Վրաստանի, Աղվանքի վրա: Նախ եկած զորքին հրաման տվեց՝ իր ամբողջ բազմությամբ գնալ հռոմեական աշխարհը, որի ահից [հույները] թողեցին վերին աշխարհը,

ստիպված գնացին և գրավեցին ամբողջ միջերկրայքը, մինչև ծովը՝ տիրելով այն երկրներին, որոնք հռոմեական կոչեցյալ սուրբանների իշխանության տակ էին:

Իսկ մեծն Հուլավուն իր գալստյան նույն տարում, յոթ հարյուր չորս թվին, գնաց Մլիեդքի Ալամուդ կոչված երկիրը, գրավեց այն, հեռացրեց գլխավորին, որովհետև նրա գալուց առաջ նրանց գորքը պաշարվել ու նեղ վիճակի մեջ էր ընկել նրանց գլխավորի անունն էր Իսավուր նոյին: Եվ Հուլավուն երբ այնտեղից վերադարձավ, իր մոտ կանչեց Վրաց Դավիթ թագավորին ու աշխարհի մեծամեծներին և սիրով ու պատվով ընդունեց բոլորին, մանավանդ քրիստոնյաներին, որովհետև իր առաջին կինը՝ Տոդուգ խաթունը, քրիստոնյա էր...

(Վարդ. Արևել., Դ.)

Հայոց թվականության նույն՝ յոթ հարյուր թվին՝ Ելղան Հուլավուի դռանը սպանեցին Վրաց Զաքարե գորապետին՝ Շահնշահի որդուն (95), բոլորին հայտնի և ծանոթ մարդուն, երիտասարդ և ծաղկագեղ հասակում, իր առաջադիմության ու հաջողության ժամանակ ինչ-որ մեղադրանք բարդելով նրա վրա, նաև այն, թե խափանվել է իր ժամանակին արքունիք գնացող հարկի կարգը: Նրա մահը ողորմագին վայնասունով սգաց Վրաց ամբողջ ազգը Հայաստանի՝ նրանց մերձավորների հետ միասին. որքա՛ն ավելի դառնակսկիծ ու մարմնատանջ ողբով էին սգում նրա ծնողները: Այդ պատճառով նույն օրը, այդ նույն սև սգի ժամանակ սրտակոտոր լինելով մեռավ նրա հայրը՝ Շահնշահը, տերը Անի մայրաքաղաքի, որը երբեմն արքայանիստ քաղաք էր՝ Բագրատունյաց թագավորների և այլևայլ աշխարհների ավագ քաղաքը, իսկ Անիի տիրոջ անունը Շահնշահ էր կոչվում, այսինքն՝ արքայից արքա:

(Վարդ. Արևել., ԴԴ.)

Յոթ հարյուր տասներեք թվին մեզ կանչեց Հուլավու Էլդանը Ենոքիավոր անունով մարդու միջոցով, որն այն ժամանակ մեծարվում էր բոլորի կողմից, առավել ևս աշխարհակալների, հյուսիսի կուսակալ Բաթուի, որի մոտ գնաց ու նախ պատվի արժանացավ նրա, և ապա Հուլավու Էլդանի կողմից: Վերջինս իր ծախսով ու գրաստներով տարավ մեզ ու մեզ հետ եղող վարդապետներին՝ մեր եղբայրներ Սարգսին, Գրիգորին և Տփղիսի ավագերեց տերտերին: Եվ այդ մեծ մարդուն մենք տեսանք ամսամուտի և իրենց տարեմուտի ավագ օրերին, ըստ հռոմեացիների՝ հուլիս, իսկ ըստ մեզ՝ արաց ամսին: Դրանք նրանց ուրախության օրերն էին, մոտավորապես մեկ ամիս, որը կոչում էին խուռույթա, այսինքն՝ խորհրդատուն: Այդ ժամանակ այլ խաները, այսինքն՝ Չինգիզ խանի ազգականները, գալով մեծ խանի մոտ, ամբողջ ավագանու հետ միասին հոգ էին տանում այն ամենի մասին, ինչ որ պատշաճն էր: Նրանք բոլորը նոր շորեր էին հագնում և ամեն օր տարբեր գույնի շորեր փոխում: Այնտեղ լինում էին նաև իրենց բոլոր հպատակները շատ ընտիր նվերներով, [լինում էին] թագավորներ, սուլթաններ, ինչպես նաև մեր տեսած Հայոց Հեթում թագավորը, Վրաց Դավիթ թագավորը, Անտաքի բրինձը (96) և Պարսից կողմերի շատ սուլթաններ: Եվ մեզ ընդունելիս չթողեցին խոնարհվել կամ ծնկի չոքել ըստ իրենց սովորության, որովհետև քրիստոնյաները միայն Աստծուն են երկրպագում: Գինին մեզ օրհնել տվեցին և մեր ձեռքից առան: Եվ առաջին խոսքը, որ ինձ ասաց, այս էր. «Քեզ կանչել եմ, որպեսզի դու ինձ տեսնես, ճանաչես և սրտանց աղոթես ինձ համար»: Թերևս ավելորդ է ամբողջը գրել, [նա] շատ խոսեց և մենք պատասխան տվեցինք, հետո մեզ նստեցրին, գինի տվեցին, և մեր այն եղբայրները, որ մեզ հետ էին, շարականներ կատարեցին, իսկ վրացիները, ասորիները և հույները կատարեցին իրենց պաշտամունքը:

(Վարդ. Արևել., ԴԶ.)

Այդ օրերի ընթացքում իմ մեղքերի պատճառով գրքույկս իմ սպասավորների հետ միասին ընկավ հարամիների ձեռքը, բայց Հիսուսի ողորմությամբ իմ սպասավորներն անմիջապես ազատվեցին: Եվ մեկ ու կես տարի անց գիրքս վաճառքի է բերվում Տփղիս, և այն գնում է իմ եղբոր տնից Մելեր անունով մեկը: Դրա համար Տիրոջ ողորմության փառքը բոլոր սրբերի ու արարածների վրա է, իսկ գիրքը գնողին թող հասնի Քրիստոսի գթությունը:

(Վարդ. Արևել., ՂԷ.)

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մովսես Խորենացին և Կորյունը կիրառում են «Ջաղա» անվանաձևը:

2. Խոսքը Վարդանանց նահատակների մասին է:

3. Հայոց մարզպան Վասակ Սյունին է:

4. Հմայակ Մամիկոնյանն է՝ Վարդան Մամիկոնյանի եղբայրը:

5. Վրաց Աշուշա բղեշխի կինը Հմայակ Մամիկոնյանի կնոջ քույրն էր:

6. Ինչպես Ղազար Փարպեցու շարադրանքից, որից օգտվել է Վարդան Արևելցին, այնպես էլ ներքոշարադրյալից պարզ է, որ վրաց թագավորն է դիմել Վահան Մամիկոնյանին օգնության խնդրանքով, ուստի կարծում ենք, որ այստեղ «և»-ի փոխարեն պետք է լինի «որն»:

7. Հայոց կաթողիկոս Մովսես Բ Եղիվարդեցին (574-604 թթ.) է, որի օրոք գործածության մեջ է դրվել Հայոց տոմարը:

8. Ըստ «Աշխարհացոյցի»՝ Վերին Ջավախքը Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի գավառներից էր: Այսօր Ջավախքն ընդգրկում

է Վրաստանի Սամցխե-Ջավախք նահանգը և Քվեմո Քարթլի նահանգի Ծալկայի շրջանը:

9. Կյուրիոնը վրաց կաթողիկոս է եղել 599-614 կամ 616 թվականներին:

10. Ցուրտավը, որն ավելի ուշ կոչվել է Գաջենք, Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Բողնովոր գավառի բնակավայրերից էր և գտնվում էր Գաջենագետի և Ցուրտագետի ջրկիցում՝ ներկայիս Վրաստանի Բոլնիսի մունիցիպալիտետի Արուխլո գյուղի մոտ:

11. Սա Վրկանի մարզպան Սմբատ Բագրատունի Խոսրով Շումն է, որը Խոսրով Բ Փարվեզի (591-628 թթ.) օրոք պարսից արքունիքում մեծ հեղինակություն էր վայելում:

12. Սա Աբրահամ Ա Աղբաթանեցի (607-613 թթ.) հայոց կաթողիկոսն է:

13. Սա Ներսես Գ Տայեցի (941-961 թթ.) հայոց կաթողիկոսն է, հայտնի է նաև Ներսես Գ Շինող անվամբ՝ մի շարք եկեղեցիներ նորոգելու և կառուցելու համար:

14. Տայքը Մեծ Հայքի 15 նահանգներից մեկն էր, որը հյուսիսից սահմանակից էր Գուգարքին, արևելքից՝ Այրարատին, հարավ-արևմուտքից՝ Բարձր Հայքին, իսկ հյուսիս-արևմուտքից՝ Եգերք և Խաղտիք երկրներին: Տայքը հայտնի էր իր անառիկությամբ և շատ անգամ է ապաստան հանդիսացել հայ նախարարների ու թագավորների համար:

15. Թեոդորոս Ռշտունին եղել է հայոց սպարապետ 628 թվականից, մարզպան՝ 634 թվականից, իսկ 639-654 թթ. եղել է միավորված Հայաստանի իշխանը:

16. Աղթամարը Վանա լճի ներկայիս չորս կղզիներից ամենանշանավորն է, որը գտնվում է լճի հարավարևելյան մասում: Կղզում առ այսօր պահպանված հուշարձանը Սուրբ Խաչ եկեղեցին է:

17. Խոսքը հայոց Բսրայել Ա Ոթմսեցի կաթողիկոսի մասին է (աթոռակալել է 667-677 թթ.):

18. Խոսքը Օմար իսախֆայի (717-720 թթ.) մասին է:

19. Լևոն Դ (717-741 թթ.) կայսրն է:

20. Աշոտ պատրիկ Բագրատունին հայոց կառավարչի պաշտոնը վարել է 732-748 թվականներին: Մահացել 761 թվականին:

21. Կոչում են Կուրամ կամ Կուարամ:

22. Վասպուրականի թագավորությունը Բագրատունյաց Հայաստանի ենթակա թագավորություններից մեկն էր, գոյատևել է 908-1021 թթ. Արծրունյաց տոհմի գլխավորությամբ: Այն ընդգրկում էր Մեծ Հայքի Վասպուրական, Մոկք նահանգները, Կորճայք նահանգի մի մասը՝ ներառելով տարածքներ ներկայիս Թուրքիայից, մասամբ Հայաստանից, Իրանից և Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունից:

23. Սենեքերիմ Արծրունին Վասպուրականի թագավորության վերջին թագավորն էր (իշխել է 1003-1021 թթ.):

24. Խոսքը Գևորգ Բ Գառնեցի (877-897 թթ.) կաթողիկոսի մասին է:

25. Հայաստանում Բագրատունյաց արքայատոհմի հիմնադիր Աշոտ Ա (885-890 թթ.) թագավորն է:

26. Հայոց արքա Աշոտ Բ Երկաթն է (914-928 թթ.):

27. Խոսքը Վասպուրականի Գագիկ (908-943 թթ.) թագավորի և Աղվանքին տիրապետած Մովսեսի մասին է:

28. Վրաց Ատրնեբսեհ Դ (888-923 թթ.) թագավորն է:

29. Աբաս Ա Բագրատունին թագավորել է 928-953 թվականներին:

30. Նկատի ունի Անանիա Մոկացի (949-968 թթ.) հայոց կաթողիկոսին:

31. Վահան Ա Սյունեցի (968-969 թթ.) հայոց կաթողիկոսն է:

32. Ղ. Ալիշանը կարծում է, որ այդ պատկերների նկատմամբ թշնամանք չկա, այլ դա այդպես է Վրաստանից բերելու պատճառով:

33. Ստեփանոս Գ Սևանցի (969-972 թթ.) հայոց կաթողիկոսն է:

34. Խոսքը վերաբերում է հայոց արքա Սմբատ Բ Տիեզերակալին (977-989 թթ.):

35. Խոսքը Հայոց արքա Աշոտ Գ Ողորմածի (953-977 թթ.) որդի Գուրգենի մասին է:

36. Այս բոլոր ավաններն ու գավառները, ինչպես նշում է Ղ. Ալիշանը, գտնվում են Գուգարաց աշխարհի հարավարևելյան մասում:

37. Միջնադարյան պատմիչների մոտ երբեմն նույնացվել են «գավառ» և «աշխարհ» հասկացությունները, և այստեղ նույնպես կարծում ենք, որ պետք է լինի «Այրարատ աշխարհ», որը Մեծ Հայքի 15 աշխարհներից [նահանգներից] մեկն էր, միջնաշխարհը, որտեղ գտնվում էր արքունի ոստանը:

38. Չնայած վրացիները Գորգասալին համարում են կիսաանասպելական հերոս, սակայն Ղազար Փարպեցին Վախթանգին նկարագրում է որպես Վրաստանի թագավոր, որը Վահան Մամիկոնյանի հետ ուներ հակապարսկական պայքարի դաշինք և պատերազմ էր մղում պարսիկների դեմ՝ օգտագործելով հայերի և հոների ռազմական ուժը:

39. Ղ. Ալիշանը կարծիքով՝ Մխիթար Երեցը ԺԲ դարի պատմիչ Մխիթար Անեցին է:

40. Հայոց թագավոր Գագիկ Ա Բագրատունին է (990-1020 թթ.):

41. Հայոց արքա Հովհաննեսը, որը նաև Սմբատ էր կոչվում, իշխել է 1020-1041 թվականներին:

42. Աշոտ Դ թագավորը իշխել է 1022-1040 թվականներին:
43. Վրաց թագավոր Գեորգի Ա-ն է (թագավորել է 1014-1027 թթ.):
44. Վրաց թագավոր Բագրատ Գ-ն (1008-1014 թթ.) է:
45. Դավիթ կուրապատյազը իշխել է 966-1000 թվականներին:
46. Ուխտիքը ներկայիս նույնանուն գյուղն է Էրզրումի վիլայեթի Կամախի գավառակում:
47. Ապահունիքը Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի գավառներից էր: Տարածվում էր Վանա լճից հյուսիս: Այստեղ էր գտնվում Մանձկերտ կամ Մանազկերտ քաղաքը Արածանիի միջին հոսանքում, ձախ ափին: Գավառը եղել է Մանավազյան նախարարական տոհմի հայրենական կալվածքը:
48. Վասիլ Բ Բուլղարասպանն (976-1025 թթ.) է:
49. Կարնո դաշտը տարածվում էր Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի Կարին գավառում:
50. Հայոց Պետրոս Գետադարձ (1019-1058 թթ.) կաթողիկոսն է:
51. Խաղտիքը գտնվում էր Սև ծովի հարավարևելյան ափին, հարավից սահմանակից էր Բարձր Հայքի Սպեր, արևելքից՝ Տայքի Ոքաղե և Արսյաց փոքր գավառներին, իսկ հյուսիս-արևմուտքից՝ Պոնտական Կապադոկիային: Սահմանակից լինելով Հայաստանին՝ այն բնակեցված է եղել նաև հայ բնակչությամբ, ընդհուպ մինչև 1915 թվականը:
52. Բագարատ Դ (1027-1072 թթ.) է՝ Գեորգի Ա-ի որդին:
53. Միքայել Դ Պափլագոնացի (1034-1041 թթ.) կայսրն է Հայկական (Մակեդոնական) արքայատոհմից:
54. Կոստանդին Թ Մոնոմախոս (1042-1054 թթ.) կայսրն է:
55. Խոսքը Շադադյան Փաղլուն (985-1031 թթ.) ամիրայի մասին է:

56. Մելչունկյան պետության հիմնադիր Տուրդիլ Բեկն (993-1063 թթ.) է:

57. Դավիթ Անհողինի (990-1050 թթ.) հաջորդ Գուրգեն (Կյուրիկե) Բ-ն (1050-1089 թթ.) է:

58. Հեղինակը նկատի ունի Վասպուրականի իշխաններից մեկի՝ Խաչիկի որդի Ապլղարիբին:

59. Վրաց թագավոր Բագարատ Դ-ն է (թագավորել է 1027-1072 թթ.):

60. Գեորգի Բ-ն (1072-1089 թթ.) է՝ Դավիթ Դ Շինարարի հայրը:

61. Ռանը, ըստ «Աշխարհացույցի», Աղվանքն է:

62. Ղ. Ալիշանը կարծում է, որ այդ բերդերն են Նորբերդը և Մաճնաբերդը, որոնք գտնվում են Ուտիքում:

63. Կապույտ բերդը գտնվում էր Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Արշարունիք գավառում: Այս բերդում էր 914 թ. պաշտպանվում Մմբատ Ա Բագրատունին արաբ զորավար Յուսուփի զորքերի հարձակումից:

64. Վանանդը Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի գավառներից էր, կոչվում էր նաև Վերին կամ Անփայտ Բասեն:

65. Վրաց Դավիթ Դ Շինարար (1089-1125 թթ.) թագավորն է:

66. Ուխտիքը գտնվում էր Մեծ Հայքի Տայք նահանգում, որը ներկայիս Օլթին է Թուրքիայում:

67. Գազը և հիշատակված մյուս բնակավայրերն ու բերդերը գտնվում էին Լոռու թագավորությունում, որոնք ավելի ուշ դարձան Զաքարյանների սեփականությունը:

68. Հաղբանդը Ղ. Ալիշանը նույնացնում է Դարբանդի հետ:

69. Բ. Հարությունյանը Շապուրան քաղաքը տեղադրում է Դարբանդից հարավ-արևելք՝ Կասպից ծովի ափին:

70. Դեմետրե Ա-ն գահակալել է 1125-1154 կամ 1155 և 1154 կամ 1155-1156 թվականներին:

71. Դմանիքը կամ Դմանիսը գտնվում է Սոմխիթ վարչական միավորի տարածքում:

72. Խունանը նույնացվում է Հունարակերտ բնակավայրի հետ, որը գտնվում էր Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի արևելքում, Կուր գետի աջ ափին՝ վրաց-աղվանական սահմանի մոտ:

73. Աբուլեթը Օրբեյյան տոհմից էր, որին Դավիթ Դ Շինարարը նշանակել էր Անիի կառավարիչ:

74. Գագ դաշտը գտնվում էր Գուգարք աշխարհի Կողբուփոր գավառում, Ուխտիքի սահմանակցությամբ:

75. Վրաց արքա Գեորգի Գ-ն է (1156-1184 թթ.)՝ Թամար թագուհու (1184-1213 թթ.) հայրը:

76. Սադունը իշխան էր Արծրունյաց տոհմից:

77. Ալվասլանը Պարսից սելջուկյան Ասլան շահն է:

78. Սախատան հիշատակում է նաև Ստեփանոս Օրբեյյանը՝ մանրամասն պատմելով այնտեղի դեպքերի մասին: Տեղը կոչում է նաև Դարպաս-ագարակ, որը գյուղ է Գուգարք նահանգի Ծորփոր գավառում:

79. Անբերդը կառուցվել է Այրարատ նահանգի Արագածոտն գավառում՝ Արքաշեն և Ամբերդ գետերի ջրկիցում: Եղել է Բագատունիների ռազմապաշտպանական կարևոր ամրություններից մեկը: X դարում պատկանել է Պահլավունի իշխանական տոհմին:

80. Ղ. Ալիշանը կարծում է, որ պետք է լինի «թագավորանիստ» և ոչ «թագավորի»:

81. Գետաբակքն ու Չարեքը գտնվել են Արցախ նահանգում: Ազատագրվելով դրանք այնուհետև պատկանել են Վահրամյաններին:

82. Հեղինակը նկատի ունի Իվանեի՝ քաղկեդոնական դավանանք ընդունելու իրողությունը:

83. Կիլիկիայի թագավոր Լևոն Բ-ն է, որը գահակալել է 1198 թ. հունվարի 6-ից և մինչև 1219 թվականը:

84. Լաշա Գեորգին հաջորդել է մորը՝ Թամարին, և թագավորել 1213-1223 թվականներին:

85. Բագավանը գտնվում էր Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Բագրևանդ գավառում՝ Ջիրավի դաշտում՝ Նպատ լեռան ստորոտին: Հայտնի է եղել որպես պաշտամունքի վայր հեթանոսության, ապա՝ քրիստոնեության ժամանակներում:

86. Չաքարե Բ Չաքարյանը մահացել է 1212 թվականին:

87. Չաքարյան Հայաստանի ինքնակալ կառավարիչ (1212-1227 թթ.) Իվանե Ա Չաքարյանն է՝ Չաքարե Բ-ի եղբայրը:

88. Հաթերքն իր տեղանքով համապատասխանում է ներկայիս ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի Հաթերք գյուղին, որը գտնվում է Թարթառ գետի ափին:

89. Որոտը Սյունյաց նահանգի Ծղուկ գավառի հռչակավոր բերդն է՝ ներկայիս ՀՀ Սյունիքի մարզի Որոտան գյուղը՝ նույնանուն գետի ձախ ափին:

90. Ստեփանոս Օրբելյանը ծանուցում է, որ Մելիքշահի մոտ Սենեքերիմ թագավորն էր, իսկ մատովակը՝ ոմն Չորթմանը:

91. Ղ. Ալիշանը Վարդանաշատի երկիրը համարում է Կուր և Երասխ գետերի խառնարանի միջև ընկած անկյունը:

92. Խոսքը Ջալալ Էդ Դինի մասին է, որը Խորեզմի շահ էր 1220-1231 թվականներին:

93. Կիրակոս Գանձակեցին է՝ «Հայոց պատմության» հեղինակը, իսկ Վանական վարդապետի գործն առ այսօր գտնված չէ:

94. Մոնղոլ կառավարիչ Բաչու Նոյինն է:

95. Զաքարե գորապետը վրաց ամիրսպասալար Զաքարե Զաքարյանի թոռն էր: Նա նույնպես ծառայում էր վրաց արքունիքում:

96. Այսինքն՝ Անտիոքի ֆրանկ իշխանը:

ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ¹⁶
ՎԱՐՂԱՆԱՑ ՎԱՐՂԱՊԵՏԻ¹⁷

Փայտակարան (1) Տփխիս է:
Վարդանակերտ (2) Տփխեց վիճակն է:
Մցխեթա պատրիարքարանն է Վրաց:
Ափխազ և Մազքթաց աշխարհն եզր է Վրաց աշխարհին:
Մամցխե Ախըլցխա է. իշխանաց երկիրն է օձեալ խաչն սուրբ
հայրապետին Ներսէսի եւ գաւազան նորա:
Տայոց (3) գաւառն ի Վիրս է, որ է Կուրճիստան:
(Աշխարհացոյց, Գ ա)

Հողթաղա խանն որդի է Չանկզ դանին, որ եկն նստաւ ի յԱ-
լանք եւ զԳ (3) որդիսն առաքեաց ի վերայ Գ (3) բաժին աշխար-
հիս: ԶՄանկու դանն առաքեաց ի ներայ Խորասանայ, զԱրդուն
դանն՝ ի վերայ Հոռոմոց, զՀուլաւու դանն ի վերայ Հայոց եւ Վրաց
եւ Բաբելացոց, եւ առին զբոլոր աշխարհս:
(Աշխարհացոյց, Գ բ)

Փայտակարան Տփխիս է: Վարդանակերտ Տփխեց վիճակն է:
Ափխազ Մազքթաց աշխարհն (4) է. եզր(ն) է Վրաց աշխար-
հին:
Մծխիթա պատրիարքարանն է Վրաց:
Մամցխե Ախըլցխա է:
Իշխանաց երկիրն է օձեալ խաչն սուրբ հայրապետին Ներսէ-
սի, որ այժմ Աճարա կոչի:

¹⁶ Աշխարհաբար տեքստի բացակայության պատճառով օգտագործել ենք հեղի-
նակի երկի գրաբար բնօրինակը:

¹⁷ Վարդան Արևելցու «Աշխարհացոյցի» գրաբար բնօրինակը տե՛ս «Աշխարհա-
ցոյց Վարդանայ վարդապետի», Փարիզ, 1960:

Տայոց գաւառն ի Վիբու է:

(Աշխարհացոյց, Գ Բ)

Եւ Վենէտիկն ար՞ոռ է ի մէջ ծովուն, ուր քեմիադարն բանի եւ
զարծաթն ոսկի ներկէ: Զի ԺԲ ազգ եւ լեզուք Ֆրանզն է, եւ Ը Հո-
ռոմն եւ Ը Վրացին:

(Աշխարհացոյց, Դ Բ)

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Փայտակարանը Մեծ Հայքի 15 նահանգներից մեկն էր: Տարածվում էր Կուր և Արաքս գետերի խառնարանից հարավ՝ Կասպից ծովի ափով: Արևմուտքում սահմանակից էր Վասպուրական, Սյունիք, իսկ հյուսիս-արևմուտքում՝ Արցախ և Ուտիք նահանգներին: Փայտակարան նահանգը չէր կարող նույնացվել Տփիսի քաղաքի հետ: Այստեղ ուրիշ միտում է նկատվում:

2. Վարդանակերտը Փայտակարանի քաղաքներից էր և տեղադրվում էր Արաքսի աջ ափին:

3. Տայքը Մեծ Հայքի 15 նահանգներից մեկն էր, որը հյուսիսից սահմանակից էր Գուգարք նահանգին, հարավից և արևելքից՝ Այրարատին, իսկ արևմուտքից՝ Բարձր Հայքին:

4. Ըստ Բ. Հարությունյանի՝ մագքութները բնակվում էին Ադվանքի հյուսիս-արևելքում՝ Կասպից ծովի ափին, իսկ արխազները՝ Սև ծովի ափին:

**ԳՐԻԳՈՐ ԱԿՆԵՐՑԻՑ¹⁸,
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՆԵՏԱԶԻԳՆԵՐԻ ԱԶԳԻ ՄԱՍԻՆ**

Եվ ի հավելումն այս ամենին իրենց խանից, որը կոչվեց Չինգիզ խան (1), դարձյալ հրաման ստացան և հարձակվեցին Ադվանից ու Վրաց աշխարհների վրա: Վրաց թագավորը, թաթարների գալու լուրը լսելով, վաթսուն հազար հեծյալով գնաց նրանց դեմ դեպի այն մեծ դաշտը, որը կոչվում է Կոտման (2) և գտնվում է Տերունական բերդի դիմաց: Եվ երբ մարտն սկսվեց, այնժամ սաստանայի ազդեցությամբ, որը հանապազ դեմ է ճշմարտությանը, Մանասա գոմուց (3) տերը Համիդոլա անունով, ինչ-որ քենի պատճառով ջլատեց Աթաբեկ Իվանեի (4) ձիու [ոտքերը]: Քանզի այն ժամանակ վրաց թագավոր Լաշան (5) մեռած էր, և նրանից մնացել էին մի ուստր Դավիթ անունով ու մի դուստր Ուռուզուքան (6) անունով: Դավիթն ընկել էր հոռոմների սուլթանի ձեռքը և գտնվում էր բանտում, իսկ նրա քույրը՝ Ուռուզուքանը, վարում էր թագավորությունը խնամակալությամբ Իվանեի, որն Աթաբեկ կոչվեց:

Իսկ երբ հասավ թաթարների գալու լուրը, ըստ ավելի վերն ասվածների, այնժամ Իվանեն վերցնելով վրաց թագավորական հեծելազորը, եկավ Գագ (7) մեծ, և իմաստուն իշխան Վահրամի [որդի] Պլու Զաքարեի մոտ, և նրան իր զորքերով վերցնելով՝ գնաց թաթարների դեմ: Կորովի ու մեծ իշխան Վահրամը ստանձնեց [զորքի] աջ թևը, իսկ Իվանեն՝ ձախը, և երբ [հակառակորդ կողմերը] հարձակվեցին միմյանց վրա, անիծյալ Համիդոլայի կողմից կատարվեց այն ոճիրը, որի մասին [վերևում] գրվեց:

¹⁸ Գրիգոր Ակներցու տեղեկությունների աշխարհաբար տարբերակը տե՛ս Գրիգոր Ակներցի, Պատմություն նետաձիգների ազգի մասին, Եր., 2011: Նույնի բնօրինակը՝ Գրիգոր վրդ. Ակներցի, Պատմութիւն թաթարաց, Երուսաղեմ, 1974:

Երբ նետաձիգների ազգը տեսավ նրանց մեջ այդ երկպառակությունը, այնժամ հզորանալով, հարձակվեց վրաց հեծելազորի վրա և անխնա կոտորեց նրանց: Իսկ Գագի տերը՝ մեծ իշխան Վահրամը, գրավելով աջ թևը, մինչև երեկո առաջ գնաց՝ անխնա հարձակմամբ կոտորելով թաթարներին, մինչև որ Սադամա դաշտն առհասարակ լցվեց կոտորված թաթարներով: Բայց երբ Գագի իշխան Վահրամն ինքը լսեց թագավորական զորքերի կոտորվելու մասին, այնժամ սաստիկ տխրելով ու դադարեցնելով մարտը, վերադարձավ իր բերդ-ամրոցը, որը կոչվում է Քարհերձ (8): Եվ այս կատարվեց հայոց թվականության 663-ին: Երեք տարի անցնելուց հետո թաթարները դարձյալ եկան ու գրավեցին Գանձակ Շահաստանը (9), անխնա կոտորեցին ու գերեցին և մեծ ավարով ու գանձերով վերադարձան իրենց երկիրը:

...Երեք գլխավորներ, մեկ այլ հրաման ստանալով խանից, դարձյալ եկան Աղվանքի և Վիրքի վրա և գրավեցին բազում քաղաքներ ու բերդեր: Նրանց անուններն էին մեկինը Չորմա, երկրորդինը՝ Բենալ, իսկ երրորդինը՝ Մուլար: Անհամար հեծյալներով պաշարելով բերդերը՝ առաջինը գրավեցին Շամքորը մոտիկ Գանձակին, որն առաջ գրավել էին: Գրավեցին Սագամը (10), Քարհերձը, Տերևենը (11), Թագավորանիստ (12) մեծ դոյակը, Գարդմանը (13), Երգեվանը (14), Մաճնաբերդը (15), գրոհով գրավեցին նաև Տավուշ ամուր դոյակը, որը սուլթանի աթոռանիստն էր, գրավեցին Տերունականը (16) և Նոր Բերդը (17), գրավեցին նաև վարդապետի՝ բազում ինչքով լեցուն մեծ Քարայրը, իր աշակերտներով գերի տարան նաև նրան՝ մեր փառավոր Վանական վարդապետին: Սակայն ողջ երկիրը, միասին ցավակից լինելով, բազում գանձեր ու ոսկի տվեց և փրկագնեց վարդապետին իր աշակերտներով:

Սրանից հետո, երբ հայոց և վրաց իմաստուն իշխաններն իմացան, թե Աստված է նրանց գորություն ու հաղթություն տվել գրավելու մեր երկրները, ուխտ կապելով գնացին թաթարներին հնազանդվելու և խոստացան տալ հարկեր, այն է՝ մալ և թաղար, և նրանց հետ հեծելագորով գնալ դեպի ուր և տանեն: Համաձայնելով՝ թաթարները դադարեցրին կոտորածն ու երկրի ավերումը, իրենք վերադարձան իրենց բնակության տեղերը Մուղանի երկիր (18), Բայց թողին մի գլխավոր Ղարա Բուղա անունով՝ քանդելու երկրի բոլոր ամրոցները, որ գրավել էին: Եվ հիմքերից քանդեցին տաճիկների կողմից մեծ ծախսերով շինված անառիկ բերդերը: Սա այսպես կատարվեց:

(Գր. Ակներ., Գ)

Իսկ երեք գորապետերը, որոնց մասին ասվեց, գրավեցին Վրաց և Աղվանից երկրները և վերադարձան Մուղանի երկիր, որտեղ հողի պարարտության և եղանակի մեղմության պատճառով խոտը ամառ-ձմեռ դալար է լինում: Այնտեղ օրեր-ինչ մնալով՝ դարձյալ որոշեցին գալ քրիստոնյաների վրա՝ առ ոչինչ համարելով քրիստոնյաների կոտորումն ու Վրաց և Աղվանից երկրներից գերեվարումը: Գրավեցին անվանի Շմեղա Քարը (19), բյուրավոր մարդկանց կոտորեցին այնտեղ (թիվ չկար կոտորվածներին) և ողջ երկրից անթիվ բազմությամբ երեխաներ գերեցին: Բայց սրանով չհագեցան, այլ դարձյալ խորհեցին հարձակվել երկրի վրա և առհասարակ ողջ երկիրը սրի մատնել:

Սակայն Ամենակալ Աստծո նախախնամությունը չի անտեսում նրան հուսացողներին, ուստի նրանց [թշնամիների] անարգ և անիրավ խորհուրդները խափանեց և երեք գլխավորներից, որոնց մասին ասվեց, երկուսին սպանեց:

Իսկ թե ինչ խորհեցին՝ փոքր-ինչ ասենք: Իրիկնադեմին խուռուրթա արին, որ նշանակում է «ժողով», խորհեցին կրկին վերադառնալ գրաված երկրի վրա և առհասարակ կոտորել: Բայց այս ոչ թե երեքը միաբան խորհեցին, այլ երկուսը. Աստծո հրամանով և նախախնամությամբ Չորման բարի խորհրդով ասում էր, թե բավական է երկրի ավերումն ու կոտորածը: «Թող շեն մնան,– ասում էր,– հողը մշակեն, այգու և արտի արդյունքի կեսը մեզ տան, իսկ կիսով իրենք ապրեն»:

Եվ մինչ այս խորհրդածությունների մեջ էին, օրը մթնեց, խորհուրդն ընդհատվեց, և քուն մտան: Երբ լուսացավ, երկու գլխավորներին, որոնք չար բաներ խորհեցին, գտան մեռած, իսկ մյուսը, որ երկրի շենությունն ու խաղաղությունը կամեցավ, կենդանի էր: Նրա անունը Չորմա էր: Ապա Չորման այս միջադեպի վկաներով ելավ գնաց իրենց մեծ գլխավորի՝ Չինգիզ խանի մոտ, պատմեց իր և երկու գլխավորների բոլոր մտադրությունները և մի գիշերվա մեջ նրանց մեռնելն ու իր կենդանի մնալը:

Երբ խանը լսեց, զարմացած ասաց Չորմային. «Այն, ինչ երկու գլխավորները խորհեցին, Աստծուն հաճո չէր, Այդ պատճառով հանկարծամահ եղան: Իսկ դու քո բարի մտադրությունների համար չմեռար, որովհետև Աստծո կամքն է, որ գրավենք երկիրը, շեն պահենք և օրենք սահմանենք, [որպեսզի նրանք] մնան մեր հրամանի ներքո և տան մեզ տզդու, մալ, թաղար ու փշուր: Իսկ ովքեր չեն հնազանդվի մեր հրամաններին և մեզ հարկ չեն տա, նրանց սպանենք, բնակատեղին քանդենք, որ երբ ուրիշները լսեն ու տեսնեն, երկնչեն և այդպես չանեն»:

Այս ասելով՝ խանն ապա հրամայեց Չորմային գնալ և պահել իր ուխտը, որը խորհեց և փրկվեց մահից...

Իսկ գլխավորների անունները, որ մնացին երկրում, այս են՝ Ասուրու նուին, որը խանին արյունակից էր, Չաղատա, որը խան

կոչվեց, ապա Սոնիթա, մեկ այլ փոքր Չադաստա, Բաչու նուին, որին նշանակեցին բոլոր զորքերի առաջնորդ, Ասար նուին, Խուրթու նուին, Թուրտու նուին, Օգոթա նուին, Խոշխա նուին, Խոջա նուին, Խուռուսչի նուին, Խունան նուին, Թենալ նուին, Անգուրաք նուին:

Նույն ձևով և այս տասներեք գլխավորները Վրաց և Աղվանից երկրները բաժանեցին միմյանց միջև լեռներով ու դաշտերով: Եվ Չորմա խանի մեծ գերդաստանը բերին Գանձակ Շահաստան, որ առաջ ավերել էին, և հետո էլ վերաշինվեց:

(Գր. Ակներ., Դ)

Իսկ հարկերից ազատ Վրաց և Աղվանից մեծ իշխանները (որը կամքով, որն ակամա) դարձան նրանց հարկատու և անխափան տալիս էին սահմանված բոլոր հարկերը, որի մասին ավելի վաղ գրեցինք, և իրենք, ըստ իրենց զորության և կարողության, հեծելազորով նրանց հետ գնում էին հարկահանության, գրավում էին անհնազանդ քաղաքներն ու բերդերը՝ ավերելով, գերելով և անխնա կոտորելով տղամարդկանց ու կանանց, քահանաներին ու կրոնավորներին, գերեվարելով սարկավագներին՝ ծառայելու իրենց, աներկյուղաբար կողոպտելով քրիստոնյաների եկեղեցիներն ու սրբերի պատվական նշխարները և զարդերից մերկացնելով խաչերն ու գրքերը, առ ոչինչ համարելով՝ դեն էին նետում:

(Գր. Ակներ., Ե)

Հայոց վեց հարյուր ութսունութ (688) թվականին թաթարների գլխավորը՝ Բաչու նուինը, զորքեր ժողովելով, անթիվ բազմությամբ հարձակվեց Կարին (20) քաղաքի վրա: Երկու ամիս պաշարելով՝ գրավեցին, անխնա կոտորեցին և ավերեցին այն հարուստ ու գեղեցիկ քաղաքը: Նմանապես երկրի վանքերն ու հրա-

շալի եկեղեցիներն անմարդաբնակ դարձրին՝ գերելով և ավարելով, որոնց համար հայ և վրացի իշխանները գնել էին բազմաթիվ գրքեր՝ Տոնացույցներ ու Հայսմավուրքներ, Առաքելական թղթեր ու Մարգարեական (աստվածաշնչյան) ընթերցվածքներ, Առաքելական գործեր ու ոսկեգիր Ավետարաններ՝ աննման պերճությամբ զարդարված՝ ի շենություն և ի գարդ Նոր Միոնի որդիներին: Այստեղից [թաթարները] առան տարան արևելքի աշխարհը և բոլոր վանքերը լցրին եկեղեցու զարդերով: Ի լրումն այս ամենի՝ մի տարի անցնելուց հետո դարձյալ ուրիշ գորք էլ ժողովեց նետաձիգների ազգը հայ և վրացի իշխաններով հանդերձ, և անթիվ բազմությամբ հարձակվեց հռոմների աշխարհի վրա: Ջորքի գլխավորը՝ Բաչու նուինը, մարտական գործում քաջահմուտ էր. ում և պատահում էր իրենց աղեղներին ընդդեմ, բազմաթիվ հաղթանակներ էր տանում, բայց հաղթության պատճառը հայոց և վրաց իշխաններն էին, որ հանդես էին գալիս առաջինը և ուժգին բախմամբ հարձակվում թշնամիների վրա, ապա նրանցից հետո թաթարները՝ նետ ու աղեղով:

Երբ մտան հռոմների երկիրը, նրանց դեմ ելավ սուլթան Խիաթադինը (21) հարյուր վաթսուս հազարով: Վաղ ժամանակներից սուլթանի մոտ էր նաև Շալվե Մեծի (22) որդին: Երբ պատրաստվեցին մարտի, միմյանց հանդեպ ձախ թևում պատահեցին թաթար գորքերն ու Շալվեի որդին, իսկ աջ թևում՝ մեծահաղթ հայոց և վրաց իշխանները սուլթանի գորքերին ընդդեմ: Երբ մարտը սաստկացավ, Շալվեի քաջ ու անվանի որդին ետ շարտեց թաթարներին ու նրանցից շատերին կոտորեց:

Իսկ Աղբուղա անունով վրաց իշխանը՝ Գագի տերը՝ մեծ Վահրամի որդին՝ Պլու Ջաքարեի թոռը, և հայոց ու վրաց բազմաթիվ այլ ազատագունդ գորքեր, որ նրա հետ էին, քաջաբար մարտնչելով սուլթանի գորքերի դեմ և ետ շարտելով սուլթանի

գորքերի աջ թևը՝ շատ ամիրաների և մեծամեծների գլուխներ հատեցին՝ խիստ վշտացնելով սուլթանին: Երբ օրը մթնեց, մարտը դադարեցրին և բանակեցին միմյանց հանդիման այն դաշտավայրում, որ ընկած է Կարինի և Երզնկայի (23) միջև:

Իսկ երբ մյուս օրը լուսացավ, թաթարների, հայոց և վրաց գորքերը զինվեցին գնալու սուլթանին ընդդեմ, և մեծաթիվ գորքերով ձիարձակ գնացին սուլթանի բանակի վրա, բայց երբ հասան սուլթանի բանակատեղին, ուրիշ ոչինչ չգտան, այլ միայն մեծաքանակ պարենով լցված վրանները: Տեսան նաև սուլթանի վրանը՝ դրսից և ներսից զարդարված բազում գանձերով, և շղթայակապ վայրի գազաններ՝ ինձ, առյուծ, հովազ՝ կապված սուլթանի վրանի առջև: Քանզի սուլթանն այդ գիշեր իր բոլոր գորքերով փախել էր ամիրաների երկմտության պատճառով, որոնք կամենում էին հնազանդվել թաթարներին:

(Գր. Ակներ., Զ)

Իսկ վրաց քաջ և անվանի գորքերը վաղուց ի վեր իրենց համար չունեին առաջնորդ և թագավոր. Լաշայի դուստրը՝ Ուռուզուքանը, մահացավ և վրացիները մնացին անտերունչ, ինչպես հոտը, որը հովիվ չունենա: Ապա նախախնամությամբ Աստծո մտաբերեցին իրենց թագավորի որդուն՝ Դավթին, որը բանտարկված էր Բյուզանդիայում, և վրաց իշխանները, բյուզանդացիների գորքերից բռնելով գլխավոր մարդկանց, տարան Բաշուի մոտ, որը թաթարների գլխավորն էր, և չարչարանքներով հարցաքննել տվին նրանց թագավորորդի Դավթի մասին: Երբ նրանց հարցաքննությամբ ու սաստիկ գանահարությամբ նեղեցին, ինչպես սովոր էին թաթարները, [նրանք] խոստովանեցին և ասացին, թե [արքայազնը] Կեսարիայում շղթայակապ գտնվում է բանտում:

Ապա վրաց իշխանները, հույժ ուրախանալով, Բաչու նուինի և մյուս բոլոր թաթար գլխավորների հրամանով Վահրամին՝ Գագի տիրոջը, և նրա հետ էլ մի գլխավոր թաթարի հարյուր ձիավորով, մեծ պատրաստությամբ ճանապարհեցին Կեսարիա: Երբ գնացին, Աստծո կամոք արքայորդի Դավթին գտան մի մեծ ու խոր վիրապի մեջ. Աստծո կամքն էր նրան կենդանի պահել այն խոր բանտում: Երբ թաթարների զորախումբը և մեծ իշխան Վահրամը տեսան, զարմանալով նրա կենդանության համար՝ փառք տվին Աստծուն:

Դավիթը՝ վրաց թագավորի որդին, բարձրահասակ էր ու կորովի, գեղեցկադեմ և թուխ մորուքով՝ լի ամենայն իմաստնությամբ և Աստծո շնորհներով:

Ապա հանելով բանտից՝ նրան պատվական հանդերձներ հագցրին և հեծնելով երիվարները՝ առան ու գնացին Վրաց աշխարհ: Երբ հասան Տփղիս մեծ քաղաք, վրաց բոլոր իշխանները հույժ ուրախացան և հրաման ստացան Բաչու նուինից ու Այլթանա խաթունից, որը Չորմա խանի կինն էր, քանզի Չորմա խանը մահացել էր, և կինն էր այդ օրերին վարում խանությունը: Նա հրաման տվեց և Վահրամ մեծ իշխանի հետ հեծելախումբ ուղարկեց մեծ խանի մոտ, որ գտնվում էր արևելքում: Աստծո օգնությամբ գնալով ու տեսնելով խանին՝ պատմեցին արքայորդու հետ կատարված դեպքերը և հրաման ստացան մեծ խանից, Դավթին բերին նստեցրին Տփղիսում՝ իր հոր գահին: Վրաց իշխանները, հույժ ուրախանալով, նրան անվանեցին Վահրալու թագավոր, այսինքն՝ «Վահրամը կարգեց թագավոր»: Նոր թագավոր նստելու առիթով Վրաց և Աղվանից երկրները միառժամանակ խաղաղվեցին:

(Գր. Ակներ., Ը)

Իսկ վրաց բարեսեր և գեղեցիկ Դավիթ թագավորը արքայանիստ Տփղիս քաղաքում իր բոլոր իշխանավորներով հանապազ գտնվում էր մեծ ուրախության և գինարբուքների մեջ: Մի օր թագավորի մոտ մեծ ճաշ և ուրախություն էր, իսկ վրացիները սովորություն ունեն հանապազ ամբարտավանանալ և մեծ-մեծ բաներ խոսել:

Վրաց իշխաններից մեկը թագավորի առջև հաշվեց մյուս իշխաններին և ասաց, որ իշխանները թվով հազարն են: Կար իշխան, որ ուներ հազար պատերազմող ձիավոր, կար, որ ուներ հինգ հարյուր: Այս բանը տարածվեց ողջ թագավորության մեջ, երբ գինովցած ուտում-խմում էին: Եվ երբ հաշվեցին հայոց և վրաց զորքերը, ասացին, որ իրենց զորքերը կհաղթեն թաթարների զորքերին: Եվ իրենց համար գլխավորներ առանձնացրին: Բայց սա ոչ թե իսկապես խորհեցին և կամ խոսեցին, այլ կատակով, քանզի հոգսեր ու ցավեր չունեին, և արևելքի երկրում այլ թշնամի չկար բացի թաթարներից, որ ամեն անգամ գալիս էին և հարկահանությամբ նեղում վրաց և հայոց իշխաններին. ոմանցից ոսկի կտավ էին ուզում, ոմանցից բազե, ոմանցից լավ շուն և ձի, և այդպես նեղում էին նրանց՝ չհաշված մալը, թաղարը և խալանը: Այդ պատճառով խոսեցին այդ, բայց ոչ թե իսկապես, այլ խաղով ու կատակով:

Իսկ այնտեղ գտնվողներից մեկը, մատնիչ Հուդային նմանվելով, գնաց, մատնեց թաթարներին և սուտ խոսքը ճիշտ ու ուղիղ դարձնելով՝ այսպես ասաց. «Վրաց թագավորն ու իր իշխանները որոշեցին հարձակվել ձեզ վրա»: Իսկ նրանք, հավատալով այդ սուտ խոսքին, վերադարձան [Վրաց] աշխարհ և ավարառեցին ողջ ունեցվածքն ու հոտերը, բայց մեծ խանի հրամանը չունենալով՝ մարդկանց չկոտորեցին: Թագավորին և բոլոր իշխաններին նեղը գցեցին, մինչև անգամ նրան, որ Աթաբեկ Իվանեի որդին՝

վրաց մեծ իշխանն էր՝ Ավագ անունով (24), պատգարակով տարան գլխավորի դուռը, քանզի այն օրերին հիվանդացել էր և չէր կարողանում ձի նստել: Եվ թեպետ մյուս իշխաններն ու թագավորը շատ խոսեցին, [սակայն] չհավատացին նրանց խոսքերին և չէին դադարեցնում գերեվարությունն ու երկրի ավարառությունը: Բայց երբ Ավագին պատգարակով տարան թաթարների գլխավորի դուռը, ապա նրա խոսքերին հավատալով՝ դադարեցրին մարդկանց կոտորածը և սրտաբեկ ու թշվառ քրիստոնյաների համար խաղաղություն հաստատեցին:

(Գր. Ակներ., Թ)

Մանկու խանի հրամանով գալով՝ դատավորները (25) մեծ ժողով հրավիրեցին և կանչեցին բոլոր գլխավորներին, որ ելել էին Հուլավուի հետ, կանչեցին վրաց թագավորին իր հեծելազորով, կանչեցին Բաշուին իր հեծելազորով. [նրանք] ծածուկ չարախոսեցին դատավորների ականջին և այս պատճառով Մանկու խանի դատավորները մեծ էլչիների (26) միջոցով կանչեցին խանորդիներին՝ Բալախային, Տութարին, Ղատա խանին, Բորա խանին, Թագուդարին և Միդանին, որը Խուլի որդին էր:

Երբ բոլորը միասին հավաքվեցին, այնժամ դատավորներն ասացին Մանկու խանի կողմից հրամայվածը: Բայց երբ խանորդիները լսեցին, թե Հուլավուն կամենում է խան նստել, [նրանցից] չորսը բարկացան և չկամեցան հնազանդվել Հուլավուին: Թագուդարը և Բորա խանը հնազանդվեցին Հուլավուին, իսկ Բալախան, Տութարը, Ղատա խանը և Միդանը չհնազանդվեցին: Երբ Մանկու խանի դատավորներն իմացան, թե այս չորսը չեն հնազանդվելու, այլ կամենում են կովել Հուլավուի դեմ, հրամայեցին Բալախային, Տութարին և Ղատա խանին ասախի հասցնել, այսինքն աղեղնալարով խեղդել, քանզի նրանց մոտ օրենք է խանին այդպես սպա-

ները: Իսկ Միղանին, որը Խուլի որդին էր և տարիքով դեռահաս, բռնեցին և բանտ դրեցին Ադի ծովի (27) մեջ, որը գտնվում է Հեր և Չարավանդ (28) գավառների միջև:

Մանկու խանի դատավորները դարձյալ հրամայեցին հայոց և վրաց գորքերին (նույնը և Հուլավուի գորքերին) հարձակվել [անհնազանդ խանորդիների] գորքերի վրա և անխնա կոտորել նրանց, որն էլ իսկույն կատարեցին: Այնքան կոտորեցին, մինչև որ կոտորված թաթարների մարմիններից լեռ ու դաշտ նեխեց: Իսկ երկու գլխավորներ՝ մեկի անունը Նուխաքավուն, մյուսինը՝ Արադամուր, նախապես իմացան, վերցրին տասներկու հազար հեծյալ և բազում գանձեր, ոսկի ու ընտիր ձի (որքան կարողացան) և փախան գնացին, անցան մեծ գետը, որ կոչվում է Կուր, ու մինչև իրենց երկիր, որտեղից եկել էին, այլևս դադար չառան: Իրենց երկրից Բերքեին, որը Սային խանի եղբայրն էր, իրենց օգնական վերցրին և տասը տարի բազում ոճիրներ գործեցին:

...Ինքը Հուլավու խանը մեծ խելքի տեր և ներհուն դատավոր էր, ամենագետ, բայց հույժ արյունահեղ, սակայն չարերին ու թշնամիներին էր սպանում և ոչ բարիներին ու բարեսերներին: Առավելապես սիրում էր քրիստոնյա ազգերին, քան այլազգիներին: Այնքան սիրեց քրիստոնյաներին, որ հայերից մի տարվա հարկի փոխարեն խոզ վերցրեց հարյուր հազար գոճեմայր և ամեն մի տաճկական քաղաք երկու հազար խոզ ուղարկեց ու հրամայեց կարգել տաճիկ խոզարածներ, շաբաթը մեկ անգամ օճառով լողացնել խոզերին, արոտից զատ ամեն առավոտ և երեկո տալ ուտելու նուշ ու արմավ, և եթե տաճիկ մարդը (թե՛ մեծ, թե՛ փոքր) խոզի միս չէր ուտում, գլուխը կտրվում էր: Եվ այսպես «պատվում էր» տաճիկներին: Մա կատարվեց հայոց և վրաց գորքերի խորհրդով, քանզի Հուլավու խանը հույժ սիրում էր հայոց և վրաց գորքերին նրանց չափազանց քաջության համար, որ ցուցա-

բերում էին նրա առջև բոլոր պատերազմներում: Այդ պատճառով բահաթուր քաջամարտիկներ անվանեց նրանց, իսկ հայոց և վրաց մեծ իշխանների գեղեցիկ և երիտասարդ որդիներին ընտրեց, իր մոտ դռնապաններ կարգեց և քեսիկթոներ (29) անվանեց նրանց, որ դռնապաններ են սրով և նետ-աղեղով:

... Այս օրերին Մանկու խանի կողմից ազգությամբ մոնղոլ մի մարդ եկավ: Այդ մարդը հույժ սարսափազդու էր տեսնողներին. երկայն հասակով, թիկնեղ, վիզը կարծես գոմեշի, ձեռքերն անձոռնի՝ իբրև արջի, օրական մի ոչխար էր ուտում և Մանկու խանից մոտը մի նամակ ուներ ու մի թանկարժեք կապա (30): Նամակի մեջ գրված էր այսպես. «Այս անվանի ըմբիշը գալիս է իմ եղբայր Հուլավու խանի մոտ: Եթե այնպես լինի, որ քո ըմբիշը դրան զգետնի, այնժամ այդ կապան նրան հագցրու, ապա եթե իմ այս ըմբիշը քոնին զգետնի, այնժամ այդ կապան դրան հագցրու և մեծ էլչու հետ ինձ մոտ ուղարկի՛ր»:

Այնժամ Հուլավու խանը կանչեց իր գորքերի բոլոր գլխավորներին և հարցրեց. «Ճանաչո՞ւմ եք թաթարի, հայի կամ վրացու, որ դրան զգետնի»: Որոնեցին, բայց թաթար մարդ չգտան, քանզի ով տեսնում էր այն մարդուն, բոլորը վախենում էին նրա ահարկու հասակից ու տեսքից: Իսկ հայոց և վրաց իշխաններն ասացին. «Մենք գիտենք մի մարդ, թերևս միայն նրա կողմից հնար լինի»: Խանը հրամայեց փութով բերել, բայց ասացին. «Այստեղ չէ, այլ իր կալվածքում է»: Անմիջապես էլչիներին հրամայեց շուտով տեղ հասցնել, բայց ոչ ձիով, այլ սայլով: Այդ մարդը, որի մասին հայոց և վրաց իշխաններն ասացին, Արծրունյաց բարձրատոհմիկ ազգից էր, ամիր Քրդի թոռը, անունը Մադուն՝ երկար ու վայելուչ հասակով, մանկությունից չափազանց ուժեղ, այդ գործում փորձառու և վարժ, սակայն խանի առջև այլ մարդու հետ չէր մրցամարտել:

Երբ էլջիները գնացին և հայտնեցին խանի հրամանը, այնժամ Սադունը տրտմեց. մեկ, որ խանի առջև որևէ մարդու հետ չէր մրցամարտել, և մեկ էլ այն, որ լսեց, թե իր մրցակիցը ահարկու է և ուժեղ:

Ապա [Սադունը] գնաց վանքերը իր համար աղոթելու. գնաց նա Գագ՝ ամենահաս Սուրբ Սարգիս [եկեղեցին], որն օրհնեց երանելի և սուրբ Մեսրոպ վարդապետը (31), և այնտեղ ուխտ արեց ու մատաղ Սուրբ Նշանին, ապա էլջիների հետ գնաց Հուլավու խանի մոտ:

Երբ Հուլավու խանը տեսավ Սադունին, նրա կորովի և երկայն հասակը, հույժ ուրախացավ և երկու ըմբիշներին հրամայեց ինը օր միասին անցկացնել, օրական սնունդը մի ոչխար և մի տիկ գինի: Երբ այն ինն օրն անցավ, ապա հրամայեց իր մոտ ժողովել բոլոր գլխավորներին, կանչել երկու ըմբիշներին և մրցամարտել իրար հետ, ցերեկվա ժամը երեքն էր: Յերեկվա ժամը երեքից մինչև ժամը վեցը երկուսով մարտնչում էին, բայց չէին կարողանում մեկմեկի հաղթել: Ապա Սադունը, Աստծո անունով գորանալով, հանկարծակի ուժգին հարվածով Հուլավու խանի առջև զգետնեց Մանկու խանի ըմբիշին և մեծարվեց Սադունը խանի առջև, և թաթարների ժամանակներում ողջ երկրում պատվով, մեծությամբ և ուժով նրա նման ոչ ոք չկար: Եվ Հուլավու խանը հրամայեց գրել հրամանագիր ներելու Սադունին մինչև ինը հանցանք:

(Գր. Ակներ., ԺԲ)

Հայոց բարեպաշտ Հեթում (32) թագավորից հետո մեռավ նաև վրաց Դավիթ (33) թագավորը, և կարծում եմ, թե նրանց մահը միննույն ամսում պատահեց, քանզի [ինչպես] իրենց կենդանության օրոք էին տեսքով ու մարմնական գեղեցկությամբ հույժ սի-

րելի և գովելի, նույնպես և երկնային թագավորի՝ մեր Քրիստոս Աստծո առջև թող լինեն:

(Գր. Ակնեբ., ԺԵ)

Մրանից հետո խանի յոթ որդիների մասին, որ ավելի առաջ գրեցինք, թե երեքին սպանեցին, երկուսը հնազանդվեցին, իսկ մեկին Ադի ծովում բանտարկեցին: Բայց հնազանդվածներից մեկը Թագուդար անունով, հեծելագործով, գանձով, ոսկով և ամենայն ունեցվածքով հույժ հզորացավ, քանզի երեք հարյուր ուղտ և հարյուր հիսուն սայլ գանձն ու ունեցվածքն էին տանում՝ չհաշված ձիերի ջուկերն ու հոտերը, որոնց թիվ չկար: Հեծյալների թիվը քառասուն հազար էր. նշանավոր [էին], քաջ պատերազմող և ամեն տեղ հանդուգն, քանզի գիշերով ճանապարհները փակելով՝ ավագակաբար սրի էին մատնում երկրի քարավանները, թալանում էին ողջ ունեցվածքը քարավանների, որ գնում էին քաղաքից քաղաք:

Նույն ձևով նաև փոքր գյուղերն էին գիշերով կողոպտում և ողջ ունեցվածքն ու չորքոտանիները տանում, իսկ մարդկանց անողորմաբար խոցում նետերով: Նույն ձևով և գնում էին վանքերը, գլխիվայր կախում ժամաբար երեցներին և աղ ու մուր խառնելով՝ լցնում նրանց քթերի մեջ՝ ասելով. «Ծովի չափ գինի բերեք և սարի չափ՝ միս»: Բազում տեղերում նաև այլ բան արեցին. վանքերում արեղաներին, այդ ողորմելիների՝ գինի չունենալու պատճառով, շան պոչը բերանով բռնել էին տալիս, քանզի այս էր նրանց պայմանը՝ կա՛մ իմելու և տանելու գինի տալ՝ որչափ ուզում էին, կա՛մ այդպես բռնել շան պոչը, ինչպես գրեցինք: Այսպես ալեկոծության մեջ էին արևելքի վանքերը այդ անօրեն գլխավորի կողմից:

Այս իմանալով՝ հայոց և վրաց իշխանները, միաբան գնացին Ապաղա խանի մոտ, իրենց սրերը նետեցին խանի առջև և ասացին՝ կա՛մ Թագուդարին իր հեծյալներով հանձնի իրենց ձեռքը, կա՛մ իր առջև իրենց էլ կոտորի, և չտեսնեն այն խայտառակությունը, որ կատարում են իրենց եկեղեցիների և եկեղեցականների հանդեպ: Ուրիշ թաթար զորքեր նույնպես գանգատվեցին՝ ասելով. «Դրսում Թագուդարի զորքերը մեզ էլ են ծեծում և մեր ձիերը խլում»: Իսանը նույնպես դժգոհեց հայոց և վրաց իշխանների, այլև իր թաթար զլխավորների առջև և ասաց. «Թագուդարը գորեղացավ, հարստացավ և մեզ չի հնազանդվում, մեր օրենքով չի շարժվում և կամենում է ավերել երկիրը՝ ինքն իր հեծյալներով անօրեն մնալով»:

Ապա Ապաղա խանը իր զինանշանը տվեց Միրամունին (որի մասին վերևում գրեցինք, նա, որ Ոսկի սյուն անվանվեց), հրամայեց վերցնել հարյուր հազար թաթար հեծյալ, նմանապես հայոց և վրաց զորքերին հրամայեց իրենց ամենայն գորությամբ գնալ Թագուդարի վրա և անխնա կոտորել նրա [հեծելագորը], վերցնել նրա ողջ ունեցվածքը, իսկ իրեն՝ Թագուդարին, կենդանի բերել իր մոտ:

Այս լսելով՝ հայոց և վրաց զորքերը հույժ ուրախացան իրենց երկիրը Թագուդարի չարչարանքներից ազատելու համար, ապա քաջապես պատրաստվեցին պատերազմի գործի: Միրամունը ևս՝ Չորմա խանի որդին, որ քրիստոնյաներին հույժ սիրում էր, առավ խանի զինանշանը՝ հարյուր հազար հեծյալներով, և հանկարծակի հարձակվեցին Թագուդարի վրա, անխնա կոտորեցին նրա հեծյալներին, առան նրա ողջ գանձերը և նրան յոթ հարյուր մարդով տարան խանի մոտ: Իսանը, տեսնելով նրան, այպանեց. նրան մի կին տվեց, ծայրը կոտորած մի դանակ, տասը պահապան մարդ և բանտարկեց նրան Աղի ծովում, որ գտնվում է Հեր և Ջարավանդ

գավառների միջև: Եվ այստեղ կատարվեց մարգարեի խոսքը, որ ասում է. «Մարդը պատիվ ուներ, բայց չհասկացավ» (34):

(Գր. Ակներ., ԺԶ)

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Գրաբար բնօրինակում մոնղոլների առաջնորդը կոչվում է Չանկզ դան:

2. Կոտմանի դաշտը գտնվում է Տավուշ գետի մոտ, ուր 1321 թ. տեղի ունեցավ ճակատամարտ մոնղոլների և հայ-վրացական միացյալ ռազմական ուժերի միջև:

3. Մանասա գոմքը գտնվում էր Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Ձորովոր գավառում և տեղադրվում է ներկայիս ՀՀ Լոռու մարզի Ալավերդի քաղաքի տարածքում:

4. Վրաց արքունիքում աթաբեկի պաշտոնը զբաղեցնող Իվանե Չաքարյանն է:

5. Թամար թագուհու որդի և հաջորդ Գեորգի Դ Լաշան գահակալել է 1213-1223 թվականներին:

6. Ուռուզուքանը կամ Ռուսուդանը Դավթի ոչ թե քույրն էր, այլ հորաքույրը:

7. Գագը Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի բերդերից էր: Բագրատունիների իշխանության ժամանակ գտնվում էր Լոռու թագավորության տարածքում, իսկ Չաքարյանների օրոք՝ Վահրամյանների իշխանության ներքո:

8. Քարհերձը Վահրամյաններին պատկանող ամրություն էր, որը Բ. Հարությունյանը տեղադրում է Շամքոր գետի ափին՝ նրա միջին հոսանքում:

9. Սա Ատրպատականի Գանձակ քաղաքն է, որը գտնվում էր Ուրմիա լճից հարավ-արևելք:

10. Սագամը գտնվում էր Վահրամյանների իշխանության տարածքում՝ նույնանուն գետի ափին:

11. Տերևները բերդ էր Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգում: Ենթադրվում է, որ գտնվել է Գարդմանաձոր գավառում:

12. Թարգմանիչները կարծում են, որ սա, հավանաբար, հասարակ անուն պետք է լինի:

13. Գարդմանը ամրություն էր Վահրամյանների իշխանության տարածքում՝ Շամքոր գետի աջ ափին:

14. Երգեվանի ավերակները գտնվում են ներկայիս ՀՀ Տավուշի մարզի Բերդ քաղաքից ոչ հեռու գտնվող Այգեձոր գյուղի մոտ:

15. Մաճնաբերդը ևս գտնվում էր Վահրամյանների իշխանության տարածքում՝ Քարհերձից դեպի արևելք:

16. Տերունականը նույնպես Վահրամյանների իշխանության ներքո գտնվող բերդերից էր: Այն Բագրատունիների անկումից հետո անցել է Կյուրիկյաններին, իսկ հետո գրավվել վրաց Դավիթ Շինարար թագավորի կողմից:

17. Բ. Հարությունյանը Նոր Բերդը համարում է Կյուրիկյանների իշխանական կալվածք և տեղադրում Տավուշ բերդից հյուսիս-արևմուտք:

18. Մուղանի երկիրը գտնվում էր Մեծ Հայքի Արցախ նահանգում՝ Գարգար գետի ստորին հոսանքում՝ Արաքսի ձախափնյա մասում:

19. Շմեղը բերդ էր Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Գարդմանք գավառում:

20. Կարինը գտնվում էր Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի Կարին գավառում: Թեոդոս կայսեր օրոք Կարինը վերակառուցվում և վերանվանվում է Թեոդոսուպոլիս: Ներկայիս Էրզրում քաղաքն է Թուրքիայում:

21. Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ Խիաթադինը վրաց թագուհի Ռուսուդանի (1223-1245 թթ.) աղջկա ամուսինն էր, որի մոտ ապրում էր Գեորգի Լաշայի որդի Դավիթը:

22. Ըստ Մ. Չամչյանի՝ Շավեն հայ իշխան Սարգիս Խաչենցու տղան էր: Շավլեի մասին հիշատակում է նաև Կիրակոս Գանձակեցին, ըստ որի՝ նա վրաց ավագ իշխաններից էր և մասնակցել է Ջալալ Էդ Դինի դեմ 1225 թ. կռվին:

23. Երզնկան քաղաք էր Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի Եկեղյաց գավառում, որը հեթանոսության շրջանում կոչվել է Անահտական գավառ, Արևմտյան Եփրատ գետի աջ ափին: Կոչվել է նաև Երեզ, Երիզա, Երիզավան, Արզնկա: Ներկայումս գտնվում է Թուրքիայում:

24. Ավագ իշխանը աթաբեկ Իվանե Ջաքարյանի որդին է, որը հոր մահից հետո Ռուսուդան թագուհու կողմից նշանակվեց աթաբեկի պաշտոնում՝ նրան հանձնելով նաև իր որդու խնամակալությունը:

25. Մանկու խանի հրամանով դատավորները եկել էին, որպեսզի Բադդադը գրաված Հուլավուին խան հռչակեն:

26. «Էլչի» բառը, ըստ Հ. Աճառյանի, թարգմանվում է «դեսպան», «պատգամավոր», «պատվիրակ», «բանագնաց»:

27. Աղի ծովը Կապուտան ծովն է՝ Ուրմիա լիճը:

28. Հերն ու Ջարավանդը Մեծ Հայքի Պարսկահայք նահանգի հյուսիսային գավառներն են, սահմանակից են միմյանց և գտնվում են Ուրմիա լճից հյուսիս-արևմուտք: Այստեղով է անցնում հյուսիսը հարավին և արևելքին միացնող կարևոր մայրուղին, որի համար գավառները ձեռք են բերում կարևոր նշանակություն և տարբեր առիթներով հիշատակվում պատմիչների երկերում:

29. «Քեսիկթոն» թաթարերեն բառ է, որը Հ. Աճառյանը թարգմանում է «զինյալ դոնապան», «խանի դռան պահապան»:

30. «Կապա» բառը Հ. Աճառյանը արաբերենից թարգմանում է «պարեգոտ», «վերարկու», «հասարակ չուխա»:

31. Մեսրոպ Մաշտոցն է, որն օրհնել է հիշյալ եկեղեցին:

32. Կիլիկյան Հայաստանի Հեթում Ա թագավորի (1226-1269 թթ.) կյանքի տարիներն են 1215-1270 թվականները:

33. Գեորգի Լաշայի որդի Դավիթը թագավորել է 1247-1270 թվականներին:

34. Սադմ., ԽԸ, 21:

ՄՄԲԱՏԱՅ ՍՊԱՐԱՊԵՏԻ ՏԱՐԵԳԻՐՔ¹⁹

Իսկ յորժամ եղև թուականն Հայոց 420, մեռանէր արքայն Հայոց Գագիկ (1) խաղաղական մահուամբ: Եւ եղև հակառակութիւն ի մէջ որդւոց իւրոց Յովհաննիսի (2) եւ Աշոտոյ (3), քանզի Յովհաննէս աւագ էր եւ էր այր իմաստուն. այլ տարտամ եւ հեղդ գոլով եւ թուլամորթ եւ անկիրթ ի պատերազմունս. իսկ Աշոտ այր քաջ էր, անպարտելի եւ յաղթող ի պատերազմունս: Բայց բռնակալեաց Յովհաննէս զաթոռ թագաւորութեանն. իսկ Աշոտ շրջէր զօրօք, եւ աւար հարկանէր զբազում տեղիս, եւ նեղէր զքաղաքն Անի: Եւ գնացեալ առ Սենեքերիմ (4)՝ արքայն Վասպուրականի, որ էր երկրորդ Ապուսահիլին՝ որդւոյ Գագկայ, Արծրունի ազգաւ. եւ առեալ զօրս ի նմանէ, անցանէր առ (ի) լեառն Վարագ (5). եւ մտեալ ի վանս սրբոյ Նշանին երկրպագէր սուրբ Խաչին եւ պատկերի սուրբ Աստուածածնին: Եւ տայր պարզէս բազումս յոսկւոյն Արաբացոց. եւ արար զայն պահարան սրբոցն, զոր պարգեւեալ էր նմա արքայն Բաբելացոց. եւ զայր, հասանէր զօրօքն բազմօք ի քաղաքն Անի (6): Չոր լուեալ Յովհաննէս հանէր զզօրսն իւր ի պատերազմ ընդդէմ նորա. եւ ինքն նստէր ի գահոյսն, որպէս. եւ էր անհմուտ ի պատերազմի եւ դղրդեալ քաղաքն ելանէին ի դէմ Աշոտոյ ի պատերազմ:

Իսկ ոմն իշխանս ի թագաւորէն Վրաց եկեալ դեսպանս առ Յովհաննէս. Եւ յաւուր յայնմիկ անդ էր. եւ խոստանայր թագաւորին եւ ասէր «Թագաւոր՝ հրամայեա՛ զի ցուցցեն ինձ Աշոտ. եւ ես առեալ ձեռամբ ածից զնա առաջի քո»: Եւ զայս ասէր (այրն) յաղագս քաջութեան անձին իւրոյ զի էր այր պատերազմող: Եւ ասէր թա-

¹⁹ Սմբատ Սպարապետի տեղեկությունների գրաբար բնօրինակը տե՛ս Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956:

գաւորն «մի՛ արհամարհէր զկորիւնն առիծու մինչէ տեսցես»: Եւ յորժամ ելին ճակատ՝ իշխանն Վրաց ձայն բարձեալ խնդրէր զԱշոտ. եւ լուեալ Աշոտոյ եւ զայրացեալ՝ ընթացան առ իրեարս. եւ հարկանէր Աշոտ զնա սուսերան ի վերայ սաղաւարտին, եւ հերձեալ ընդ մէջ՝ յերկիր ընկենոյր եւ եղէ սաստիկ պատերազմ: Եւ պարտեալ զօրք թագաւորին եղեն փախստական. եւ Աշոտ զկնի նեղէր. եւ ոչ ետ նոցա անկանիլ ի քաղաքն, այլ ելից զամենեսին ի գետն:

(Մմբ. Սպար., էջ 5-6)

Ի թուին Հայոց ՆԼԲ (432=983) ...Արդ զայսու ժամանակաւ անօրէն ամիրայն պարսից Մամլանն (7) զայր ահագին բազմութեամբ ի վերայ Հայոց, և աւար հարկանէր հրկիզութեամբ և գերութեամբ զաշխարհն Հայոց, զեկեղեցիս, և հասանէր յաշխարհն կուրպպաղատին Դաւթի (8) ի գաւառն Ապահունեաց (9) , և յղէ առ Դաւիթ բանս ամբարտաւանս և ասէ, տուր ինձ հարկս Ժ ամի, եւ գորդիսն քո գրեա ծառայս ինձ. ապա թէ ոչ գամ բազում զօրօք ի վերայ քո եւ ով է Աստուած որ փրկէ զքեզ ի ձեռաց իմոց: Եւ լուեալ զայս Դաւթի ժողովեաց զգօրս իւր, առ եւ ի Վրաց եւ ի Հայոց, եւ բանակ հարկանէր յանուն Տեառն եւ զնայր ընդ առաջ անօրինին, եւ իջեալ ի սահմանս Ապահունեաց կայր յաղօթս ինքն և ամենայն վանօրեայքն: Եւ զԿարմրակելն զայրն քաջ կացուցանէր ԷՃ (700) ձիաւորով պահապան գիշերոյն և յառաւօտուն պահու զայր ոմն ի զորաց այլազգեացն Ռ (1000) ձիաւորով: Եւ մինչ այզն զառաւօտն մերկանայր հարան ընդ միմեամբք Կարմրակելն և այլազգին և սակաւ մի ցող եկեալ էր յառաջագոյն և յայնժամ պայծառացաւ լոյս լուսնին և փայլէին լերինքն ամենայն ի տեսիլ այլազգեացն, զոր տեսեալ անօրինացն կարծեցին թե այն ամենայն զօրքն քրիստոնէից է և ահաբեկեալ ի փախուստ դարձան, և

Կարմրակելն երթայր զկնի և կոտորէր: Եւ կալալ զկինն Մամլա- նայ և ազդ առնէր Դաւթի Կարմրակելն և որոյ հասեալ փութանա- կի զօրօքն սաստիկ կոտորածս արար, և Մամլանն մագապուրծ ե- ղեալ զնաց ամօթով:

(Մմբ. Սպար., էջ 16-17)

Ի թուին Հայոց ՆՀ (470=1021) ելանէր Վասիլն (10) յարեւելս անթիւ զօրօք, և խնդրեաց զԱնի և զԿարս և Յովհաննէս, որոյի Գագկայ, խորհեցաւ տալ վասն թուլութեան սրտի իւրոյ, իսկ Վա- սիլն դարձաւ յաշխարհն իւր և գրեաց առ Գորգի (11) թագաւորն Վրաց, զալ նմա ի հնազանդութիւն. զոր ոչ ընկալաւ և ոչ յանձն առ: Յայնժամ զայ Վասիլ թագաւորն պատերազմաւ ի վերայ նո- րա և զօրքն Վրաց գնացին ընդդէմ նորա, և Ռատն և Զոյատն արք քաջք, եղբարք Լիպարիտին, ոյժգին բախեցին զօրսն Վասիլն մինչև սպանաւ Ռատն, զի ձին նորա իրեցաւ ի տեղի մի տիղմն և անտ սպանաւ: Եւ ապա դարձան ի փախուստ զօրք Վրացեացն, և զօրք Վասիլն զկնի երթեալ կոտորէին: Եւ կացեալ Վասիլն անդ ամիսս գ, մինչև հաւանեցոյց զնոսա և ի Տրապիզոն ձմերեաց:

(Մմբ. Սպար., էջ 24-25)

Ի թուին Հայոց ՆՀԱ (471==1022) մեռաւ տէր Սարգիս (12) կա- թողիկոսն Հայոց, և հաստատեաց յաթոռ իւր հայրապետ զտէր Պետրոս (13): Ի սոյն ամի իշխան ոմն յաղթանդամ ի տանէն Յու- նաց, Նիկիֆօր անուն Ծովիզ յարեաւ ի վերայ Վասիլն, և կոչեաց ի միաբանութիւն իւր զթագաւորն Վրաց Գորգի, և զորդիսն Գագ- կայ: Գնաց յահէ նորայ և Դաւիթ առ նա զօրօք Հայոց: Եւ եղև ահ մեծ ի վերայ Վասիլն և յղեաց Վասիլն առ Դաւիթ աղաչանս զի հնարեացէ զկորուստ նորա, և Ծովիզն յոյժ սիրէր զԴաւիթ, և խոս- տացաւ նստուցանել զնա յաթոռ թագաւորութեան Հայոց: Բայց

Դաւիթ ոչ կամեցաւ լուծանել գդաշինս Վասիլին: Եւ յաւուր միում գնայր Դաւիթ ի տուն իւր խռովութեան աղագավ, և յարուցեալ Նիկիֆօր միայն և գրկեաց գնա, աղաչէր դառնալ, իսկ Դաւիթ ակնարկեալ արանց և նոյն ժամայն սպանին զԾովիզն, և զօրք նորացրուեալ եղեն փախստական: Եւ լուեալ զայն Վասիլին, ուրախ եղև յոյժ, և տայր պարգևս Դաւթի զԿեսարիա և զԾամնդաւ և զամենայն Խաւատանէքն հանդերձ սահմանօքն: Եւ Վասիլն մեծաւ զայրացմամբ գայր ի վերայ Գորգէ Վրաց թագաւորին, բազում զօրօք և արարին Ձիոնից բերդին առաջի մեծ պատերազմ, և Գորգի փախստական լեալ անկանէր յամուր բերդերս և գրէր զանձն իւր ծառայ Վասիլին, և տայր զորդին իւր պանտանտ առ նմա:

(Սմբ. Սպար., էջ 26-27)

Յայսմ ամի (14) մեռանէր Սենեքերիմ արքայն, և թաղեցին ի Վարազայ վանսն. և նստաւ յաթոռն Դաւիթ: Մեռաւ և թագաւորն Վրաց Գորգի, և նստաւ յաթոռ նորա Բագարատ (15) որդի նորա:

(Սմբ. Սպար., էջ 27)

Ի սոյն ամի (16) զորաժողով արար ամիրայն Պարսից Ապուսար և եկն եմուտ յաշխարհ Աղվանից ի գաւառն Անհողէ Դաւթի (17), և մեծ կորուստ զործեաց հաւատացելոցն: Եւ Դաւիթ երկեալ ելանել ընդ նմա ի պատերազմ, և Ապուսար առ գաւառս բազումս, և բերդս, և զտարի մի անդ դադարեաց, և զմեծ մասն յաշխարհէն հնազանդեցոյց: Եւ առաքեաց Դաւիթ առ թագաւորն Յովհաննէս յԱնի և ասէ, լեր օգնական ինձ, զի կացից ընդդէմ Ապուսարայ, ապա թէ ոչ գնամ ընդ նմա հնազանդութիւն և լինիմ առաջնորդ նմա և իաւար ածեմ գաւառիդ Շիրակայ: Եւ յորժամ լուաւ զայս Յովհաննէս՝ ետ նմա օգնականս ձիաւորս զո (3000): Սոյն օրինակաւ առաքեաց առ թագաւորն Ապխազաց և նա ետ

նմա ձիաուորս եռ (5000). և ժողովեաց զհարսն արս իբրեւ ժրո (12.000). կոչեաց և զկաթողիկոսն Աղուանից, զտէր Յուսէփ, ամենայն եկեղեցականօքն, և եբեր ի բանակն զամենայն բնակիչս աշխարհին, կանամբք և որդուովք, և ասէր թէ ամենայն ոք զէն, զխաչն Քրիստոսի և զաւետարանն առցէ ի ձեռս, և որ ցանկացօրք են մարտիրոսութեան՝ ահա ժամանակս: Եւ եղև բանակն ամենայն խաչ և աւետարան, զոր լուեալ Ապուսարայ ծիծաղէր զնոքօք: Եւ Դաւիթ իռ (20.000) ձիաուորովն ճակատեցաւ ընդդէմ նոցա և մխեցան ի բանակ այլազգեացն, իսկ քահանայքն և ժողովուրդքն ամբարձին առ Աստուած զձայնս իւրեանց լալով և ասեն, արի տէր օգնեա մեզ և փրկեա զմեզ վասն անուան քո: Յայնժամ փախեան զօրք այլազգեացն, և զհետ մտեալ զօրք քրիստոնէիցն ջնջեցին զնոսա ի սպառ, իսկ Դաւիթ զամենայն երկիրն զոր յափշտակեալ էր ի նմանէ յգ օր յինքն դարձոյց. և ետ ամենեցուն պարգևս և արձակեաց ի տունս իւրեանց և խաղաղացաւ աշխարհն Դաւիթի:

(Մմբ. Սպար., էջ 33-35)

Իսկ Մօնոմախն (18) իբրեւ լուսա զչար համբաւս զայս (19), առաքեաց զգօրս յԱրեւելս և կարգեաց զօրագլուխս, զԳրիգոր Պաղաւտնի մագիստրոսն, զորդին Վասակայ, և զԿամենն և զքաջն Լիպարիտ, զեղբայր Ռատին, զի պահեսցեն զաշխարհն ի թշնամեաց...

Արդ յորժամ հասին զօրագլուխքն Յունաց յԱրեւելս, Մագիստրոսն Գրիգոր և այլքն, զոր վերոյ գրեցաք, զնացին ի Կապուտռու (20) եւ իջին յԱրջովիտ (21) զոր լուեալ զօրքն Թուրքացն որ բնակեալ էին յեզր դաշտին, և զտեղի առին, և խառնեալ ի միմեանս սաստկապէս զմիմեանս բախէին: Եւ Լիպարիտն քաջապէս մղէր զգօրս այլազգեացն, զոր տեսեալ զօրք Յունաց նախանձեցան ընդ նա և թողեալ ի մէջ այլազգեացն յետս դարձան, և

ըմբռնեալ գնա այլազգեացն տարան ի Խորասան առ Տուղրիլ սուլտանն: Իսկ սուլտանն յառաջագոյն լուեալ էր զքաջութենէ առնն և յետ ք ամաց ազատեաց գնա մեծ ընծայիւք. և գնաց ի Կոստանդինուպօլիս, և Սօնոմախն ևս առաւել մեծարեաց գնա և դարձոյց ի տուն իւր: Այս Լիպարիտ եղբայր էր Ռատին և Ջորատին, ազգաւ Վրացի և ցեղ քաջ:

(Սմբ. Սպար., էջ 45-47)

...Իսկ Տիոթէնն հպարտացեալ ոչ առնոյր յանձն, այլ ևս առաւել խրոխտանայր: Եւ մատուցեալ նենգաւորացն ասեն, ով թագաւոր, ոչ որ կարէ կալ ներհակ քեզ, և ահա զօրքս տառապին ի կերակրոյ, արդ արձակեա գոռսս գունդս գունդս զի երթեալ ապրեացին մինչեւ ի լինել պատերազմին: Որ և լուեալ չար խորհրդոցն, արձակեաց զկտրիճ ամիրայն ի Կոստանդինուպօլիս, և զՏարխանիատն լռաւ (30.000) դարձոյց ի վերայ Խլաթայ և ժռ (10.000) առաքեաց յԱպխազք. և այսպիսի նենգութեամբ զամենայն զօրսն ցրուեաց (22):

(Սմբ. Սպար., էջ 75-76)

Ի թուին ՇՀ (570=1121) Խազի ամիրայն յաշխարհէն Գանձակայ, որ էր սահմանակից աշխարհին Վրաց, առեալ զօրս մտանէր յաշխարհն Վրաց, և մասն մի գերի վարեալ տանէր: Եւ Դաւիթ (23) թագաւորն Վրաց գաղտաբար անկանէր ի վերայ և սատակէր զամենեսեան արս խռ (40.000) և գտուն և զորդիս և զամենայն ինչս նոցա տարաւ յաշխարհն իւր, և մնացեալքն գնացին առ սուլտանն Պարսից Մելէքն, որդի Տափարիին, եւ պատմեցին նմա զչար անցս իւրեանց. և նա հրամայեաց լինել ժողով յամենայն տէրութիւնս իւր. և զԿարմիանն և զթագաւորն արաբացոց որ կոչէր Սաղա, և ժողովեցան ճճռ (150.000) և մտին յաշխարհն Վրաց ի կողմն

Տփխեաց: Եւ թագաւորն Դաւիթ, որդի Դեկայ որդոյ Բագարասայ, որդոյ Գորգէ, կազմեալ գումարեաց զգօրս իւր և եբեր ի Խփչախաց խո (40.000) հեծեալ, և յԱլանաց ժոռ (18.000), ի Ֆոանգաց եճ (500), ի Հայոց ժոռ (10.000), արք քաջ և պատերազմողք, և այսու ամենայնիւ զնաց ընդդէմ նոցա և սկսան ի պատերազմ: Եւ անդ էր տեսանել սոսկալի օր, և օգնութեամբն Աստուծո յաղթեցին քրիստոնեայքն, և սպանին իւ բիր (400.000) և բռնեցին ծոռ (50.000). և սուլթանն Մելէք և Խազի մագապուրծ գնացին, և թագաւորն դարձաւ ուրախութեամբ: Եւ ի սոյն ամի էառ զՏփխիս ի Պարսից պատերազմաւ, և արար սաստիկ կոտորածս և եճ (500) սրահանգ կախեաց զփայտէ:

(Մմբ. Սպար., էջ 149-150)

Ի սոյն ամի (24) եկեալ սուլտանն Գանձակայ մեծաւ զօրութեամբ և կապէր կամուրջ ի վերայ Կուր գետոյ և արս կոռ (60.000) անցուցանէր յերկիրն Ափխսագաց. և թագաւորն Դաւիթ առաքեաց բազում զօրս և այրեաց զկամուրջն, և զանցեալսն յայնկոյս բնաջինջ սատակեաց, և սուլտանն զնաց ամօթով: Իսկ այս Դաւիթ թագաւորս էր այր պատերազմող, և էառ բազում տեղիս ի Պարսից, զՏփխիս, զԹմանիս (25), զՇրուան, զՇաքի, զՇամքար և զայլ բազում բերդս և զգաւառս: Եւ էր անձամբ սուրբ և քաջասիրտ պատերազմող և առ սա ժողովեցան մնացեալ զօրքն Հայոց: Սա շինեաց քաղաք Հայոց յաշխարհն Վրաց և հաստատեաց եկեղեցիս և վանորայս բազումս և անուանեաց զանուն քաղաքին Գուռա (26). սա ունէր որդի մի ի հայ կնոջէ, Դեմետր (27) անուն նորա, հասակեղ յոյժ:

(Մմբ. Սպար., էջ 153-154)

...Ի սոյն ամի (28) թագաւորն Վրաց Դաւիթ արար բագում կոտորածս ի Մսլմանքն, և էառ զմայրաքաղաքն Հայոց զԱնի, որ եկաց ի ձեռս այլազգեացն ամս կ (60) և հանեալ անտի գորդին Մանուչէի՝ տարաւ ի Տփիսիս, և զմեծ եկեղեցին զուրբ կաթողիկէն օրհնեաց կրկին, եպիսկոպոսօք և քահանայիւք, վասնզի մզկիթ էին արարեալ, և եղև ուրախութիւն քրիստոնէից:

(Մմբ. Սպար., էջ 155-156)

Ի սոյն ամի (29) ժողով արար ամիրայն Պարսից Պրեհիմն, որդի Սուքմանին արս ձո (80.000) և գնաց յաշխարհն Վրաց, և թագաւորն Դաւիթ կոտորեաց զնոսա առաւել քան զառաջինն: Ի սոյն ամի հանգեալ ի Քրիստոս աստուածասէր թագաւորն Դաւիթ և նստոյց յաթոռ իւր գորդին իւր զԴեմետրէ, որ եղև այր քաջ և պատերազմող: Սա դարձոյց գորդին Մանուչէի ի քաղաքն իւր Անի և բագում երդմամբ արար զնա իւր հաւատարիմս և հնազանդա. և մեծ երդմամբ հաստատեցին զի մեծ եկեղեցին կաթողիկէն հաւապազ Հայոց լիցի:

(Մմբ. Սպար., էջ 158)

...Ձայս տեսեալ սուրբ հայրապետն Հայոց տէր Գրիգորիս (30), զի այնքան տկարացաւ զօրութիւն քրիստոնէից, և ինքեանք ոչ ունէին ամբոց ապաստանի, և ի Ծովք բերդն (31) իւրեանց երկնչէին դադարել, ապա խորհեցան զնալ յարեւելս առ թագաւորն Վրաց, զի Անի ի ձեռս նորա էր, թերևս անդ գտանիցեն անդորրութիւն և տեղի ապաստանի անկասկած ի թշնամեաց: Եւ թողեալ զեղբայրն իւր զտէր Ներսէս անդ, մինչև ինքն գնացեն դարձցի, է ապա ամենայն տոհմիւքն և ընչիւք գնասցեն: Իսկ ի գնալն տէր Գրիգորի՝ պատահեաց զի գնաց ի Թլպաշար, և տիկինն Ճօսլինն (32) անդ էր, և հարցանէր ընդ սուրբ հայրապետն զպատճառս զնալոյ նորա յարեւելս, և նա պատմեաց նմա. և տի-

կինն այն արգել գնա ի ճանապարհէն՝ տալով նմա զանմատչելի բերդն Հռոմկլայն (33) ի բնակութիւն, ընդ որում յոյժ ուրախացաւ սուրբ հայրապետն, և դարձեալ եկն առ եղբայրն իւր տէր Ներսէս ի Ծովքն, և պատմեաց նմա զպատճառս դառնալոյն, և զխոստումն տիկնոջն Ճօսլնին վասն Հռոմկլային՝ զի տացէ աթոռ հայրապետացն Հայոց:

(Սմբ. Սպար., էջ 168-169)

...և ի սոյն ամի (34) տէրն Խլաթայ, Մշոյ (35), Տօղուտափոյ, Մանծկերտոյ (36)՝ Միհրանն, որդի ամիր Պրեհմին, առաքեաց գորդին իւր բազում զօրօք յաշխարհն Վրաց ի Շեծ, իսկ զօրք թագաւորին Վրաց Գորգէ (37) ժողովեալ էին արշաւել յերկիրն Խլաթայ և ի գաւառն Ուխտեաց (38) հարան ընդ միմեանս, և յաղթեցին Վրացիքն և արարին զնոսա փախստական և կոտորեցին ի Թուրքէն արս ժո (10.000) և կալան ի գլխաւորացն զճ (300), բայց սպարապետն Վրաց սպանաւ և այլքն դարձան ուրախութեամբ յաշխարհն իւրեանց:

Ի թուին ՌԺ (610=1161) թագաւորն Վրաց Գորգէ, եկն ի վերայ քաղաքին Անույ և ա օր արար և էառ գնա պատերազմաւ և կոտորեաց ընդ հայ և ընդ Թուրք արս ո, և եղեալ զօրս պահապան քաղաքին արս բո (2000) և դարձաւ յաշխարհն իւր: Իսկ տէրն Խլաթայ Շահրմէնն արար ժողով հեծելոց ձո (80.000) արանց և եկեալ նոքօք յԱնի պաշարեաց գնա և լուեալ թագաւորն Գորգէ՝ եկն սրամտութեամբ ի վերայ նորա և կոտորեաց զամենեսեան ի սպառ, և ըմբռնեաց ի նոցանէ գլխաւորս արս զո (6000), և ապրեալքն էին յայնքան բազմութենէն անձինս և դատարկս մազապուրծ զերծեալս արս ժո (10.000). և լցաւ թագաւորն Գորգէ աւարաւ նոցա և յաշխարհ իւր դարձաւ ուրախութեամբ:

(Սմբ. Սպար., էջ 183-184)

Ի սոյն ամի (39) թագաւորն Վրաց Գորգի եկն զօրօք ի Դուին, և ելին ընդդէմ նորա պատերազմաւ, և կոտորեալ զնոսա Գորգէ արար փախստական ի մուտս քաղաքին, որոյ և զորք թագաւորին հետամուտ եղեալ սուր ի վերայ եդին և կոտորեցին զամենեսեան և զքաղաքն այրեցին և միահաղոյն յաւեր դարձուցին և զնացին:

(Սմբ. Սպար., էջ 186)

Ի թուին ՈՄ (650=1201) զնաց Ըռուզնատին սուլտանն բազում զօրօք յարեւելս և էառ զքաղաքն Թէոդուպօլիս, որ է Կարնոյ քաղաք, ոչ պատերազմաւ՝ այլ սիրով, և զնաց խրոխտալով ի վերայ Մժնկերտոյ (40), և մինչդեռ նեղէր պատերազմաւ զամրոցն՝ հասին ի վերայ նոցա զօրքն Վրաց և արարին զնոսա փախստական, կալան զտէրն Եզնկային զՎահրամ շահն, եւ բազում աւարաւ դարձան յաշխարհն իւրեանց: Եւ սուլտանն կացոյց տէր քաղաքին Կարնոյ զեղբայրն իւր, զՏուրիլ շահն, որ էր այր բարերարոյ, և զամենայն աւուրս կենաց իւրոց սիրով եկաց ընդ թագաւորն Լեւոն (41), և յոյժ սիրէր զքրիստոնեայս, և եղբայրն իւր սուլտանն դարձաւ ի տեղի իւր:

(Սմբ. Սպար., էջ 212)

Եւ յայսմ ամի (42) մեռաւ մեծ իշխանն Զաքարի (43), որ էր տէր Անոյ, եղբայր Եւանէի (44) և սպարապետ Վրաց թագաւորին Թամարին (45), դստէր Գորգէ թագաւորին, որ էր թագաւոր տանն Վրաց ի ժամանակս թագաւորին Լեւոնի, և էր ամաց յառաջագոյն վախճանեալ և ունէր զթագաւարութիւնն զայսու ժամանակաւ որդին իւր, որ կոչէր Լաշա (46):

(Սմբ. Սպար., էջ 218)

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հայոց Գագիկ Ա Բագրատունի թագավորը գահակալել է 990-1020 թվականներին:
2. Հայոց Հովհաննես-Սմբատ Բագրատունի թագավորն է, որը գահակալել է 1020-1041 թվականներին:
3. Հայոց թագավոր Աշոտ Դ Բագրատունին է, որը գահակալել է 1020-1041 թվականներին:
4. Վասպուրականի թագավորության վերջին թագավոր Մենքերիմ Արծրունին իշխել է 1013-1021 թվականներին:
5. Վարազ լեռը գտնվում է Վանա լճից արևելք՝ 10 կմ հեռավորությամբ: Այստեղ է գտնվում հայտնի Վարագա վանքը (կառուցվել է VII դարում):
6. Բագրատունյաց Հայաստանի Անի մայրաքաղաքն է, որը գտնվում էր Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Շիրակ գավառում: Քաղաքի ավերակները ներկայումս գտնվում են Թուրքիայում:
7. Ատրպատականի ամիրա Մամլանն է, որին ձերբակալել և սպանել է քուրդ ամիրա Աբուլ-Ասվարը 1021 թվականին:
8. Դավիթ կուրապաղատը իշխել է մինչև 1000 թ.՝ դառնալով դավադրության գոհ:
9. Ապահունեաց գավառը կամ Ապահունիքը Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի գավառներից է, տարածվում է Վանա լճից հյուսիս և լճից բաժանվում է Բզնունիք ու Աղիովլիտ գավառներով:
10. Բյուզանդիայի կայսր Վասիլ Բ Բուլղարասպանն է, որը գահակալել է 976-1025 թվականներին:
11. Վրաց թագավոր Բագրատ Գ-ի (1008-1014 թթ.) որդի Գեորգի Ա-ն է, որը գահակալել է 1014-1027 թվականներին:

12. Սարգիս Ա Սևանցի հայոց կաթողիկոսն է, որն աթոռակալել է 992-1019 թվականներին:

13. Հայոց կաթողիկոս Պետրոս Ա Գետադարձն է, որն աթոռակալել է 1019-1058 թվականներին:

14. Ըստ Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքի»՝ 1029 թվականին:

15. Բագարատ Դ-ն է, որը գահակալել է 1027-1072 թվականներին:

16. Պատմիչը նկատի ունի 1040 թվականը:

17. Լոռու թագավոր Դավիթ Անհողինն է (989/990-1048/1050 թթ.)՝ հայոց Աշոտ Գ Ողորմած (953-977 թթ.) թագավորի թոռը:

18. Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդին Մոնոմախն (1042-1055 թթ.) է:

19. Խոսքը դեպի Հայաստան սելջուկների արշավանքի և Արծն քաղաքի գրավման մասին է:

20. Կապուտոուն գտնվում էր Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Բասեն գավառում:

21. Արջովիտը գտնվում էր Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Բասեն գավառում՝ Կարգաբազար լեռների ստորոտում:

22. Տեղի է ունեցել 1071 թ. Մանազկերտի ճակատամարտից առաջ:

23. Վրաց Բագրատունիների տոհմից թագավոր Դավիթ Դ Շինարարը գահակալել է 1089-1125 թվականներին:

24. Խոսքը 1123 թվականի մասին է:

25. Սերոբե Վ Ազըլեանը Թմանիսը տեղադրում է Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգում, իսկ Շրուանը համարում է Գուգարք նահանգի մայրաքաղաքը, որը հիմնադրել է Պարսից Խոսրով Անուշիրվան (531-579 թթ.) թագավորը:

26. Գուռան ներկայիս Գորի քաղաքն է, որը գտնվում է Թբիլիսիից (Տփխիսից) հյուսիս- արևմուտք:

27. Դավիթ Դ Շինարարի որդի և հաջորդ Դեմետրե Ա-ն է, որը թագավորել է 1125-1154 կամ 1155, ապա՝ 1155-1156 թվականներին:

28. Խոսքը 1124 թվականի մասին է:

29. Խոսքը 1125 թվականի մասին է:

30. Գրիգոր Գ Պահլավունի (1113-1166 թթ.) հայոց կաթողիկոսն է:

31. Ծովք բերդը գտնվում էր Մեծ Հայքի Ծոփաց նահանգի Անձիտ գավառում՝ Ծովք լճի հարավարևմտյան ափի ժայռոտ թերակղզյակի վրա:

32. Ճուլինը Եդեսիայի կոմսն էր, և նրա կոմսության տարածքում էր գտնվում Հռոմկլա բերդը, որը՝ որպես բնակության վայր, նրա կինը հանձնում է հայոց հայրապետ Գրիգոր Գ Պահլավունուն:

33. Հռոմկլան անառիկ բերդ էր Եփրատի աջ ափին՝ Փարգման (այժմ՝ Մերգումեն) վտակի միախառնման տեղում:

34. Խոսքը 1159 թվականի մասին է:

35. Մուշը քաղաք է Արևմտյան Հայաստանում՝ Բիթլիս նահանգի Մշո գավառում: Գտնվում է Արևելյան Եփրատի ձախ ափից ոչ հեռու՝ Մեղրագետի ձախակողմյան վտակ Մուշ գետի ափերին:

36. Մանձկերտը Մանազկերտն է կամ Մանավազակերտը, որը եղել է Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Ապահունիք գավառի կենտրոնը, իսկ ավելի վաղ՝ Մանավազյան նախարարական տոհմի աթոռանիստը:

37. Վրաց Դեմետրե թագավորի որդի Գեորգի Գ-ն է՝ Դավիթ Դ Շինարարի թոռը, որը թագավորել է 1156-1184 թվականներին:

38. Ուխտեաց գավառը Օլթին է, որը տեղակայված է Ճորոխ գետի աջակողմյան վտակ Օլթիի ափին՝ պատմական Տայք նահանգում:

39. Խոսքը 1165 թվականի մասին է:

40. Մժնկերտը գտնվում էր Կարին-Կարս ճանապարհահատվածի միջնամասում՝ Երասխի ձախ ափին: Տեղի հայերը բնությանը տեղահանվել են 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմի ժամանակ և բնակություն հաստատել Արևելյան Հայաստանում:

41. Կիլիկյան Հայաստանի իշխանապետ (1187-1198 թթ.) և ապա թագավոր (1198-1219 թթ.) Լևոն Բ-ն է, որն անվանվել է Մեծագործ, Բարեպաշտ, Մեծահաղթ, Բազմահաղթ պատվանուններով:

42. Հեղինակը նկատի ունի 1211 թվականը:

43. Չաքարե Բ. Չաքարյանն է, որը մահացել է 1212 թվականին և թաղվել է Սանահինի վանքի տոհմական դամբարանում:

44. Չաքարյան Հայաստանի ինքնակալ կառավարիչ (1212-1227 թթ.) Իվանե Ա. Չաքարյանն է, որը թաղված է Ախթալայի վանքում:

45. Վրաց թագուհի Թամարը գահակալել է 1184-1213 թվականներին:

46. Թամար թագուհու որդի և հաջորդ Գեորգի Լաշան թագավորել է 1213-1223 թվականներին:

**ՄՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ,
ՄՅՈՒՆԻՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ²⁰**

Եվ արդ՝ մինչև այստեղ, ըստ Սյունյաց նահապետների և իշխանների հաջորդականության ու ազգակցության՝ ասելիք չունենք նրանց անունների ու սերունդների վերաբերյալ, որովհետև առաջին պատմագիրներին էլ անհայտ էին այդ իրողությունները, և մենք թեև շատ անգամ ջանացինք, բայց միայն այնքանը գտանք, որը վերը շարադրեցինք: Այսպես էլ պետք է նկատի ունենալ առաջիկաները: Իսկ թե ինչո՞ւ՝ կասեմ պատճառը, որ դու ինձանից չպահանջես իշխանների հաջորդական շարքերը և ժամանակագրությունը: Որպես և այս Պատմության սկզբում նշեցինք, չգտանք առաջիններից [մեկին], որը այս մասին հոգ տարած լիներ և գրած ուրույն պատմություններ ու [ցույց տված] այս աշխարհի ու նրա տերերի որպիսությունը, ինչպես որ տեսնում ենք ուրիշներին՝ Մամիկոնյաններին ու Տարոնին, Բագրատունիներին, վասպուրականցիներին, որոնք հետո թագավորեցին, Վիրքինը, Աղվանքինը (1):

(Մտ. Օրբ., գլ. Ե)²¹

Բյուզանդիայից (2) վերադառնալուց և մեր Հայաստան աշխարհը գալուց հետո սուրբ Գրիգորը (3) չէր դադարում շրջելուց, քարոզելուց ու եկեղեցիներ կանգնեցնելուց: Գնալով Վիրք, այնտեղից՝ Աղվանք, մինչև Մասքութք (4) ու Հոնաց պահակը (5) և բոլորին հաստատելով քրիստոնեական հավատի մեջ՝ գալիս է

²⁰ Ստեփանոս Օրբելյանի տեղեկությունների աշխարհաբար տարբերակը տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Եր., 1986:

²¹ Ստեփանոս Օրբելյանի տեղեկությունների գրաբար բնօրինակը տե՛ս Ստեփանոսի արքեպիսկոպոսի Սինեաց Պատմութիւն..., Մոսկուա, 1858:

Փոքր Սյունիք. (6) մտնելով Ամարաս (7)՝ եկեղեցի է շինում ու այնտեղ թողնում կրոնավորներ:

(Մտ. Օրբ., գլ. Ե)

Ապա թագավորը (8) կարգադրում է մեծ ժողովով սահմանել եկեղեցու բոլոր կարգերը, առանց պակասի: Նշանակում են պատրիարք սուրբ Ներսեսին (9) և նրան ենթակա՝ Աղվանքի արքեպիսկոպոսին, որը կաթողիկոս է, և մետրոպոլիտներ՝ Սյունյաց, Վրաց ու Մարդպետական (10) եպիսկոպոսներին...

(Մտ. Օրբ., գլ. Է)

Այն ժամանակ շուտով արքունիքում (11) իմացվեց, որ խազիրները (12), բազմամարդ զորքերով ելնելով Ճորա դռնով, հասան մեր երկիրը: Եվ պարսից Շապուհ արքան անթիվ զորքեր հավաքեց Ասորիքից (13), Խորասանից (14), Խորեզմից (15), ավելի շատ՝ Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգի քաջերից, Հայաստանից, Վիրքից, Աղվանքից, Կովկաս լեռան ցրտաշունչ բարձունքների տասներկու խուժադուժ ցեղերից և անհամար բազմությամբ ելավ-գնաց պատերազմով բախվելու նրանց հետ:

(Մտ. Օրբ., գլ. Թ)

Երանելի իշխան Բաբիկը՝ Սյունյաց տերը, սահմանել էր, որ ամբողջ Սյունիքում նախաթոռ լինեն Շաղատի սուրբ եկեղեցու սպասավոր քահանաներն ու հավատացյալ աշխարհիկ պաշտոնյաները՝ որպես մայր եկեղեցու և Սյունյաց ամբողջ աշխարհի մայրաքաղաքի պաշտոնյաներ: Բայց Սյունյաց եպիսկոպոս, աստվածապատիվ և հոգևոր տեր Հովակիմի կողմից հիշատակվում է, որ պատարագի ժամանակ սաստիկ հակառակություն տեղի ունեցավ գյուղաքաղաքների նախաթոռ գերադասության ու

նախապատվության վերաբերյալ, թե ո՞րն է լինելու [այդպիսին]: Եվ Շաղատի Խոսրովը՝ Գագանի սերնդից, շարադրված վճռագիրը ներկայացրեց աստվածապահ ու բնիկ տեր Ատրնեբսեսին՝ Սյունիքի տիրոջն ու հայոց իշխանին: Արտոնվեց շաղատեցիներին՝ որպես մայրաքաղաքացիների, առաջին տեղում նստել՝ վեհագույն պատվով: Նույնպես և Սյունիքի վարդապետական առաջին աթոռը առաջարկվեց Գեորգին՝ Շաղատի վարդապետին: Դրանից խիստ զայրանում է Փանոս Ույծեցին՝ Միոնի վանականը և ակամա հեռանում, իսկ հավաքվածներից ոչ ոք դա բանի տեղ չի դնում: Այնուհետև Ույծի (16) և Աղխիտուի (17) միջև սաստիկ հակառակություն է ծագում: Իսկ պատմությանը լավատեղյակ աղխիտուեցիները հաստատեցին, որ բովանդակ Սյունիքից ույծեցիները պանդուխտ և եկվոր են Վրաց աշխարհից: Շաքիին (18) ու Աղխիտուին առաջարկվեց Շաղատից հետո ունենալ գերադասության երկրորդ և երրորդ բարձր պատիվը: Գերադասության չորրորդ աստիճանն ստացավ Մորենի (19) մեծ գյուղաքաղաքը՝ հնից ազնվատոհմ լինելու համար: Ապա ույծեցիներին առաջարկվեց ընդունել հինգերորդ տեղը: Եվ այնուհետև յուրաքանչյուրն իր քահանայական [դիրքով էր շարժվում]:

(Ստ. Օրբ., գլ. ԺԲ)

Բայց թագավորը, (20) կասկածելով, որ կիսաբվի, պատանդ վերցրեց Վրաց Աշուշա բղեշխին և Վասակի (21) երկու որդիներին՝ Բարիկին և Ատրնեբսեհին:

(Ստ. Օրբ., գլ. ԺԷ)

Իսկ երբ Միհրանը (22) բազմաթիվ զորքերով եկավ Վիրք՝ պատերազմելու վրաց թագավոր Վախթանգի (23) դեմ: Վահանը (24) հայոց զորքերով գնաց Վախթանգին օգնության, որովհետև

միւյանց դաշնակից էին: Եվ իջնելով Ճարմանի դաշտը (25)՝ Կուր գետի մոտ ճակատամարտեցին պարսիկների դեմ ու մեկ անգամ հաղթեցին:

Իսկ վրացիները, վախենալով պարսիկների բազմությունից, փախուստի դիմեցին: Եվ Վահանը, այս իմանալով, իր գնդով վերադարձավ այնտեղ, որտեղ և գոհվեց Վասակը՝ Վահանի կրտսեր եղբայրը: Իսկ Միհրանը, հետապնդելով զորքին, բռնեց Հրահատ Կամսարականին՝ Շիրակի (26) տեր Ներսեհի եղբորը, որովհետև ձին սաստիկ փախս տալով՝ նրան ցած գցեց: Ապա հետապնդելով բռնեցին նաև գովելի Սյունի իշխան Հազդին: Միհրանը շատ ուրախանալով ետ դարձավ: Իսկ Վահանը Սյունյաց պայազատ Բաբկենին գտնում է սաստիկ վիրավորված և մի տեղ ընկած, նրան ձի է նստեցնում ու այնտեղից դուրս բերելով՝ փրկում է, որը և վիրավորված լինելու պատճառով Վահանի հետ այլևս չի շրջում, այլ անցնում, գնում է անվտանգ տեղեր:

(Ստ. Օրբ., գլ. ԺԸ)

Բայց այս ժամանակ (27) Բյուզանդիայի, Վիրքի և Հայաստանի միջև եղան շատ խռովություններ, մեծամեծ հուզումներ՝ երկպառակություններ, բաժանումներ, վեճեր, պայքար ու աղմուկ, շփոթություններ, արհամարհանք՝ աստվածային օրենքների հանդեպ՝ երբեմն Քաղկեդոնի ժողովի, երբեմն եկեղեցու ինը դասերի համար. մի ժամանակ էլ վրացիները հավակնություն ունեցան ազդել Աղվանքի վրա, այդ պատճառով վերջինս երես դարձրեց Հայաստանից, Մարդպետական եպիսկոպոսն էլ գոռոզացավ ու պատվազուրկ եղավ:

(Ստ. Օրբ., գլ. ԻԵ)

Հայերի միաբանվելու, Տեր-Աբրահամի աթոռակալելու, Դվինի մեծ ժողովի (28), եկեղեցու ինը դասերի և վրացիների բաժանման մասին շատ ու պիտանի գրույցներ, որ հավաքեցինք հին թղթերից և Ուխտանեսի գրքից...

Մերոնք էլ, սրանից ընդօրինակելով, Աբրահամ կաթողիկոսին հոչակեցին հայոց պատրիարք, Աղվանքի կաթողիկոսին՝ արքեպիսկոպոս, Վրաստանի կաթողիկոսին՝ մետրոպոլիտ: Իսկ Սյունիքը, որ Պետրոսի հրամանով մի ժամանակ անջատվել էր հակառակ աթոռներից, այժմ նորից միացավ: Ապա վրացիները, մեծամտանալով աղվանցիների նկատմամբ, չէին կամենում կարգով նրանցից ցած դասվել, այլ իրենց նրանցից առաջադավան էին համարում: Վրաց առաջնորդն էր Կյուրիոնը (29), որը ծածուկ կերպով շաղախված էր Նեստորի աղանդով ու չէր կամենում դա հայտնի դարձնել, այլ սպասում էր [հարմար] ժամանակի ու առիթի: Իր հետ էլ մի խուժաստանցի եպիսկոպոս ուներ, որին ինքն էր ձեռնադրել: Այս Կյուրիոնը եղել էր Վաղարշապատի սուրբ կաթողիկեի փակակալ, սարկավագության ժամանակ գնացել էր Կողոնիա (30), բնակվելով մի երկաբնակ քահանայի մոտ՝ վարակվել էր այդ աղանդով:

Այնուհետև, երբ վրացիները հայոց կաթողիկոս Մովսեսից (31) իրենց համար առաջնորդ խնդրեցին, նա ձեռնադրեց նեոի կարապետ Կյուրիոնին ու տվեց նրանց: Երբ աղվանքիներն իմացան վրացիների վարմունքի մասին, իրենք էլ մատնացույց արին Եղիշե անունով մի առաքյալի, որը նախապես, առաջ եպիսկոպոս ձեռնադրված լինելով, եկել էր Աղվանք, եկեղեցի շինել՝ Հայաստանից վաղ: Մի առ ժամանակ նրանք էլ Հայաստանից երես դարձրին: Վրացիները բաժանվեցին՝ պատրվակ բերելով, թե երբ Կյուրիոնը Աբրահամից արքեպիսկոպոսության [աստիճան]

խնդրեց, սա նրան սաստեց: Եվ թեպէտ Պետրոս եպիսկոպոսի միջոցով [Աբրահամը] շատ անգամ խոստացավ Կյուրոնին տալ իր խնդրածը, բայց նա չհաշտվեց ու հետո էլ բանադրվեց Աբրահամի կողմից: Կյուրոնը, կնկուղն ու փիլոնը վերադարձնելով Պետրոսին, ասաց. «Ձերը ձեզ լինի»: Իսկ հետո վախենալով՝ գաղտնի կերպով նրա ետևից [մարդիկ] ուղարկեց ու Պետրոսին երկու սարկավագների հետ սպանել տվեց Կանգրաց լեռան (32) վրա: Բայց Կյուրիոնի աղանդի մասին հայտնեց Մովսեսը՝ եպիսկոպոսը Յուրտավի, այսինքն Գալլանքի (33), որի թեմն այժմ ենթարկվում է Հաղպատին (34):

(Ստ. Օրբ., գլ. ԻԶ)

Իսկ Աշոտ թագավորը (35) հինգ տարի թագավորելուց հետո վախճանվում է, և նրա թագավորությունը ժառանգում է իր որդի Սմբատը (36), որին Ափշինի (37) հրամանով հայոց թագավոր են օծում կաթողիկոս Գևորգը (38) և Սյունյաց եպիսկոպոս Հովհաննեսը, վրաց Ատրներսեհ բղեշխը (39), Սյունյաց իշխան Աշոտը, Արծրունյաց իշխան Գագիկը ուրիշ իշխաններով հանդերձ:

(Ստ. Օրբ., գլ. ԼԷ)

Սրա եղբայր Վասակն (40) էլ քիչ օրեր անց վախեցավ հայոց երկփեղկված թագավորությունից, որին տիրում էին երկու Աշոտները և միշտ բորբոքվում էին միմյանց դեմ պատերազմելու: Արքայորդի Աշոտից (41) կասկածի ենթարկվելով՝ նրա մոտ չգնաց. մեկ [այն պատճառով], որ մյուս Աշոտը՝ Շապուհի որդին, սիրում էր իրեն, մեկ էլ, որ փեսա էր Վրաց բղեշխ Գուրգենին, իսկ Գուրգենը հակառակ էր Աշոտ [արքայորդի թագավորին]: Ապա Հովհաննես կաթողիկոսին (42) մեջ գցելով՝ հաշտության երդմնագիր է խնդրում, որպեսզի նրա հետ համարձակ ու անկասկածելի լի-

նի, որը և Աշոտ [արքայորդի] թագավորը տալիս է՝ հարգելով իր նկատմամբ նրա [արտահայտած] ցանկությունը: Վասակը, այդ երդմնագիրը վերցնելով կաթողիկոսի ձեռքից, գնում է Աշոտի մոտ և անկեղծորեն ու մտերմաբար ընդունվում նրա կողմից՝ որպես սիրելի համախոհ: Իսկ հետո Աշոտը մոլորեցվում է ոմանց կողմից, որոնք ասում էին, թե Վասակին ուղղված թուղթ է գտնվել մի սուրհանդակի մոտ՝ գրված մյուս Աշոտի ու Գուրգենի՝ Վասակի աներոջ կողմից, լի քեզ վերաբերող ամենայն չար խորամանկություններ:

(Ստ. Օրբ., գլ. ԼԸ)

Իսկ երբ աղմուկ տեղի ունեցավ մեր աշխարհում, [Հայաստանի] հունական մասում ոմն Հովհան հակաթոռ [կաթողիկոս] էր նստած ու [եկեղեցու] ինը դասերի [կարգի] համաձայն հույների կողմից էր հետամուտ Հայաստանին: Վրաց կաթողիկոս Կյուրիոնն էլ իր փառամոլական ախտի պատճառով հեռացավ հայոց [եկեղեցու դավանակցությունից] ու քաղկեդոնիկ դարձավ, ապա և Աղվանքի [կաթողիկոսը] բաժանվելով հեռացավ ինչ-որ պատրվակներ մեջտեղ բերելով:

(Ստ. Օրբ., գլ. ԾԲ)

Եվ հայոց թագավոր Աշոտը (43)՝ Սմբատի որդին, եպիսկոպոսների ու սուրբ հայրերի ժողով գումարեց թագավորանիստ Շիրակավանում, նաև Սյունիքից հրավիրեց Վահանին: Նա առաջարկեց եպիսկոպոսներից մեկին ընտրել և նստեցնել հայոց հայրապետական աթոռին:

Ապա ամբողջ ժողովն ընտրում է Վահանին (44) առավել սուրբ և իմաստուն լինելու պատճառով: Եպիսկոպոսների բազմությունը նրան ձեռնադրում է ու օծում հայոց կաթողիկոս: Նա

մեկ տարի մնալուց հետո սկսեց Վրաստանից պատկերներ բերել ու դնել սեղանի վրա: Հրամայեց նույնն անել բոլոր եկեղեցիներում՝ ըստ հույների սովորության, սեղանները զարդարել սրբապատկերներով, պատարագ չմատուցել առանց սրբապատկերների: Այս պատճառով բոլորը կասկածեցին, թե հույների հետ դաշինք է կնքել և կամենում է նրանց աղանդը [մեր] եկեղեցին խցկել: (Մտ. Օրբ., գլ. ԾԳ)

Ո՛վ պատվական ընթերցող, այժմ լսի՛ր ինձ, և ես քեզ կպատմեմ պանծալի բաներ, քանի որ Միսական տոհմը, որ սերվում է Հայկից, մի ժամանակ միավորված էր Արշակունի և Պահլավիկ թագավորական ցեղին, երբեմն առնչվում էր Խազիների թագավորության, իսկ ամենից հետո՝ Բագրատունիների հետ, երբեք չըմբոստացավ հայրենի իշխանությունների դեմ: Իսկ երկար ժամանակ անց, երբ դուռ բացեցին նախ Արծրունիները՝ թագադիր լինելով (45) ընդդեմ հայոց թագավոր Սմբատի (46), թագադիր եղան նաև Վրաց բդեշխ Ատրներսեհն ու Աղվանից Համամը, Ափշինը մեծարանքով [առաջարկեց] թագադիր լինել Վասակ Սյունիին, բայց սա չկամեցավ ապստամբի անուն վաստակել:

Ապա, երբ թուլացավ Բագրատունիներին իշխանությունը, և ուժեղացավ արաբական բռնությունը, տրոհվելով անջատվեցին երկրի բոլոր գլխավոր նախարարական գահերը՝ Վասպուրականին, վրացականը, աղվանականը Կյուրիկյան կոչված ձորագետցիներին (47), ինչպես նաև Կարս-Վանանդիին (48), որ Բասյանք է կոչվում:

(Մտ. Օրբ., գլ. ԾԵ)

Զե՞ որ այս գյուղերը (49) երեք անգամ հաստատված էին սուրբ աթոռի վրա. առաջին անգամ՝ Հայոց Սմբատ թագավորի և

Սյունյաց մեծ իշխան Աշոտի կողմից, երբ Բերդաներիչին (50) փողով գնել էր Տեր-Դավիթը, երկրորդ անգամ՝ Մահակի որդի Սյունյաց Սմբատ թագավորի կողմից՝ Տեր-Վահան Բաղացու և նրա Վասակ որդու միջոցով, երրորդ անգամ էլ [այսպես էր եղել]։ Սյունյաց գահերեց իշխան մեծ Սմբատի որդի՝ Հայաստանում և Վրաստանում իշխած իշխանաց իշխան Վասակի ազատներից Կորա Քրդի որդի ուն իշխան Հասանը գնել էր Հարժիք գյուղն ու տվել իր հայրենի սեփականության տեղ։ Նա մեծ Վասակի և նրա որդիներ Սմբատի ու Գագիկի հրամանով այս գյուղը նվիրում է Տաթևի վանքին՝ ազատ բոլոր տեսակի հարկերից։ Եվ գրում են կտակագիր մեծամեծ պայմանավորվածություններով ու նրա [հիշատակի] համար հաստատում են քառասունք՝ ամեն տարի [կատարելու] հայտնության տոնին։

(Ստ. Օրբ., գլ. Կ)

Այս Ստեփանոսի (51) ժամանակներում էին Թամարը (52) և Լաշա Գեորգին (53)՝ Վրաստանի թագավորները, մեծ ամիրսպասալար Ջաքարեն (54) ու իր եղբայր Իվանն աթաբեկը, որոնք մեծապես սիրում ու հարգում էին սրան։ Կայեն գավառում (55) սրան հանգստյան տեղ հատկացրին Հաղարծինի գերահռչակ վանքն ու Արասաձոր գյուղը։ Սա նորոգեց Տաթևի սուրբ Առաքելոց խարխլված եկեղեցին և վրան գմբեթ դնել տվեց Հակոբ Ճակեցի վանահոր միջոցով։ Հաղպատում եպիսկոպոս ձեռնադրեց Տեր-Գրիգորիսին՝ Ջաքարեի և Իվանեի քրոջորդուն...

...Իսկ Տեր-Սարգիսը Նորավանքում վեց հարյուր վաթսունհինգ թվականին (56) գեղատեսիլ եկեղեցու հիմք է դնում՝ հրամանով և օժանդակությամբ Ելիկումի (57) որդի մեծ իշխանաց իշխան Լիպարիտի (58)՝ Վրաց աշխարհից եկած Օրբելյան մեծ նահատակության ցեղից։

(Ստ. Օրբ., գլ. ԿԳ)

Տեր-Սարգիսը (59), գնալով հայոց կաթողիկոս Տեր-Կոստան-դինի (60) մոտ, նրանից ստանում է վիճակը հաստատուն և անխախտելի պայմանադրությամբ, և շրջաբերական գրություն այս գավառների համար, որպեսզի լինեն Նորավանքի սուրբ եկեղեցուն հաստատուն ժառանգական վիճակ: Եվ հրացայտ անբավ անեծքներով սահմանափակելով՝ ամրացնում է, որպեսզի կաթողիկոսներից, իշխաններից կամ եպիսկոպոսներից ոչ ոք չհամարձակվի հակառակվել կամ խանգարել այս սահմանված որոշումը: Նաև կոիվ է բարձրանում սուրբ խաչի համար: Եվ երկու եպիսկոպոսներն էլ Լիպարիտի ու իր Ելիկում որդու հետ գնում են Դվին, Իվանե աթաբեկի մոտ՝ դատաստանի: Իվանեն էլ, նստեցնելով իր մեծամեծներին՝ Բուպաքին ու գավառապետին, Իվան դպելին (61), Մեմնա Ջաղելիին, մեծ նախարարապետին (62), որ եկել էր [Վրաստանի] թագավորությունից, Վարձեի (63) վանահորը (64), Պղնձահանքի վանահորը, Գարշտեուքի մեծ հայրապետին (65), գագեցի, մաճաբերոցի ավագներին և ուրիշ բազմաթիվ մեծամեծ մարդկանց, ինչպես նաև Տփղիսի, Անիի, Դվինի դատավորներին, Սուրմարիի (66) անվանի շեյխին (67), դրանց հետ էլ՝ Անիի մեծ եպիսկոպոսին, Բջնիի ու Հաղպատի եպիսկոպոսներին, առաջարկում է քննել: Նրանք էլ, քննելով իրավունքի հարցը, դատում են այսպես. «Մեռածն ու գերվածը նույն պատկերն ունեն. որևէ մեկի կողմից վերակենդանացված մեռելը այլևս իր ծնողների ծնունդը չէ, այլ՝ իրեն նորոգողինը, և եթե գերվածն ազատվում է մեկի ձեռքով, այնուհետև նրանը չէ, ում պատկանում էր, այլ ազատողինն է: Արդ՝ ինչպես որ այս աշխարհը սրի ու ձեռքի նվաճումով համարվում է Վրաց թագավորության սեփական ժառանգությունը, այնպես էլ այն խաչը Իվանեի սեփականությունն էր, և երբ 1000 դահեկանի հասնող մեծ գումարով այն հանձնվեց Լիպարիտին ու Տեր-Սարգսին, պիտի լինի Լիպարիտի ու իր եկեղեցու հավիտե-

նական սեփականությունը»: Ապա դատական այս վճիռը խիստ հաճությամբ հավանելով՝ աթաբեկն ու ազատակույտ իշխանների բազմությունը առաջարկեցին խաչը անվիճելիորեն ու առանց հակառակության համարել Լիպարիտինն ու յուրայիններինը:

...Նրանց հետ էր և մեծ իշխան Բուպաքը, որը և նորակերտ սուրբ քավարանին ընծայում է իր օրինական ունեցվածքից և հայրենական սեփականությունից Աղբերիս ազարակը՝ լիակատար իրավունքով, իր սահմաններով, ջրարբի և անջրդի վայրերով, Թմաձոր կոչված մեծ ձորով, Գնջյաց սահմանով, մինչև Գանձակի սահմանը, որ Հայրյաց տափ է կոչվում: Եվ հրամայում է գրել հիշատակի վճռագիր՝ անխախտ պայմանով, իր համար հիշատակ հաստատել, ամեն տարի տասը պատարագ անել իր մոր համար: Եվ այս ավանդում է Տեր-Սարգսին: Վճռագրի օրինակն էլ սա է.

«Թամարի որդի Լաշայի թագավորության, Շահանշահի՝ Հայաստանի և վրաստանի ամիրսպասալարության ու նրա հորեղբայր Իվանեի աթաբեկության ժամանակ ես՝ Քրիստոսի մեղավոր ծառա, իշխանաց իշխան Բուպաքս, եկա մեր երջանիկ հայրապետ Տեր-Սարգսի մոտ՝ Նորավանքի այս սուրբ եկեղեցու նավակատիքին և ընծայեցի իմ օրինական կալվածքներից բազուկներովս այլազգիներից վերցված ու արյունովս ազատագրված, իմ պարոնների մեծ հրովարտակով էլ ինձ հատկացված Աղբերիս գյուղը՝ իր բոլոր սահման[ներ]ով, այն տվեցի Նորավանքի Սուրբ Կարապետ և Սուրբ Նախավկա եկեղեցիներին՝ ազատ բոլոր տեսակի հարկերից...»:

Եվ քանի որ սրանից առաջ հափշտակել էին Ազարակի ձոր գյուղը, ուստի Լիպարիտը բազում թախանձանքներով պահանջում է ամիրսպասալար Զաքարեից և տանում, ցույց է տալիս աթաբեկ Ելտկուզի մանջուրը ու գյուղն ազատում է: [Զաքարեն] առաջարկում է իր համար Նորավանքում հիշատակի արձանագ-

րություն փորագրել ու նգովքներով հաստատել, որ ոչ ոք չհամարձակվի այն հեռացնել սուրբ եկեղեցուց: Եվ ինքն էլ իր ձեռքով գրում է այսպես.

«Ես՝ Հայաստանի և Վրաստանի սպարապետ մեծ Սարգսի որդի, Քրիստոսի մեղավոր ծառա Ջաքարե ամիրսպասալարս, Ագարակի ձոր գյուղը վերադարձրի Նորավանքին՝ ազատ բոլոր տեսակի հարկերից, և խնդրեցի սուրբ միաբանության առաջնորդ Տեր-Սարգսից ինձ համար տարեկան տասը օր պատարագ, որը պարտավոր են անխափան կատարել: Եվ մեզանից հետո ոչ ոք՝ մերոնցից կամ օտարներից, չհամարձակվի սուրբ եկեղեցուց հափշտակել այս գյուղը: Իսկ եթե հանդգնեն, նգովված լինեն ամենակալ աստծուց ու բոլոր սրբերից, և նրանց մասն ու բաժինը Հուդայի, Քրիստոսին խաչ բարձրացնող մյուսների և ուրացողների հետ լինի, [նրանք] մեր մեղքերին պարտական լինեն: Հաստատ է աստծու կամքով: Հայոց վեց հարյուր վաթսուն թվակահին» (68):

Մեծ և բարեպաշտ Լիպարիտը սրանից հետո էլ սուրբ ուխտի համար բազմաթիվ արդյունավետ գործեր հանդես բերեց, քանի որ Իվանե աթաբեկի կողմից հայրենագիր հրավարտակով նրան էին շնորհվել գավառն ու վանքը թագուհու (69) և Լաշա Գեորգիի հրամանով: Դա կնքված էր թագավորի անանցական մատանիով: Դրա համար էլ Տեր-Սարգիս եպիսկոպոսի միջոցով կառուցելով պայծառակերտ քավարանը՝ զարդարում է սպասքներով, հարստացնում ամեն տեսակի գույքերով ու կալվածքով: Իր հետ միասին [այդպես են վարվում] և իր որդիները, որոնց մասին ըստ կարգի հիշատակելու ենք: Սուրբ եկեղեցու վրա իր հիշատակին այսպիսի արձանագրություն է [փորագրել [տալիս].

«Հայոց վեց հարյուր յոթանասուներկու թվականին (70) աստծու կամքով ես՝ Օրբելյան մեծ [Լիպարիտի] թոռ և Ելիկումի

որդի Լիպարիտս... իմ հայրը մեծ քենի պատճառով հեռացավ հայրենի աշխարհից և Ափխազիայի թագավորից, գնաց Պարսկաստան՝ Ելտկուզ աթաբեկի մոտ: Եվ սա մեծ փառքով ու գորովագութ սիրով ընդունեց և նրան պարգևեց Համիան մեծ քաղաքը: Ժամանակներ անց նա ինձ որբ թողեց: Մենք անգիտությամբ խաբված էինք նրանցից: Հետո ծանոթացա իմ հայրենի հավատքին և մանկական հասակում վերստին դարձա սուրբ Գրիգորի լուսավոր հավատքին ու եկա մեծ աթաբեկ Իվանեի մոտ: Եվ նա մեծ սիրով ընդունելով մեզ, իմ հայրենիքի փոխարեն տվեց Հրաշկաբերդը՝ իր եկամուտներով, և ուրիշ շատ գյուղեր Վայոց ձորում, Գեղարքունիքում, Կոտայքում ու Կայենում...»:

(Ստ. Օրբ., գլ. ԿԵ)

Մեր Հայոց աշխարհի ու Վրաստանի նահապետության սկզբնավորման ժամանակ մեր սերնդի նախնի և առաջին ցեղապետ Թորգոմը ութ շատ քաջ ու հսկայակերպ որդիներ ուներ, որոնցից ավագագույնը Հայկն էր, երկրորդը՝ Քարթլուսը, երրորդը՝ Բարդուսը, չորրորդը՝ Մովկանը, հինգերորդը՝ Լեկանը, վեցերորդը՝ Հերոսը, յոթերորդը՝ Կովկասը, ութերորդը՝ Եգրեսը: Այս Թորգոմը, իր տիրույթները որդիներին բաժանելով, այս Հայաստան աշխարհը՝ իր բոլոր սահմաններով տալիս է Հայկին, իսկ հյուսիսային կողմի անտառոտ աշխարհը՝ Քարթլուսին և մյուս եղբայրներին: Քարթլուսը գնաց դեպի Արմազ կոչված լեռը (71) և այնտեղ իր համար տուն շինեց, մի հարմար տեղում էլ՝ անառիկ ամրոց: Բերդը կոչեց Օրբեթ (72): Եվ այն աշխարհը՝ Խունանից (73) մինչև Սպերի ծովը (74), նրա անունով անվանվեց Քարթլ: Այս երկար ժամանակների ընթացքում կատարված սերնդավորությունը Քարթլի նահապետությունը եկավ հասավ մինչև Պարսից Քեքավուս կոչված Խոսրով Մեծի (75) թագավորության ժա-

մանակները: Վրացիների համար ընդունված էր իրենց ղեկավարին կոչել տանուտեր, որովհետև [դեռ] թագավոր չունեին: Տանուտերը նստում էր Քարթլի մեծ քաղաք Մցխիթայում, որը կառուցվել էր Քարթլոսի ավագ որդի Մցխիթայի կողմից: Վրացիները, այդ ժամանակ նեղվելով պարսից բռնակալ թագավորից, կամենում էին մահն ընտրել կյանքի փոխարեն: Իսկ հիշյալ ժամանակամիջոցում Պարսկաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի տիրակալ Աբրիտոնի հրամանով Վրաց աշխարհին պետ էր նշանակված Արդարմոս պարսիկը: Սա այն Արդարմոսն էր, որ վերաշինեց Մցխիթան, պարսպապատեց կրաշաղախ քարերով և պարիսպ դրեց նաև Արմազ լեռից մինչև Կուր գետը: Սրա մահից հետո չորս մարդ էին իշխում Վրաստանի վրա, և այնտեղ առհասարակ խռովություն ու խառնակ շփոթություն էր տիրում: Դա նախ Քեքավուս Խոսրովի, ապա և նրան հաջորդած Քվե Խոսրովի ժամանակում էր: Եվ վրացիները մեծ վշտի մեջ էին, բոլոր կողմերից հուսահատված:

Նենց այդ ժամանակներում կռիվ, շփոթ և մեծ խռովություն ընկավ Ճենաստան աշխարհի (76) թագավորության մեջ, որը գտնվում է արևելյան կողմում, Խալանդրաց աշխարհից այն կողմ, Խազրաց և Հոնաց աշխարհների սահմանակցությամբ՝ երկայնակի ձգվելով մինչև Եմավոն լեռը: Ճենբակուր կոչված թագավորի մահից հետո թագավորագուններն սկսեցին պատերազմել միմյանց դեմ: Եվ երբ մի կողմն ուժեղ դուրս գալով հաղթեց, փախուստի դիմեց մյուսը, որի [զլխավորը] հաջողակ մարդ էր՝ գեղեցկակազմ, ուժեղ, մարմնեղ, հասակով երիտասարդ: Նա, վերցնելով իր ընտանիքը, թագավորական զինվորական ջոկատով ու գանձերով, օդի մեջ խաղացաղ երիվարներով սրաթոխչ կերպով անցավ բազմաթիվ երկրներ: Այդ փախստականներն այնքան ահավոր կերպարանքով էին, որ ոչ ոք չհամարձակվեց դեմ ելնել

նրանց: Եվ անցնելով Դարիալի կիրճը՝ կարծես երկնային թելադրանքով, եկան Քարթլի աշխարհը, Մցխիթա տանուտիրոջ մոտ, երկիրը տեսան պարսիկների կողմից նեղված ու մեծ վտանգի մեջ շփոթված:

Ապա տանուտիրոջ ու ավագագույն մարդկանց հետ խոսելով՝ ասացին. «Մենք ճենաց թագավորական տնից ենք, բաժանվելով մեր եղբայրներից՝ եկանք այստեղ և հավանեցինք ձեր ամուր աշխարհը: Ձեր աստվածները ձեր այդ վշտի համար մեզ բերեցին ձեզ օգնության: Արդ՝ մեր կամքն է՝ կա՛մ կարող ենք դադար առնել պարսից թագավորության մեջ, կա՛մ անցնել հունաց ինքնակալության կողմը: Եվ եթե ձեզ հաճելի ենք թվում, մեզ համար բնակության տեղ տրամադրեցեք, մնանք այստեղ ու ձեզ ազատենք նեղիչներից, եթե ոչ՝ մեր ճանապարհով գնանք [այնտեղ] ուր աստված մեզ համար կհոգա»: Իսկ տեղի ավագ տանուտերերը, տեսնելով այդպիսի քաջակորով և ուժեղ մարդկանց ու լսելով նրանց հաճելի խոսքերը, մեծապես ուրախացան այդ եկվորների վրա, մեծ խրախճանք սարքեցին և բարձր փառքով ու մեծաշուք պատվով ընդունեցին նրանց և շատ-շատ սիրեցին: Անառիկ Օրբեթ ամրոցն էլ, որ կառուցվել էր Քարթլոսի ձեռքով, բնակության տուն ու պաշտպանվելու տեղ տվեցին նրանց և բազմաթիվ մեծամեծ ավաններ ու բերդեր հանձնեցին՝ որպես ժառանգություն:

Ապա նրանք այնտեղ դադար առնելով, բնակություն հաստատեցին Օրբեթում և բերդի անվան պատճառով, դրանից շատ ժամանակ անց կոչվեցին Օրբուլներ, այսինքն՝ օրբեթեցիներ, քանի որ այնտեղի ժողովրդի սովորությունն է իր իշխաններին բնակատեղի անունով կոչել, ինչպես Մերեուլները, Մեփեուլները և Մրաջուլները, Հերեթից՝ Հերիաթավները, Ջավախեթից՝ Ջավախուլները, Կախեթից՝ Կախեցիները, Լեխեթից՝ Լեխեթիմանները և այսպես ուրիշ շատերը: Մինչև այսօր էլ այս պատճառով Օրբեթ է

կոչվում այն տոհմը, որը առաջ կոչվում էր Ճենաուլք, այսինքն՝ Ճենացիք: Եվ երբ այս այսպես եղավ, իրենք նեցուկ կանգնեցին Վրաստանին, զորք հավաքելով՝ դեմ դուրս եկան պարսիկներին, հարձակվեցին բոլոր նեղիչների վրա՝ կոտորեցին ու հալածեցին նրանց: Երկրում խաղաղություն տիրեց: Դրա համար էլ նրանց կարգեցին ամբողջ Վրաստանի սպարապետ ու զորագլուխներ: Եվ Վրաստանի առաջին թագավոր Փառնավազի թագավորության ժամանակ Օրբելյանները նրա կողմից առավել պատվի արժանացան: Վրաց աշխարհում ոչ ոք, բացի միայն թագավորից, չկար նման կամ հավասար նրանց: Ահա այն, ինչ որ ազատ կերպով իմացանք «Վրաց պատմություն»-ից: Սակայն Գեորգի թագավորի նախնանի պատճառով նրա կողմից այդ տոհմն ամբողջովին վերացվեց Վրաց աշխարհից, նրանց անունները ջնջեցին իրենց պատմությունից, բոլոր գրքերից ու եկեղեցիներից: Ուստի և մենք, պրպտելով և ուսումնասիրելով, իմացանք շատից քիչը գիտակ մարդկանցից, այլևայլ տեղերում մնացած հիշատակություններից, ինչպես նաև նախնիների ավանդություններից, որոնք հայրերը որդիներին էին հաղորդել մինչև մեզ: Եվ քանի որ Օրբելյանների նախնական պատմությունը, ինչպես նաև Վրաստանում կատարած նրանց բոլոր քաջություններն ու [մյուս] երևելի գործերը չեն հիշատակված «Քարթլիի կյանք» (77) կոչվող ժամանակագրության մեջ, ուստի և մենք չիմացանք իրողությունների բնույթն ու հաջորդականությունը, որ ինչպես կարգն է շարադրելիք մեր այս գրքում: Բայց ինչպիսի սակավ հիշատակություն էլ, որ գտել ենք հայերենով գրված գրքերում, կշարադրենք այստեղ, դրա հետ միասին՝ նաև այն, ինչ վերաբերում է այս տոհմի վախճանին, որը մեզ հավաստի կերպով տեղեկացրեց Միխիթար Անեցու գեղեցիկ Պատմությունը (78):

Արդ՝ հայոց չորս հարյուր իննսունութ թվականին (79) Վրաստանի Դավիթ թագավորի, Հայաստանի Վանանդում նստող Գագիկ Շահնշահի (80) թագավորության և Բյուզանդիայի Մոնոմախի (81) կայսրության ժամանակ հազարածին իսմայելացիները, թուլացած տեսելով քրիստոնյա ժողովուրդներին, իրենց կրոնակիցներին իմաց տվին Խորասանում, Խորեզմում, Ֆարսում, Քիրմանում, Բուխարայում, Մազանդարանում, Իրաքում՝ Բաղդադում և Բասրայում, Առանում և Ատրպատականում, հավաքվեցին պարսիկների, խազիրների, խորեզմացիների, արաբների, ինչպես և թուրքեստանցի սկյութացիների բազմություններ, եկան, անթիվ ու անհամար գորքերով բանակեցին Կարնո դաշտում (82), մտածեցին մի գաղափար, որ, [սակայն], չկարողացան իրագործել, այն է՝ Հայոց, Վրաց և Հունաց աշխարհներից վերացնել ու ջնջել քրիստոնյաների կրոնը և անունը:

Ապա այդ աշխարհակործան գործի դառնահոռչակ լուրը ամենից առաջ հասավ Բյուզանդիայի կայսերը, և սարսռալի ահուդողը համակեց յուրաքանչյուր մարդու էությունը: Այդ պատճառով Կոմնենոս գորավարին Տրապիզոնի գորախմբով ուղարկում են այս կողմ և Հայաստանից ու Վրաստանից միասնական օգնություն խնդրում, որպեսզի թերևս կարողանան ազատվել հարավցիների ալեկոծուն ու բորբոքուն բարկությունից: Դավիթ թագավորն ու Գագիկը, այդ լսելով, չհամարձակվեցին իսմայելացիների գորքի դեմ ելնել, այլ մեծ աղաչանք-պաղատանքներով համաձայնեցրին քաջ ու անպարտելի Լիպարիտ Օրբելյանին գնալու, միանալու հունական գորքերին՝ վրա հասնող պատերազմում [թշնամուն] ընդդիմանալու համար, իսկ իրենք թաքնվելով պատսպարվեցին [իրենց] երկր[ներ]ի ամուր տեղերում: Ապա Լիպարիտը հանձն առնելով [դիմում է Դավթին ու] անվախ սրտով ասում. «Ես գնում եմ այլազգիների դեմ և կյանքս դնում եմ քրիստոնեա-

կան մեր հավատքի համար ու աստծու զորությամբ կա՛մ կվերադառնամ, կա՛մ կմեռնեմ Քրիստոսի համար: Բայց, ո՛վ թագավոր, իմ հետնորդներին հանձնում եմ քեզ, որ վրաց չարաբարո իշխանավորների նախանձից դրդված՝ նրանց նկատմամբ նենգություն չանես և մեր պատվից ու տիրույթներից չզրկես»:

Լիպարիտը, որ տիրում էր թագավորության կեսին, այս ասելուց հետո ինքն անձամբ իր ազատների ու զորքի հանդես կազմակերպեց: Այդ հանդեսով անցան յոթ հարյուր մեծամեծ ազատներ, որոնք իր իսկ ստորադրյալներն էին, և տասնվեց հազար մարտիկներ: Արքունի զորքերից էլ վերցրեց տասը հազար մարդ: Գնաց դեպի Վանանդ (83), Կարուց դաշտը, [որտեղ] նրանց միացավ հունական զորքը՝ տասնհինգ հազար մարդով: Այսպիսով բոլորը միասին քառասունմեկ հազար հեծյալներ էին: Եվ քանի որ այլազգիները մինչ այդ ավերել էին Որդրու գյուղն (84) ու ասպատակել շրջակա բոլոր գավառները, բանակ էին դրել նույն դաշտում: Հակառակորդները միմյանց բախվեցին լուսաբացին՝ ճակատամարտելով եռակարգ՝ առաջապահ, միջնապահ և վերջապահ ջոկատներով: Իսմայելացիների անթիվ բազմության հանդեպ Լիպարիտի զորքը չնչին էր երևում: Նրա զինվորները նրանց մոտ թվում էին ջուր մատակարարողներ և [մարտում ընկածների] զենքերը հավաքողներ: Անպարտելի առաջամարտիկ քաջ Լիպարիտը, այդ տեսնելով, քաջալերեց իր զորքին՝ ասելով. «Մի՛ վախենաք, այլ միայն գոտեպնդվեցե՛ք Քրիստոսի անվամբ և խաչակնքվեցե՛ք խաչի նշանով, և մերը կլինի հաղթանակը»: Ու ինքն իջնելով ձիուց ծունր դրեց, խաչակնքեց սուրբ խաչի նշանով, ապավինեց Քրիստոսին, պարանոցին կապեց փրկչական խաչի մատունքից ու այդպես [նախապատրաստվելով և] զինվելով հեծավ արագաբայլ ձին: Ոսկեզարդ վահանը գցել էր թիկունքին, ճկուն նիզակը բռնել ձախ ձեռքում, պողպատե երկսայրի լայն

սուրը՝ աջ ձեռքում, կոնքն ի վար [կախել] ահավոր վաղորը՝ դարբնի կռանի կամ քարհատի կտցավոր սակրի նման: Անցնելով պատերազմողների համախմբված տեղը՝ հպարտորեն արշավում էր այս ու այն կողմ: Նրա ոսկեկուռ զրահից ու սաղավարտից ճառագայթներ էին ցայտում, ինչպես արեգակից:

Առյուծի նման մոնչում ու գոռում էր. հակառակորդի կողմից մենամարտիկներ էր պահանջում՝ ասելով. «Ես ավիսագացի Լիպարիտն եմ, պարսից և արյաց քաջեր, եկե՛ք նախ միմյանց հետ մենամարտենք»: Չնայած որ շատ անգամ պահանջեց, բայց ոչ ոք չհամարձակվեց նրա դեմ դուրս գալ: Լիպարիտը որտեղ որ սլանում էր, արծվի նման էր վրա հասնում: Նրանք ետ-ետ գնալով իրար ոտնատակ էին տալիս, տրորում: Այնուհետև Լիպարիտը տեսնելով, որ հակառակորդը սրտաբեկվեց, ուժն էլ սասանվեց, դիմեց իր գորքին, քաջալերեց ու առաջ շարժեց: Ահեղ աղաղակ բարձրացնելով՝ [կողմերը] խառնվեցին միմյանց, ճակատամարտ տեղի ունեցավ այնպիսի դրդոյունով, որ թվում էր, թե ամպերի որոտում է, կայծակների ճայթյուններ են: Ինքը՝ Լիպարիտն էլ որպես հրախառն ամպ մտնում ու ելնում էր՝ շատերին կայծակնահար անելով, և ինչպես որ հրդեհն է եղեգնուտով փոթորկալից անցնում, ճեղքում էր հակառակորդի գորքը, անցնում այն կողմ և աջ ու ձախ արյան գետեր էր հոսեցնում, դիակների կույտեր էր առաջացնում. այդ այլազգիներին ջոկատ առ ջոկատ մասնատում էր և ինչպես նապաստակների խմբեր, դիաթավալ անում դաշտի մեջ: Եվ այսպես կոտորելով՝ քաջ Լիպարիտը մեր աստված Հիսուս Քրիստոսի զորությամբ հաղթեց իսմայելացիներին, կենդանի մնացած սակավաթիվ մարդկանց էլ փախուստի մատնեց:

Եվ երբ կեսօր եղավ, մեծաջան տանջանքներից ու չարչարանքներից հետո վերադարձան՝ մեծ գոհունակությամբ ու շատ ուրախությամբ: Բայց վրաց անիծյալ ու տիրասպան ազատները,

վախենալով Լիպարիտի մեծ ազդեցությունից, նրա մեծավոր գորագլուխների հետ խորհրդակցելով, հանկարծակի կտրեցին նրա ձիու ջիլը ու Լիպարիտին գետին զցեցին: Բազմությամբ շրջապատելով՝ տեղնուտեղը սպանեցին նրան և քրիստոնյաների համար խավար ու սուգ բերեցին: Իսմայելացիներն այս իմանալով՝ մեծ խնդությամբ ետ դարձան և սրերը գործի դնելով՝ կոտորեցին վրաց գորքը. ոմանք փախչելով ցրիվ եկան երկրում: Եվ դա Հայոց ու Վրաց երկրների համար կորստաբեր վախճան եղավ, որովհետև բոլոր գավառներին տիրեցին սելջուկ-թուրքերը: Մի փոքր ժամանակ անց, հինգ հարյուր տասներեք թվականին (85), վերցրին Անին՝ Ալփասլան սուլթանի գլխավորությամբ, գրավեցին նաև Կարսը, Շիրակի, Վանանդի, Արշարունյաց (86) բոլոր գավառները, Արարատյան և Սյունյաց աշխարհները, Բաղքը (87), ընդհանրապես բոլոր տարածքները, մինչև Տիֆլիսի դարպասները:

Այն օրը քրիստոնյաների մեծ կորստի և համընդհանուր կործանման այսպիսի դուռ բացեց վրաց անիծյալ և տիրասպան գորքը: Բայց ես Լիպարիտի սպանությունը չեմ համարում իր անձի կորուստ, այլ մեծ փրկության գյուտ, որովհետև իրեն նվիրաբերելով Քրիստոսի հոտին՝ նա չափազանց բարձրացավ և անմեղությամբ յուրայինների կողմից սպանվելով՝ նահատակի արյամբ պսակվեց ու գնաց թագավորների թագավոր Քրիստոսի մոտ՝ նրանից ընդունելու վարձ և պարգևներ իր ծանր չարչարանքի դիմաց: Այնուհետև հավատարիմ ստորադրյալները մեծ ողբով վերցրին այդ գեղեցիկ երիտասարդի ու անպարտելի հերոսի դիակը, տարան Կարս, դազաղ պատրաստեցին, արքայական ճոխությամբ զարդարեցին ոսկեհյուս զարդերով, տեղափոխեցին իրենց մեծ ու նշանավոր Բեթանիա վանքը (88), որը նրա նախնիների կողմից կառուցված էր որպես գերեզմանատուն:

Եկան նաև Դավիթ թագավորն ու իր մեծամեծները, նրա վրա
լաց ու կոծ արեցին, գերեզման դրեցին իր նախնիների մոտ:

Օրբեյանների տոհմի աստիճանն ու բարձր դիրքը արքունի-
քում այսպիսին էր՝ լինել բոլոր գորքերի սպասալար ու ամբողջ
Վրաց աշխարհի կառավարիչ, արքունի բոլոր գործակալների
վրա իշխող, ունենալ սեփական տասներկու դրոշ, յուրաքանչյուր
դրոշի տակ՝ հազար զինվոր: Եվ քանի որ, ըստ սահմանված կար-
գի, թագավորի դրոշը սպիտակ գույնի հյուսվածքից էր ու վրան
կարմիր նշան էր կրում, սրանց առաջարկվեց պահել կարմիր
գույնի դրոշ՝ վրան սպիտակ նշան, այլև՝ թագավորի առաջ շրջե-
լիս թե կանգնելիս ձեռքում բռնել առյուծագլուխ գավազան, ճաշի
ժամանակ նստել հրավիրյալներից առանձին, բոլոր մեծամեծ նա-
խարարներից վեր ու ճաշել արծաթե սեղանից: Սրանք նաև թա-
գավորի թագադիրներն էին:

Եվ այսպես երկար ժամանակ անց, Գեորգիի (89) որդի հզոր
Դավթի (90) թագավորության շրջանում Օրբեյան Իվանե (91) մեծ
սպասալարը ռազմականապես շատ ուժեղացավ ու ընդարձակեց
Վրաստանի սահմանները՝ պատերազմ մղելով սելջուկ-թուրքերի
դեմ: Սրանցից ետ վերցրեց Տփղիսը, Տավուշը, Գագը, Տերունակա-
նը, Լոռեն և Անին՝ հինգ հարյուր յոթանասուներկու թվականին
(92): Այդ պատճառով էլ թագավորի կողմից շատ սիրվեց ու հարգ-
վեց: Ի հավելումն իրենց տիրույթների՝ թագավորի կողմից նրանց
տրվեց Լոռեն՝ իր գավառով, Ագարակը (93)՝ որպես ապարանքի
տեղ, և Շամշուղեն էլ, որ իրենց սեփականությունն էր, վերստին
տրվեց՝ գավառով հանդերձ: Եվ այս ամենը արքունական կնիքով
կնքված մեծ հրամանագրով հաստատվեց որպես սրանց սեփա-
կան ժառանգություն: Իսկ երբ հզոր Դավիթը մեռավ, թագավորա-
կան գահը գրավեց նրա որդի քաջ Դեմետրեն (94), որը գովելի
գործերով գերազանցեց իր նախնիներին՝ թագավորելով երեսու-

ներեք տարի: Սա առավել ևս սիրեց ու հարգեց Իվանեին և նրա որդի Սմբատին: Սրա օրոք Իվանեն ու Սմբատը վերցրին Խունանը, որը շատ տարիներ գտնվում էր սելջուկ-թուրքերի ձեռքում: Այն նույնպես հաստատվեց նրանց սեփական ժառանգություն՝ հինգ հարյուր յոթանասունյոթ թվականին (95): Սրանից հետո Իվանեն վախճանվում է ծեր հասակում, նրա իշխանությունն անցնում է իր որդի Սմբատին: Իմացած եղիր, որ սրանք խնամիրոջամբ կապված էին Վրաստանի թագավորների և Հայաստանի Կյուրիկյան թագավորների հետ, որոնք Բագրատունիներ էին: Այդ պատճառով վերջիններից վերցրին Բագրատունյան անուններ, ինչպես՝ Սմբատ և Իվանե, այսինքն՝ Հովհաննես, իսկ Լիպարիտ, Ելիկում և Բուրթել անունները ժառանգել էին հին նախնիներից, որոնք ճենաց աշխարհից էին եկել: Սյուս անուններն էլ վրացիներից վերցրին:

Դարձյալ մյուս Իվանեն՝ Աբուլեթի որդին, վերցնում է Դմանիսը (96): Բազմաթիվ հաջողակ գործերից ու մեծամեծ սխրանքներից հետո մեռնում է Դեմետրե թագավորը վեց հարյուր յոթ թվականին: Թագավորությունն ստանձնում է նրա որդի Դավիթը՝ հոր նման ուժեղ ու իմաստուն մի տղամարդ: Ապրելով երկու տարի՝ սա ևս մեռնում է: Մեռնելիս կանչում է կաթողիկոսին, մեծամեծ նախարարներին, իր եղբայր Գեորգիին, փոքրիկ որդի Դեմնային, դնում է իր առջև գլխավոր սրբապատկերը, փրկական խաչը, սուրբ Ավետարանն ու ասում. «Ո՛վ Վրաստանի մեծամեծներ, դուք ինքներդ քաջ գիտեք, թե իմ հայրը ձեզ համար ինչպիսի ջանքեր թափեց և կրկին նորոգեց այս թագավորությունը ու մեռնելիս մեծամեծ պատվիրումներով և գրությամբ ինձ ավանդեց մեր թագավորությունը, բայց ես էլ այժմ մահամերձ եմ: Իմ այդ Գեորգի եղբայրը ոչ մի հաշիվ ու գործ չպիտի ունենա այս աթոռի հետ: Արդ՝ ինչպես որ իմ հայրի ինձ հանձնեց իր այս ժառանգա-

կան արքայական գահը, նույնպես էլ ես իմ զավակ Դեմնային եմ հանձնում այն ձեր բոլորի ներկայությամբ: Եվ դու, Գեորգի՛, եղբայր իմ, առայժմ մնա իմ տեղում, կատարիր մեր երկրի գորապետությունը և վայելիր միայն քո բաժին ժառանգությունը, որ մեր հայրը քեզ տվեց, մինչև որ չափահաս դառնա իմ այս մանուկը»: Ապա առաջ կանչելով Օրբեյյան Սմբատի որդի Իվանեին՝ երդվեցնում է նրան՝ հետևելու մանկան համար [թողած] կտակի կատարմանը: Եվ բռնելով մանկան ձեռքը՝ դնում է Իվանեի ձեռքի մեջ ու հանձնում նրան: Մյուս մեծամեծներին էլ երդվեցնում է՝ չդավել տղային, այլ երբ չափահաս դառնա, նրան օժել թագավոր:

Այս կատարելուց հետո վախճանվում է ու թաղվում իր նախնիների մոտ՝ Գելաթում (97): Այդ օրվանից մանուկն ապրում էր Իվանեի տանը, դաստիարակվում ու աճում: Իսկ Գեորգին սիրաշահում էր մեծամեծ իշխաններին, ինչպես և կաթողիկոսին՝ կամենալով թագավոր դառնալ: Սակայն չէր համարձակվում այդ մտադրությունը հայտնել մեծ Սմբատ Օրբեյյանին ու նրա Իվանե և Լիպարիտ որդիներին: Ապա մեկ ամիս հետո Գեորգիի մոտ հավաքեցին բոլոր մեծավորներին ու ազատներին: Նրանց հետ ներկայացավ նաև Իվանեն՝ յուրայիններով: Այստեղ Գեորգին հայտնեց իր մտադրության մասին, խիստ սիրաշահումով համոզեց նրան՝ ասելով, թե «երբ իմ եղբորորդին չափահաս դառնա, նրան ես չեմ զրկի, այլ, եղբորս կտակի համաձայն, կդնեմ թագավորական այս գահին»: Այդ պատճառով բոլորն էլ համաձայնության գալով՝ Գեորգիին օժեցին թագավոր, որը և բոլոր հաղթական գործերում հաջողակ եղավ ու չափազանց խելոք:

Նրա տիրապետության օրոք թագավորությունը շատ ընդարձակվեց: Հենց ինքն անձամբ բազում պատերազմներում ղեկավարեց զորքերին: Իր քաջարի Իվանե սպասալարի միջոցով սարսափեցրեց պարսիկներին, արաբներին ու թուրքերին: Այս նույն

Գեորգին վեց հարյուր տասը թվականին (98) [մահմեդականներին] վերցրեց Անին ու Շիրակի ամբողջ գավառը և հանձնեց Վրաստանի ամիրսպասալար մեծ Իվանեին՝ Սմբատ Օրբելյանի որդուն: Դրանք դարձան նրա սեփական տիրույթը: Այս Իվանեն մի անգամ Անիի դարպասների մոտ ջարդեց Շահի Արմենին (99), որը քառասուն հազարանոց զորքով եկել էր քաղաքի վրա: Թեև Գեորգի թագավորն օգնության էր եկել [ու ներկա էր], բայց մարտը վարողը Իվանեն էր: Մի անգամ էլ սա Գագի դաշտում փախուստի մատնեց Ելտկուզ մեծ աթաբեկին, որը հարյուր հազարանոց զորքով եկել էր Գեորգիի դեմ և կամենում էր կոտորել բոլոր վրացիներին, թագավորին էլ բռնել: Իվանեն նրա զորքերին մեծ հնարանքներով ու քաջագործություններով այնպես նեղը գցեց, որ գիշերը թողնելով իրենց վրանները, զենքերը, մեծ քանակությամբ գույքը, քաշող ուժը՝ փախան ու մի կերպ ազատվեցին: Թեպետև թագավորի համար արեց այս ամենը, այլև ուրիշ շատ մեծամեծ գործեր ու երախտիքներ, սակայն թագավորը արտաքինապես էր նրան մեծ փառքի ու պատվի արժանացնում, իսկ իր մտքում միշտ կասկածում էր՝ նրան հանձնված տղայի պատճառով, և հարմար պահ էր որոնում գաղտնի հնարքներով դավելու, բայց չէր գտնում: Իհարկե, Իվանեն այդ բանը գիտեր:

Ապա նրա հայր Սմբատը ծեր հասակում մեռնում է ու թաղվում իր նախնիների մոտ: Նրա իշխանությունը ժառանգում են որդիները՝ Իվանեն ու Լիպարիտը: Բայց հայոց վեց հարյուր քսանվեց թվականին (100) Վրաստանի պետության մեջ կռիվ և շփոթություն ընկավ, և Օրբելյան տոհմը բնաջնջվեց: Գեորգի թագավորի տիրապետության քսանմեկերորդ տարում, երբ Դեմնան լրիվ հասուն երիտասարդ էր դարձել, մի անգամ Ազարակի իր պալատում եղբայրների ու որդիների հետ խրախճանք անելու ժամանակ Իվանեի մոտ եկան մեծամեծ ավագներից մի քանիսը,

ինչպես նաև Դեմնան ու նրան ասացին. «Իվանե՛, հիշի՛ր քո խոստումն ու երդումը, որ տվեցիր Դավիթ թագավորին, և խոստումնազանց մի՛ լինիր, արդեն հասել է այս երիտասարդ Դեմնային թագավոր դարձնելու ժամանակը: Գեորգին սակավաթիվ մարդկանցով գտնվում է թագավորական սենյակում, և մենք բոլորս հավատարիմ ենք մնում այն երդմանը, որ տվեցինք այս Դեմնայի հորը»: Իսկ Իվանեն պատասխանում է. «Մենք բնավ էլ չենք մտադրվի սպանել օծված թագավորին, այլ մեր խոստումն ու երդումը պահելու համար կբռնենք Գեորգիին, մինչև որ թագավոր դարձնենք Դեմնային, և ապա նրանից խոստում, երդում ու ստորագրություն կվերցնենք, որ հնազանդ լինի ու մնա միայն հոր կողմից իրեն ժառանգություն տրված բաժնում:

Բոլորն էլ հավանություն տվեցին այս ասածին և արագ կերպով սկսեցին գորք գումարել: Մի շատ անարգ զինվորական, իմանալով այս նախաձեռնության մասին, գիշերը գնում, տեղեկացնում է թագավորին: Իսկ սա, ձի հեծնելով, արագ կերպով փախչում, ընկնում է Տփղիս ու ամրանում այնտեղ: Իվանեն, դրան անտեղյակ լինելով, շարունակում է հեծյալներ հավաքել, գորք կազմել: Վրաստանի բոլոր մեծամեծներն ու ազատները միաբանված էին Իվանեի հետ և հավաքված նրա մոտ՝ Ագարակ կալվածքում: Այստեղ էին եկել բոլորն էլ՝ Քարթլիի էրիսթավները, դորդորացիները, ջավախուրները, կախացին՝ իր որդիներով, մեծ Կամրագելը, Ջաղել Մեմնան, տաշրացիները, Կայենեցի Հասանը (101) և անեցի Գրիգոր Ապիրատյանը (102), որոնց գորքերը թվով կազմում էին ավելի քան երեսուն հազար [զինվոր]: Իսկ Գեորգի թագավորը միայնակ, առանց գորքի գտնվում էր Տփղիսում: Նա կանչեց իր մոտ Խուպասար անունով մի դփչաղի ու [նրա միջոցով] ձեռք բերեց մոտավորապես հինգ հազար մարդ: Էլ ուրիշ օգնական գորք չունեք: Երբ նրանք իմացան, որ արքան մտել է

Տփղիս ու ամրացել այնտեղ, նրա դեմ չգնացին, այլ սպասում էին այնտեղից ելնելուն: Եվ մինչ գործն այսպես ձգձգվում էր, մարդկային փոփոխական բնավորության համաձայն՝ մեծ Կամրագեղը դուրս եկավ իշխանների այդ միաբանվածությունից ու գաղտնի կերպով գնաց Գեորգիի մոտ: Այդ իմանալով՝ Գրիգոր Մաժիստրյանցը ևս գնաց Գեորգիի մոտ: Նույն ձևով ուրիշներն էլ սկսեցին մեկ առ մեկ քաշվել ու գաղտագողի գնալ թագավորի մոտ: Եվ այնուհետև Գեորգիի կողմն սկսեց ուժեղանալ, իսկ Դեմնայինը՝ թուլանալ: Չէ՞ որ Գեորգին իր մոտ գնացողներին մեծ պատվով էր ընդունում ու անչափ պարզներով ուրախացնում և խոստանում էր նրանց տալ Օրբելյանների ամբողջ տիրույթներն ու հարստությունը:

Գեորգին, տեսնելով գորքերի ավելանալն ու իր կողմի ուժեղանալը և եղբորորդու ու Իվանեի կողմի թուլանալը, մեծ պատրաստությամբ գնաց նրանց դեմ: Այդ իմանալով՝ Իվանեն իր ամբողջ ունեցվածքը արագ կերպով լցրեց Շամշուղե բերդը, որտեղ դեռ հին ժամանակներից գտնվում էր նրանց նախնիների գանձատունը՝ լի անբավ հարստությամբ: Գլխավոր մարդկանցից այնտեղ բերդապահներ նշանակեց, իսկ ինքը, վերցնելով գորքն ու իր մոտ եղած մեծ իշխաններին, Դեմնային ևս, գնաց Լոռե ու խիստ ամրացավ: Իր եղբայր Լիպարիտին էլ երկու որդիներով ուղարկեց Ելտկուզ աթաբեկի մոտ՝ նրանից գորք բերելու օգնության: Իսկ Գեորգի թագավորը եկավ ու Շամշուղեում նրանց չգտավ. ապա քսանհինգ օր պաշարելով բերդը, այն գրավեց, կոտորեց պահակագորը, կողոպտեց այնտեղի բազմաթիվ գանձերն ու ամբողջ ունեցվածքը, եկավ բանակ դրեց Լոռեի շուրջը: Եվ քանի որ Իվանեն հրոտից ամսի (103) տասներեքին մտավ Լոռե ու մնաց մինչև մեհեկի ամսի (104) հինգը, այդ պատճառով բերդում գտնվողները նեղվում էին: Եվ ազատներն սկսեցին գիշերը մեկ

առ մեկ պարաններով պարսպից իջնել ու անցնել թագավորի կողմը:

Ապա այն մեծամեծները, որոնք Իվանեի սիրելիներն ու համախոհներն էին եղել, սկսեցին ծածուկ կերպով գրել խրատագրեր ու նետերով գցել բերդը, Իվանեի մոտ՝ համոզման ու հնազանդեցման նպատակով, որովհետև երկյուղ էին կրում Ելտկուզ աթաբեկի գալուստից:

Դրանց բովանդակությունն այս էր.

«Մեծ Իվանե Օրբեթեցի,
Քաջ և հզոր, անպարտելի,
Որ աշխարհով ես ճենացի,
Տոհմից տիրող թագավորի,
Եկած երկիրն այս գեղանի,
Գտած պատիվ անկշռելի,
Դու՝ պետ, զլուխ արքունիքի՝
Սպասալարը Գեորգիի:
Թե պետք է խոսք արժանիքիդ՝
Կյանքդ ու պատիվդ են ցանկալի,
Տիրույթներդ են անչափելի,
Վիրքի կեսից էլ ավելի:
Թո՛ղ քո երդումն այն առաջին,
Ուխտն ու կտակն արքա Դավթի,
Ե՛կ, ենթարկվիր Գեորգիին՝
Վրաց հզոր թագավորին:
Բե՛ր ու հանձնի՛ր ընծան բարի՝
Դեմնա որդուն թագավորի,
Որ եղավ քեզ պատճառ չարի
Ու շատ մարդկանց այս աշխարհի»:

Այս թուղթը տեսնելով՝ Իվանեն այսպիսի պատասխան է գրում ու կապելով նետին պարսպից դուրս նետում.

«Ո՛վ ավագներ իմ սիրելի,
Մեծ իշխաններ հզոր, բարի,
Ես՝ Իվանես Օրբեթեցի,
Կարդացի գիրը ձեր խրատի:
Համաձայն չեմ այդ խորհրդին,
Որ հանձնել էք դուք այս թղթին:
Մարդը եթե այդպես վարվի,
Կթողնի կարգը տերունի,
Ուխտադրուժ կգտնվի,
Կառնի բաժին ուրացողի,
Միշտ գեհեճում կտոչորվի,
Դների շարքը կդասվի:
Ես՝ անցավոր մարդ աշխարհի,
Հանուն օրվա կյանքի պատվի
Չեմ կոխտտի՝ ինչ ուխտեցի,
Դրժի երդումս ահալի,
Այլ կմեռնեմ հանուն գործի,
Գնամ դեպ տերը սիրելի,
Կառնեմ բաժին անպատմելի,
Որ ոչ մեկը էլ չի խլի»:

Թեև սրանք գրված էին վրացերեն, սակայն մենք թարգմանեցինք և շարադրեցինք հայերենով:

Իմանալով, որ Իվանեի կամքն անկոտրում է՝ [պաշարողները] մարտը սաստկացրին: Բայց Դեմնան, փոքրոգաբար երկյուղ կրելով, գիշերը վեր կացավ, պարսպից կախվեց, իջավ-գնաց հորեղբոր մոտ և ընկնելով նրա ոտքերը՝ խնդրեց միայն իր կյանքը խնայել: Իսկ թագավորը երբ այդ տեսավ, շատ ուրախացավ,

պատվիրակներ ուղարկեց Իվանեի մոտ՝ ասելով. «Ում համար որ դու մարտնչում էիր ու վրեժխնդիր էիր լինում, նա եկել է ինձ մոտ, այժմ ինչու ես պայքարում»: Իվանեն էլ պատասխանում է. «Իրավացի է նա իր այդ առաջարկով, բայց թող ինձ երդվի, որ չի վնասի ու ժառանգական տիրություններից չի զրկի, ես կգամ իր մոտ»: Եվ Գեորգին երդվեց ու նրա հետ պայմանագիր կնքեց՝ մեծամեծ պայմաններով: Ուստի Իվանեն, դրանից համարձակություն ստանալով, գնաց թագավորի մոտ: Իսկ թագավորը մեծապես ուրախացած սկզբում նրան ընդունեց շատ սիրով ու փառաբանեց մեծաշուք պատվով, մինչև որ նրա բոլոր որդիներին և ազգատոհմը բուռը հավաքեց և հետո դրժեց իր պայմանն ու ահագոյու երդումը: Իվանեին բռնեց ու աչքերը փորեց: Նրան փեսա դարձած Դեմնային էլ բռնեց ու աչքերը հանել տվեց, ամորձատել տվեց, որ ինչպես ինքն էր ասում, նրանից ժառանգ չսերվի: Իսկ Իվանեի կրտսեր եղբայր Քավթարին՝ Սմբատի որդուն ու եղբորորդի Ինային սպանել տվեց: Նրանց ամբողջ ազգատոհմը՝ և՛ արու մանուկներին, և՛ կանանց բնաջնջել և կորցնել տվեց՝ ոմանց խեղդամահ, ոմանց ջրասույզ, ոմանց գահավեժ անել տալով: Ու այդպիսով նրանց անունը վերացրեց Վրաստանից: Հրամայեց Օրբելյան տոհմի հիշատակը ջնջել իրենց պատմական գրականությունից, ինչպես և եկեղեցիներից: Եվ այս ապստամբության պատմությունը գրել տվեց, բայց ոչ իրական, իրապես եղած պատճառը [ցույց տալով] այլ, ըստ իր կամեցածի, շատ ու շատ զրպարտություններ կցմցելով ու վերագրելով նրանց: Եվ նզովագրով սահմանեց, որ այլևս չհիշեն նրանց անունը ու նրանցից ոչ ոքի չթողնեն Վրաց աշխարհում, և այդ չար կտակագիրն էլ դրեց իր գանձատանը: Սա կատարվեց վեց հարյուր քսանվեց թվականին:

Ահա այսպես զրկանքներով, սպանություններով ու հալածանքներով վերջ տրվեց Օրբելյաններին իրենց հայրենիքում: Ճե-

նաց աշխարհից նրանց գալու ժամանակը մինչև այս հաշվվում է ավելի քան հազար տարի: Ոմանք զրպարտում են նրանց, թե մտածելով անձնական փառքի համար՝ կամեցան թագավորությունը վերցնել իրենց ձեռքը, բայց բոլորովին ստում են ու շան պես հաչում: Մինչդեռ նրանք Դավիթ թագավորի կտակի ու նրան տված երդման ու նրա որդու համար իրենց կյանքը դրեցին, ինչպես վայել է ուխտապահ ու տիրասեր մարդկանց: Եվ աստված զրկողների ու զրկվածների դատը թող տեսնի իր անաչառ դատաստանի ժամանակ [համապատասխան վճռով]:

Իսկ Լիպարիտը՝ Իվանեի եղբայրը, որ իր երկու՝ Ելիկում և Իվանե որդիներով գնացել էր Ելտկուզ աթաբեկի մոտ, ոտքի էր հանել Պարսկաստանը և բազում հեծյալներով՝ թվով շուրջ վաթսույն հազար, գալիս էր եղբորն օգնության: Նա, լսելով պատահածի չարագուշակ լուրը, ասում է. «Անմեղ քրիստոնյաներն ի՞նչ մեղք են գործել, որ գնամ, նրանց կորստյան մատնեմ: Մեր թափած արյան պարտքն ո՞ւմ մեջ գտնեմ, որ գնամ նրանց բուռս գցեմ»: Եվ վերադարձավ ու դադար առավ Ելտկուզի մոտ: Դառն կսկիծով ու սաստիկ սգով քիչ ժամանակ ապրելով՝ մեռավ օտար աշխարհում:

Նրա Ելիկում որդին մնում է Պարսկաստանում, իսկ Իվանեն գնում է Գանձակի ամիրայի մոտ, մեծ փառքի ու պատվի արժանանալով՝ բնակվում է այնտեղ: Հետո՝ Թամարի տիրապետության օրոք, մեծ սիրաշահումներով ու երդմամբ նրան այնտեղից էտ դարձրին ու իրենց տիրույթներից իրեն վերադարձրին միայն Օրբեթը: Նրանից որդիներ սերվեցին, և այժմ նրանք են Օրբեյանների ներկայացուցիչները [Վրաստանում]: Գեորգին երբ Օրբեյաններին բնավեր արեց, նրանց տիրույթներն էլ բաժան-բաժան արեց. մի մասը տվեց թշնամիներին ու մատնիչներին, մյուս մասն էլ՝ Խուլասար կոչված ղփչաղին, որի մասին վերը խոսեցինք:

Նրան հասցրեց Օրբեյյանների իշխանական աթոռին՝ նշանակելով Վրաստանի սպասալար: Բայց ինքը՝ Գեորգին [ուրիշ] թագաժառանգ չուներ, բացի միայն Թամար անունով մի դուստրից, և վախճանվեց վեց հարյուր երեսուներեք թվականին (105): Թագավորությունն ստանձնեց այդ դուստրը: Նրա համար ամուսին բերեցին ռուսաց թագավորի որդուն, որի անունը Գեորգի էր (106): Սա վերցրեց Դվին քաղաքը և կարճ ապրելուց հետո վախճանվեց: Եվ Թամարը մեկ ուրիշ ամուսին առավ՝ Սուլան անունով: Նրան մի որդի ծնվեց, որին անվանեցին Գեորգի Լաշա (107): Թամարը [իր հայր] Գեորգի թագավորի մահից հետո մեծ պատվի արժանացրեց հայ-քրիստոնյա Ջաքարե իշխանի որդի Սարգսի որդիներին՝ Ջաքարեին և Իվանեին՝ նրանց հասցնելով բարձր աստիճանի. Ջաքարեին նշանակեց Օրբեյյանների տեղում՝ Վրաստանի ամիրսպասալար՝ նրան հանձնելով Օրբեյյանների Լոռե տիրույթը, իսկ Իվանե եղբորը դարձրեց մեր Հայոց աշխարհի և Վրաստանի աթաբեկ: Նրանք մեծ ջանքերով մեր Հայոց աշխարհն ազատեցին պարսիկներից, գրավեցին Առանից մինչև Ներքին Բասեն, Բարկուշատից մինչև Մժնկերտ (108): Վերցրին Կարսը, Վաղարշակերտը (109), Կադգվանը (110) Սուրբ Մարին, Անին, Ամբերդը, Բջնին, Գառնին, Դվին մայրաքաղաքը, Գարդմանը, Գանձակը, Չարեքը, Հերթը, Շամքորը, Շաքին, Պարտավը, Չարաբերդը: Վեց հարյուր վաթսուն թվականին (111) վերցրին նաև Սյունիքը, Որոտնը, Բորոտանը, Բղենը, Բարկուշատը (112): Թեպետև դա տեղի ունեցավ տարբեր թվականների, սակայն բոլորն էլ նրանք ու իրենց որդիները գրավեցին և մեր երկիրն ազատագրեցին սելջուկ-թուրքերի լծից:

Իսկ Ելիկումը, որ մնացել էր Ելտկուզ աթաբեկի արքունիքում, նրա և որդիների՝ Փահլավանի ու Խզիլ Ասլանի սերն ու հովանավորությունը վայելելով, հասել էր բարձրագույն աստիճանի

և փառքի, արիական ու պարսկական աշխարհի բոլոր մեծավոր իշխանավորներից էլ վեր: Աթաբեկը նրան տվեց Համիան մեծ քաղաքը (113), նրան իր որդին կոչեց, արքայական ստորագիր հրավարտակով նրա համար սեփական տիրույթներ հաստատեց, նշանակեց ամիրա ու քաղաքագլուխ Պարսկաստանի նշանավոր Ռե, Սպահան և Ղազվին քաղաքներին՝ տասներկու տարի: Սուլթանը նրան ստիպում էր իրեն փեսա դառնալ, վերցնել երկրի մեծ մասն ու հրաժարվել քրիստոնեական կրոնից: Իսկ Ելիկումը թեև դեռ հասակով երիտասարդ էր, բայց լի էր խելամտությամբ և տեղի չէր տալիս այդ առաջարկներին ու չէր սասանվում իր հավատքի մեջ: Ուստի և նեղվելով պարսիկներից և երկյուղ կրելով, որ կրոնի համար բռնություն կգործադրեն, նա պատճառաբանումներով խնդրում է տեղ Նախիջևանի գավառում. «Այն երկրամասն ավելի մոտ է Վրաստանին,– ասում է նա,– ինձ համար այնտեղից հեշտ ու հարմար կլինի նախնիներիս ու եղբայրներիս արյան վրեժը լուծել»:

(Ստ. Օրբ., գլ. ԿԶ)

Դրանից խիստ ուրախանալով՝ Ջաքարեն ու Իվանեն թախանձագին խնդրում են եպիսկոպոսին (114) այնտեղից մի հնարքով դուրս բերել տղային: Եվ քանի որ եպիսկոպոսը շատ լավ ծանոթ էր ու սիրելի աթաբեկի տանը և նրա բոլոր մեծավորներին ու առավել ևս նրանց, որոնք Նախիջևանում էին բնակվում, ուստի գնաց քաղաքին մոտ մի տեղ, գործի դրեց իր բարեկամներին և գանազան միջոցներով գողանալ տվեց Լիպարիտին (115) ու մորը: Նրանց գիշերը պարաններով կախելով իջեցրին պարսպից: [Եպիսկոպոսը, նրանց] վերցնելով ու տանելով Վայոց ձոր՝ մորը պահեց մի ամուր տեղ, իսկ տղային առաջնորդեց Իվանեի մոտ, որը, տեսնելով նրան, լցվեց անասելի խնդությամբ ու անմիջապես

հայտնեց Թամարին ու Լաշային: Սրանք էլ շատ ուրախացան, որովհետև միշտ վախենում էին նրանց կյանքի համար:

Ապա աթաբեկ Իվանեն շքեղորեն հագցնում է նրան, շատ պատիվների է արժանացնում ու կամենում է փեսա դարձնել իրեն՝ նրան տալով իր դուստր Թամթիին: Իսկ մեծամեծներից մեկը՝ Բուպաք անունով, որ աթաբեկի ամբողջ տան գործակալն էր, Լիպարիտին հրապուրիչ խոսքերով խաբելով՝ ծածուկ դարձնում է իրեն փեսա՝ նրան տալով ամենաօրհնյալ և գեղեցիկ Ասփա օրիորդին: Դա աթաբեկ Իվանեին մի առ ժամանակ սաստիկ զայրացնում է: Իսկ հետո նա, ըստ թագավորի հրամանի, հաստատուն վավերագրով Լիպարիտին իր ժառանգական տիրույթների դիմաց տալիս է Հրաշկաբերդը՝ շրջակա գավառով և ուրիշ բազմաթիվ գյուղեր Վայոց ձորում, Կոտայքում՝ Էլառը և զանազան այլ գյուղեր, Գեղարքունիքում՝ Համասրին և ուրիշները, Կայենում՝ Աղստը՝ իր եկամուտով: Եվ քանի որ նա էր գլխավորել Սյունյաց ու այլ բերդերի գրավումը, նրան է հանձնում նաև Սյունիք, Որոտն, Բարկուշատ և ուրիշ բերդերը:

Լաշա թագավորն ու Իվանե աթաբեկը Լիպարիտին նշանակում են հիշյալ աշխարհի կուսակալ: Նույնպես և մյուս իշխան ամենաօրհնյալ Վասակ Խաչենեցուն՝ բարեպաշտ ու քրիստոսասեր պարոն Պռոշի հորը, նշանակում են Վայոց ձոր գավառի կուսակալ:

(Ստ. Օրբ., գլ. ԿԶ)

Բայց այստեղ ես ձեզ պիտի պատմեմ զարհուրելի անցքերի մասին: Նախքան այս հետապնդվելով թաթարների կողմից՝ Խորեզմի իշխան Ջալալեդդինը՝ Խորազմշահի որդին, գալով Պարսկաստան ու անցնելով Ատպատականով, մտնում է մեր Հայոց աշխարհը, որտեղ հասնում է, ավերում, թալանում ու կոտորում է՝

չինայելով ո՛չ մարդու, ո՛չ էլ անասունի: Այա գալով Այրարատյան նահանգ, բանակ է դնում այնտեղ: Այդ պատճառով Իվանե աթաբեկը հավաքում է Հայաստանի ու Վրաստանի ռազմական բոլոր ուժերը և կամենում է բախվել նրա հետ պատերազմով: Իրենց համար պետք ու ազդարարիչ են նշանակում ոմն Շավվեի ու Գրիգոր կոչնակին, որոնք, տեսնելով Խորասանի գորքի խիստ նվազ լինելը, մեր գորքերին ազդարարում են՝ հարձակվեցե՛ք: Բայց հաղթանակները տնօրինող աստված խիստ կամենում էր ոչնչացնել անօրինացած ու ամբարտավանացած ժողովրդին, և ազդարարողների այդ ասածը սրանց ականջներում փոխվեց «փախե՛ք»-ի: Սրանք էլ, այնտեղ թողնելով իրենց կարասիներն ու վրանները, շտապով նետվեցին դեպի ձիերը, փախան ինչպես խելացնորվածներ, առանց զենք ու զրահի, չպատերազմելով գահավիժեցին Գառնու ձորի մեծ քարափի փլվածքից: Բոլորն էլ, այդպես թափվելով կործանվեցին, միայն Իվանե աթաբեկը, տասը մարդով մի կերպ ազատվելով, ընկավ Գեղե ամրոցը:

(Ստ. Օրբ., գլ. ԿԶ)

Գրավեցին (116) նաև Ատրպատականը, Առանը, Հայաստանը, Վրաստանը, Բյուզանդիան՝ մինչև Անկյուրիա, Գանգրա և Զմյուռնիա, Կիլիկիան՝ մինչև Օվկիանոս ծովը և Պոնտոսի ծովը՝ մինչև Տրապիզոն քաղաքը:

(Ստ. Օրբ., գլ. ԿԶ)

Այն օրվանից ի վեր այս տեղերը (117) հաստատվեցին որպես Օրբելյան տոհմի սեփականություն: Իսկ մյուս գորագլուխները հպատակեցրին մնացած գավառները, Ավագին (118) էլ դուրս բերեցին Կայեն բերդից, իրենց բուռը հավաքեցին վրաց թագավորությունը և դարձան բոլորի տեր ու տնօրենը:

Ապա որոշ տարիներ անց այդ թաթարն արշավանքի գնաց՝ հետը վերցրած վրաց զորքը, Ավագին ու Շահանշահին (119), որոնց միացավ և Ելիկումը: Նրանք հարձակվեցին Մարտիրոսաց քաղաքի, այսինքն՝ Նփրկերտի վրա: Բոլոր կողմերից շուրջը պատնեշ ստեղծեցին, ամբողջ բանակներով պաշարելով՝ նստեցին մի տարի ու մի քանի ամիս, բայց չկարողացան այն գրավել:

(Ստ. Օրբ., գլ. ԿԶ)

Եվ նրան (120) տվեցին ոսկե փայիզա, որը տախտակ էր՝ վրան գրված աստծու և արքայի անունները: Սա նրանց (121) մեծագույն պարգևն էր: Գրում են յառլելիս, այսինքն՝ հրաման, որ մենք սիզել ենք կոչում, և նրան են տալիս Ասլանի կողմից փրով նվաճած հողերն ու Որոտունը՝ իր գավառով, որ գտնվում էր Բաչուի ու իր մեծամեծների բաժնում, Բորոտնա բերդը՝ իր եկամուտ[ներ]ով, այնտեղ սպանված նրա հայր Լիպարիտի համար՝ որպես արյան գին: Սմբատի անունը դուրս է հանում վրացական և ուրիշ հարկային բոլոր մատյաններից...

...Եվ երբ այս այսպես էր կատարվում, բարությունն աստղ սատանան նախանձ առաջացրեց ու Ավագի ընտանիքին և Վրաստանի մեծամեծներին գրգռեց [Սմբատի դեմ]: Քանի որ Ավագը վախճանվել էր վեց հարյուր իննսունինը թվականին (122), նրա ամբողջ տերությունը ղեկավարում էր կինը՝ Գոնցան, որը մի դուստր ուներ՝ Խոշաք անունով: Նրանք հավաքվեցին Տփղիսում, Արդունի մոտ: Վերջինս մեծ դանի կողմից նշանակված էր այս ամբողջ աշխարհի վրա վեզիր և պասխաղ, այսինքն՝ ընդհանուր հրամանատար, տնօրինող արքունի հարկերին ու մեծ դիվանին, որը և յոթ հարյուր երեք թվականին (123) մեր ամբողջ երկրում աշխարհագիր կատարեց: [Գոնցան ու իր համախոհները], մեծ կաշառք տալով, Արդունից պահանջեցին կորստյան մատնել

Սմբատին, թույլ չտալ, որ ժառանգի երկիրը, բայց նա համաձայնություն չտվեց:

(Մտ. Օրբ., գլ. ԿԶ)

Վրաց թագավորությունը Ռուսուդան անունով մի կնոջ (124) ձեռքում էր: Իսկ Գեորգի Լաշան ուներ Դավիթ անունով մի որդի, որին այս Ռուսուդանը բազում հնարքներով ջանում էր կորստյան մատնել, մի անգամ դնում է արկղի մեջ ու ծովասույգ անում, մի անգամ էլ հրամայում է իշխաններին՝ սպանել, բայց նրանք պահում են գետնափոր տանը, երբեմն էլ քշում էր հեռավոր երկիր, որ կորցնեն: Բայց նա այդ բոլոր դեպքերում ազատվում է աստծու խնամակալությամբ: Փախչում-գնում է Մանգու դան մեծ արքայի մոտ: Այնտեղից վերադառնալով՝ Ռուսուդանին մեռած է գտնում ու թագավորում է իր հայրենիքում: Նա իրեն կին է առնում Խավանդ Եսուգան Նախիջևանցուն, թեև մինչ այդ ամուսնացել էր մեկ ուրիշ կնոջ՝ Գոնցայի հետ և նրանից մի զավակ ուներ՝ Դեմետրե անունով: Սմբատն ամենայն հավատարմությամբ ենթարկվում էր նրան և բազմաթիվ ու մեծամեծ երախտիքներ էր ցույց տալիս նրա նկատմամբ Հուլավու դանի ու մեծավորների առջև և առավել ևս՝ մեծ արքունիքում: Իսկ Դավիթ թագավորն էլ այնքան սիրեց նրան, որ իր գլխին հավասար էր համարում ու իր Դեմետրե փոքրիկ տղային հանձնեց նրան որպես որդի: Սմբատը նրա թագավորության թշնամիներին, [հատկապես առավել] հղիացածներին, մոռողլական արքունիքում սպանել էր տալիս, որովհետև Հուլավուն այնքան լսում էր նրան, որ նա ում ուզում էր՝ սա նրան սպանում էր, ում ուզում էր՝ կյանքն էր բաշխում: Այդ պատճառով էլ բոլոր մարդիկ դողում էին նրանից, և բոլորի հայացքներն ուղղված էին դեպի նա:

Հետո թագավորը Սմբատին կանչեց Տփղիս՝ կամենալով մեծամեծ պարզկներով երախտահատույց լինել նրան: Ուստի հարցրեց. «Ինչպիսի՞ն է քո կամքը, որ քեզ մեծամեծ պարզկներ ընծայեմ, իմ թագավորությունից ինչ որ կամենաս և ինչ որ քեզ դուր գա, չեմ խնայի»: Եվ Սմբատը վեր կացավ, երկրպագեց նրան ու ասաց. «Ո՛վ թագավոր, այն ինչ որ ունենք, քեզանից ու քո նախնիներից է տրված, և սա բավական է մեզ, բայց ես քեզանից մի այլ խնդրանք ունեմ, եթե թույլ կտաս»: Թագավորն ասաց. «Երդվել եմ՝ ինչ որ խնդրես ինձանից, կտամ քեզ»: Սմբատն ասաց. «Վերացրո՛ւ մեզ վերաբերող դաժան հիշատակը, որով քո նախնի Գեորգին զրպարտեց իմ նախնիներին, հրամանագիր գրել տալով՝ նզովք սահմանեց, որ մեզ չթողնեն մեր հայրենիքում: Հրամանագիրն էլ պահեց իր գանձատանը, այն իմ ձեռքը տուր»: Եվ թագավորը զարմանալով նախատինք էր արտահայտում իր պապի հասցեին, թե ինչո՞ւ այսպիսի գորեղ ու հաջողակ մարդկանց հանեց իրենց երկրից: Ու հրամայեց իր սպասավորներին փնտրել ու գտնել հրամանագիրը: Նրանք էլ գնացին, գտան ու շտապով բերեցին: Թագավորը, այն ձեռք առնելով, ոտքի կանգնեց ու ասաց. «Ա՛ռ, Սմբա՛տ, այն գրությունը, որ դու պահանջում էիր»: Սմբատը վեր կացավ, խոնարհվեց ու ասաց. «Ո՛վ արքա, քանի որ այդքան զթասիրտ վարվեցիր, իմ հանդեպ բարերարությունդ կատարելությամբ ցույց տուր. այդ գրությունը գրված է թագավորի ձեռքով, թագավորի ձեռքով էլ պիտի ջնջվի. հրամայի՛ր քո առջև կրակ վառել և քո ձեռքով նրա մեջ նետիր այդ գրությունը»: Թագավորն անմիջապես հրամայեց, և կրակ վառեցին: Հանելով սուրը՝ նա կտրատեց թուղթը, զցեց կրակի մեջ ու այրեց, որից Սմբատը շատ ուրախացավ ու մեծապես շնորհակալ եղավ թագավորից: Մրանից հետո ուրիշ բազմաթիվ ու մեծամեծ պարզկներով էլ նրան

պարզևատրելով, թագավորական զգեստներով զգեստավորելով՝
Դավիթ թագավորը նրան այդպես վերադարձրեց իր տունը:

(Ստ. Օրբ., գլ ԿԶ)

Սա (125) Վրաստանի թագավոր Դավթի ուղեկցությամբ գնաց Խաչենի գավառը, մեծ իշխան Ջալալի որդի Աթաբեկի մոտ և նրա քույր Մինա խաթունին իրեն կին առավ, դեռ իր առաջին կնոջ կենդանության օրոք: Դա անհարիր էր քրիստոնեական օրենքին ու չարժանացավ եկեղեցու վարդապետների հավանությանը: Իր տունը բերելով կնոջը՝ նրանից ունեցավ մի գեղեցիկ որդի, որին անվանեց Ջալալ, և երկու դուստր, որոնցից ավագին կնության տվեց Իվանե աթաբեկի քեռորդի մեծ Գրիգորի որդի Հասանի որդի, Խաչենի մեծ ու փառաբանված իշխան Գրիգորին: Իսկ մյուս դստերը հոր մահից հետո եղբայրները հարս տվեցին վրաց թագավորական տուն՝ որպես կին Դավիթ թագավորի եղբայր Մանվելին՝ Դեմետրե թագավորի (126) որդուն. Դեմետրեն էլ յոթ հարյուր տասնինը թվականին մեռած Դավիթ թագավորի որդին էր:

(Ստ. Օրբ., գլ. ԿԶ)

[Վրաց] Դավիթ թագավորի [մահից] հետո Տարսայիճը նրա Դեմետրե որդուն բերում է իր տուն, դաստիարակում՝ հոր պատվիրանի համաձայն: Ապա մեծ ջանքերով օժանդակում է նրան, որը հոր տեղում Վրաստանի թագավոր է նստում յոթ հարյուր քսանմեկ թվականին: Իսկ Աբաղայից հետո, որ մեռավ յոթ հարյուր երեսունմեկ թվականին (127), այս ամբողջ աշխարհի դանը դարձավ նրա եղբորորդի Թագուտարը, որն իրեն Ահմադ կոչեց: Նա մտածեց վերացնել քրիստոնեական կրոնը և բոլոր ժողովուրդներին մուսուլման դարձնել: Իր իշխանության երրորդ տա-

րում Մուղանում սպանել տվեց իր մյուս եղբորը՝ Ղոնգրաթային, բյուզանդական կողմի սուլթան Խիաթեղդինին և Ցագանի երկու որդիներին: Գարնանային եղանակին անհամար զորքերով գնաց Խորասան՝ Աբադա դանի որդի Արդունի դեմ, որպեսզի սպանելով վերացներ այդ թագաժառանգին: Եվ նրան գերի բռնելով՝ վերադարձավ:

Բայց այն գիշեր քրիստոնյաների աստվածը մեծավորների սիրտը դարձրեց Արդունի կողմը, որին նրանք ազատեցին բանտի կապանքներից, թագավոր դարձրին ու նրա բոլոր թշնամիներին սրածելով կոտորեցին: Հետապնդելով սատկեցրին Ահմադին ու իր համախոհներին՝ Հասան Մանգլի շեյխին, Սահիբ-դիվանին, Ալինախին և ուրիշ շատերի: Մեծավորների հետ էր նաև Դեմետրե թագավորը, որին Արդունը սիրեց ու նրան տվեց ամբողջ Հայոց երկիրը՝ Ավագի, Շահանշահի, Գագեցու, ինչպես նաև Սադուն աթաբեկի որդիների տիրույթները: Նա շատ էր սիրում քրիստոնյաներին ու եկեղեցիները և խիստ մեծարեց ու սիրեց նաև Տարսայիճին, որը նույնպես մեծավորների հետ էր:

Ապա Դեմետրեն իր ազատներով վերադարձավ մեծ խնդությունմբ, նրանց հետ էլ՝ հայոց ու վրաց մեծամեծները: Երբ հասան Շարուր, թագավորին ընդառաջ գնաց Տարսայիճը և մեծամեծ պատիվներով ու արքայական ընծաներով մեծարեց նրան: Թագավորը Տարսայիճին վերցրեց, իր հետ տարավ Ավագի երկիրը՝ Այրարատ, և բազում թախանձանքներով համոզելով ու ստիպելով՝ նրան աթաբեկ նշանակեց իր ամբողջ տերության վրա՝ մինչև Տիգրիս, Անի ու Կարս: Իր Դավիթ և Մանվել տղաներին էլ հանձնեց նրա ձեռքը՝ դաստիարակելու ու խնամելու:

Եվ այնուհետև Տարսայիճը Հայոց աշխարհի աթաբեկությունն էր կատարում ու մեր ճնշված ժողովրդի համար շատ դյուրություններ ու բարեգործություններ արեց: Գնալով Տիգրիս՝ լիր

առաջ] բացել տվեց արքունի հնադարանը և կարդաց բոլոր դավթարները: Չէ՞ որ Հայաստանի վանքերի անունները գրված էին դավթարում, քանի որ վանքերը հարկի տակ էին դրված: Ապա նա կանչել տվեց գլխավոր դիվանադպրության քարտուղարին, փոխեց դավթարը. հանեց ավելի քան հարյուր հիսուն վանքերի անունները. հին դավթարը այրեց կրակով ու այդպիսով բոլոր եկեղեցիներն ազատեց [հարկերից]: Եվ ընդհանրապես Տարսայիձը բոլորի նկատմամբ այնքան բարեգործ ու գթասիրտ գտնվեց, որ Հրազդան գետի մոտի Նետիս գյուղում խաչ կանգնեցրին ու կոչեցին նրա անունով:

(Ստ. Օրբ., գլ. ԿԶ)

Այդ ժամանակ Արղուն դանի զորքերը պառակտվեցին. մեծ շփոթություն առաջացավ գլխավոր զորավարների [ու այլ պաշտոնյաների] միջև: Մեծ արյունահեղություն եղավ: Արղունը բռնեց ավագաց ավագ կամ տերանց տեր կոչված Բուղա Չինքսան զորապետին ու սպանեց՝ իր դեմ դավադրություն կազմակերպելու մտադրության պատճառով: Նրա հետ սպանեց նաև նրա բոլոր համախոհներին՝ հազարապետներ Ղազանին (128) և Թուխլուխին, Արուխին (129), Օճանին (130) ու բազմաթիվ ուրիշների: Այդ նույն առիթով Վրաստանի Դեմետրե թագավորին ևս զրպարտեցին, վրան անհիմն մեղադրություններ բարդելով՝ մահվան դատապարտեցին և տանելով անմեղ տեղն սպանեցին Մովկանա մեծ դաշտում (131)՝ Կուր գետի եզրին, յոթ հարյուր երեսուներթովականին (132):

(Ստ. Օրբ., գլ. ԿԶ)

Դվինում կրկնված մյուս ժողովը (133) Աբրահամ կաթողիկոսի (134) ղեկավարությամբ, որը վերաբերում էր Վրաստանի պիղծ

կաթողիկոս Կյուրոսի բաժանվելուն ու Աղվանքի գատվելուն: Ժողովին մասնակցում էր Սյունյաց մետրոպոլիտ սքանչելի Քրիստափորը Հայաստանի մյուս [թեմերի] աթոռակալների հետ: Ժողովում լիովին վերացրին քաղկեդոնականների կապն ու շփումը և ահավոր նզովքներով արգելեցին մեզ հարաբերություն ունենալ և հաղորդակցվել նրանց հետ:

...Սյունը սուրբ հայրերի ժողովն էր Անիում (135), որտեղ քննելով վրաց [եկեղեցուն] համախոհ գտան Վահան կաթողիկոսին, որը Բաղքից էր: Եվ քանի որ նա սրբապատկեր էր մտցրել հայոց եկեղեցիները ու պայծառ խաչը վերացրել բոլոր սեղանների վերևից և [դրանք] զարդարել սրբապատկերներով, նզովքներով նրան հեռացրին ու տեղը դրեցին ոմն Ստեփանոսի (136):

Իսկ վերջում սպասալար Ջաքարիայի և վրաց աթաբեկ Իվանեի ժամանակներում դարձյալ սուրբ հայրերի՝ եպիսկոպոսների, վարդապետների ու քահանաների ժողով [գումարվեց] Սևան կղզու մոտի Գետակնում ու միաժամանակ Անիում, որտեղ սաստիկ նզովքներով վերացրին ու հեռացրին վրացական և հունական [եկեղեցիների] բոլոր համախոհներին:

(Մտ. Օրբ., զլ. ԿԹ)

...Այնուհետև գույժը հասավ արքունիք (137), ուր տազնապ ու աղաղակ բարձրացավ, այնտեղ գտնվողները զգուշությամբ նախապատրաստված չէին, այլ անտեղյակ էին: Մեծ բյուրապետ Թաչարը դրանից վախեցած գնաց-միացավ Նավուզին: Դրա հետևանքով Բայտուլի կողմնակից զինվորները սրտաբեկվեցին, բոլորն էլ նրան թողեցին ու փախան: Փախավ նաև հիմար Բայտուն ու եկավ Դուքալի մոտ, որն իր զորքերով այդ ժամանակ նստած էր Նախիջևանի դաշտում՝ Երասխի եզրին: Երբ Դուքալը նրան տեսավ, հոգու արիությամբ ամբողջապես թուլացավ, նրա

հազարապետերն էլ երկմտանքի մեջ ընկան ու բռնելով Բայտուին ետ դարձրին, ուղարկեցին Ղազանի մոտ, իրենք էլ փախան դեռ ու դեն: Իսկ Դուքալը գնաց-թաքնվեց Վրաստանի ամբողջներում, որին հետո Բեքայը բռնեց ու հանձնեց Խուռուսչիի ձեռքը, որը և նրան չարաչար կերպով սպանեց... Ահա այսպես [Խուրթուշահն ու Նավթուզը] առանց պատերազմի ու ճակատամարտի գրավեցին այս ամբողջ աշխարհը և Ղազանին (138) թագավոր նստեցրին իր հայր Արդունի թագավորական տեղում:

Աստվածատյաց այդ Նավթուզը երբ եկավ, հրաման արձակեց առհասարակ քանդել բոլոր եկեղեցիները, կողոպտել բոլոր քրիստոնյաներին, թլպատել քահանաներին: Այդ պատճառով քրիստոնյաներին ամենուրեք մեծ վշտեր պատճառեցին ու անտանելի աղետների ենթարկեցին: Քանդեցին շատ եկեղեցիներ, բազմաթիվ քահանաների խողխողեցին, մեծ թվով քրիստոնյաների կոտորեցին: Իսկ ովքեր կարողացան սրից խուսափել, նրանց էլ ունեցվածքը հափշտակեցին: Գերեվարեցին բազմաթիվ կանանց ու մանուկների: Բաղդադում, Մոսուլում, Համադանում, Թավրիզում, Մարաղայում, բյուզանդական երկրներում ու Միջագետքում անպատմելի ոճիրներ գործեցին: Իսկ մեր [նահանգի] սահմաններում կողոպտեցին Նախիջևանի եկեղեցիները, գերի վերցրին քահանաներին, բազում չարչարանքների ենթարկեցին, քանդեցին սրբարանների դռները, խորտակեցին սեղանները, բայց գորագլուխները թույլ չտվեցին եկեղեցիները քանդել՝ վախենալով Վրաստանի զորքերից...

...Սակայն, երբ Նավթուզը եկավ և եկեղեցիները քանդեց, Դեմետրեի որդի վրաց մանուկ թագավոր Դավիթը իր բոլոր նախարարներով ու ազատագունդ մարդկանցով գնաց Մաթնուլեթ, մտավ այն անառիկ բերդը, որ կոչվում է Մողենախե, այսինքն՝ «ե՛կ և տե՛ս», ու իրեն օգնական դարձնելով մեթնուլների, փխայ-

ցիներին և շրջակա [մյուս] բոլոր ժողովուրդներին՝ գրավեց Ալանաց գուռը, որ հնում Դարիալ էր կոչվում, իսկ այժմ՝ Ջասանի կիրճ. այնտեղից հեռացրեց թաթարական պահակագործը: Դա ճանապարհն է խազարների, ալանների, օսերի, դիչչաղների և Բերքայի սերունդների՝ հյուսիսային աշխարհի այն մեծ թագավորության [գորքերի], որտեղ այժմ դան են Թոթամանգուն և Նուխան՝ Բաթուի և Սարթախի թոռները: Այդ խնդրով [Դազանը] խոստման երդումով շատ պատվիրակներ ուղարկեց Դավթի մոտ, բայց նա չլսեց ու ամբողջից դուրս չեկավ: Դրանից հետո մեծ Խութլուշահը մեծաքանակ զորքով վեր կացավ-գնաց, մտավ Վրաստան և նստեց Մուխրանի դաշտում, որը թագավորի բերդի մոտ էր: Նա իմացավ, որ բերդն անառիկ ամրությամբ է: Պատվիրակների միջոցով Դավթին բերդից դուրս կանչեց, բայց նա չեկավ, այլ իր կյանքի [ապահովության] համար երաշխիք պահանջող պատանդներ պահանջեց՝ [խոստանալով, որ դրանից հետո] կգա: Ուստի և Խութլուշահը [որպես պատանդ] ուղարկում է իր որդի Շիպաուչին և ուրիշ երեք մարդու մեծամեծ պատվավորներից: Թագավորը նրանց դնում է հսկողության տակ, իսկ ինքը գալիս է Խութլուշահի մոտ, որին հանդիպում է շատ ընծաներով: Նրա կողմից էլ արժանանում է պատվի, մեծամեծ պարգևների, ինչպես նաև իրեն չղավելու պայման ու խոստում է վերցնում: Այս ամենի համար միջնորդ էր իր կաթողիկոսը: Եվ այսպես Դավիթը վերադարձավ իր բերդը ու ազատ արձակեց պատանդներին: Խութլուշահն էլ խաղաղությամբ վերադարձավ Ռանի դաշտը (139)՝ այնտեղ ձմեռելու:

(Ստ. Օրբ., գլ. Հ)

Մեր Հայոց աշխարհի կործանման տարիներին, մի դառն ու դաժան ժամանակ, երբ յոթ հարյուր քառասուններեք թվականն էր

(140), այսինքն տասնհինգերորդ հորեյանին, Քեղաթու դանի (141) տիրապետության, Հայոց Տեր-Գրիգոր կաթողիկոսի (142) աթոռակալության, Վրաստանի Դավիթ թագավորի (143) գահակալության, այս նահանգում ամենաօրհնյալ տոհմից Ելիկումի ու իր եղբայրների իշխման օրոք, ես՝ բազում մեղքերի պարտական Տեր-Ստեփանոսս, Սյունյաց եպիսկոպոսս, Տարսայիճ մեծափառ իշխանի որդիս, Նորավանքի և Տաթևի վսեմ ու աշխարհահռչակ տների առաջնորդս, վերին տնօրինությամբ հանդիպելով անպատմելի այս պարզևին՝ աստվածընկալ սուրբ նշանին, վրան տեսա Հիսուսի արյան ներկվածքի հետքը: Դա բերել էին Արցախ գավառից: Մեջս եռաց [այն ձեռք բերելու] սաստիկ ցանկությունը, և գնեցի բուն սեփականատերերից՝ Դլենի թոռներից, հինգ հարյուր դահեկանով, միանվագ, չհաշված հավելյալ պարզևները:

(Ստ. Օրբ., գլ. ՀԱ)

Արդ՝ նյութի պատրաստվելուց հետո աշխատությունը շարադրվեց Արդունի որդի մեծ և ինքնակալ արքա Ղազան դանի աշխարհակալության ժամանակ, երբ ամենուր տիրում էր նետողաց ազգը, երբ թագավորում էին Վրաստանի Դավիթ թագավորը՝ Դեմետրեի որդին, և Հայաստանի թագավոր Հեթումը՝ Լևոնի որդին (144), իսկ այս նահանգում իշխում էր Տարսայիճի որդի օրհնյալ և բարեպաշտ Ելիկումը իր եղբայրներով, աստվածապատիվ ու հոգևոր տեր ինքնիշխան պատրիարք Գրիգորի և Աղվանքի կաթողիկոս Տեր-Ստեփանոսի (145) տարիներին, քրիստոնեական թվականությամբ՝ հազար երկու հարյուր իննսունինը թվականին, իսկ մեր հայոց թվականությամբ՝ տասնչորս հորեյանին և քառասունվեց թվին, հարյուր ութսունվեց օլիմպիադին և երկրորդ տարում, հիսուն ընդիքտիոնին՝ պակասած թվով, իսկ ըստ արեգակի քսանության շրջանի մեկ հինգհարյուրյակի՝ երկու հարյուր

տասնչորս թվականին, Նորավանքի այս վսեմ ու փառաբնակ ուխտում, աստվածաբնակ այս տաճարների ու աստվածակիր սուրբ նշանների հովանավորության ներքո:

(Մտ. Օրբ., Հիշատ.)

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մամիկոնյանների և Տարոնի համար Ստեփանոս Օրբելյանը նկատի ունի Հովհան Մամիկոնյանի, Բագրատունիների համար՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցու, վասպուրականցիների համար՝ Թովմա Արծրունու, Աղվանքի համար՝ Մովսես Կահանկատվացու համապատասխան աշխատությունները:

2. Բնագրի թարգմանիչ Ա. Ա. Աբրահամյանը նշում է, որ տարբեր ձեռագրերում «Բյուզանդիա» անվան փոխարեն կիրառվում են «ի Հռոմոնց», «ի Հռովմայ» տեղանունները, և «Բյուզանդիա» թարգմանությունը պատկանում է իրեն՝ թարգմանչին: Կարծում ենք՝ նման թարգմանությունը տեղին չէ, և պետք է պահպանել բնագրում հիշատակված անվանաձևերը, որովհետև «Բյուզանդիա» տեղանունը բնորոշ է պատմական ավելի ուշ ժամանակաշրջանի և ոչ թե Գրիգոր Լուսավորչի գործունեության ժամանակահատվածին:

3. Խոսքը Գրիգոր Լուսավորչի (257-331 թթ.) մասին է:

4. Մասքութքը կամ Մազքութքը մասքութների երկիրն էր, որը գտնվում էր Կասպից ծովի արևմտյան ափին՝ Աղվանքից հյուսիս-արևելք:

5. Հոնաց դուռը ռազմական կարևոր նշանակություն ունեցած այն կիրճի ամրացված տեղն էր Կասպից ծովի արևմտյան կողմում՝ Դերբենդ քաղաքի մոտակայքում, որ կոչվել է նաև Ճորա պահակ:

6. Փոքր Սյունիք ասելով երբեմն հասկացվել է Արցախը Մեծ Սյունիքին սահմանակից լինելու պատճառով:

7. Ամարասը գյուղաքաղաք էր և գտնվում էր ներկայիս Արցախի Հանրապետության Մարտունի քաղաքից 10 կմ հյուսիսարևելք: Այստեղ է գտնվում Ամարասի վանական համալիրը, որը, ըստ Փավստոս Բուզանդի, հիմնադրել է Գրիգոր Լուսավորիչը IV դարի սկզբին, իսկ նրա կառուցումը կապված է նաև Գրիգոր Լուսավորչի թոռ Գրիգորիսի անվան հետ, որը թաղված է եկեղեցու արևելյան կողմում: Մեսրոպ Մաշտոցը V դարում Ամարասի վանքում հիմնել է Արցախի առաջին դպրոցը:

8. Խոսքը հայոց Արշակ Բ (350-368 թթ.) թագավորի մասին է, որի օրոք Լուսավորչի տոհմի ներկայացուցիչ Ներսեսը նշանակվեց հայոց պատրիարք:

9. Ներսես Ա Մեծը հայոց կաթողիկոսն է, որը ծնվել է մոտ 329 թվականին, իսկ կաթողիկոսական գահին նստել է 353-373 թվականներին:

10. Մարդպետունիները Արշակունյաց Հայաստանի անվանի նախարարական տոհմերից էին և տիրում էին Վասպուրական նահանգի Մարդաստան գավառին: Նրանք զբաղեցնում էին մարդպետության գործակալությունը, որը լայն իրավասություններ ուներ արքունիքում ու երկրում, և կոչվում էին «Հայր մարդպետ»:

11. Խոսքը Պարսից արքունիքի մասին է:

12. Խազարները կամ խազիրները թյուրքական լեզվախմբին պատկանող վաչկատուն ցեղեր էին և հոներից հետո ներխուժել են Արևելյան Եվրոպա, ապա բնակվել են Արևմտյան Մերձկասպյան երկրամասերում, Մուլակ գետի և ստորին Վոլգայի միջև: 560-ական թթ. ենթարկվել են Թյուրքական խաքանությանը, որի անկումից հետո՝ IV դարի երկրորդ կեսին, ստեղծել են Խազարա-

կան խաքանությունը և հաճախ արշավանքներ ձեռնարկել Հարավային Կովկասի ժողովուրդների դեմ:

13. Ասորիքը հնագույն պետություն էր Մերձավոր Արևելքում, որն արևմուտքում սահմանակից էր Միջերկրական ծովին, իսկ արևելքում՝ Միջագետքին: Ավելի ուշ շրջանում Ասորիքը՝ որպես հռոմեական պրովինցիա, սահմանակից էր Սասանյան Պարսկաստանին:

14. Խորասանը գտնվում էր Սասանյան Պարսկաստանի հյուսիս-արևելքում: Մահմեդականության շրջանում այն ավելի մեծ տարածք էր ընդգրկում, քան այսօր՝ ներառելով որոշ տարածքներ նաև Աֆղանստանից, Թուրքմենստանից, Ուզբեկստանից և Տաջիկստանից:

15. Խորեզմը հնագույն պետություն էր Ամուդարյա գետի ստորին հոսանքում: Այն իր հզորության գագաթնակետին հասավ խորեզմշահերի տիրապետության շրջանում (XI–XIII դդ.):

16. Ույծ (Ոյծ) տեղանունը, ըստ Ղ. Ալիշանի, հետագայում էլ է պահպանվել Սյունիքում «Ուզ» ձևով:

17. Աղիստուն գտնվել է Ծղուկ գավառում և, ըստ Ս. Գ. Բարխուդարյանի, ձևափոխվելով դարձել է Աղուդի:

18. Շաքի անունը պահպանվել է մինչև օրս: Այն Ս. Օրբելյանի հարկացուցակում հիշատակվում է Շաքե ձևով Այլախ գավառում:

19. Մորենին, որը ձեռագրերում ներկայանում է նաև Մրենի և Մրեն ձևերով, գտնվում էր Ծղուկ գավառում:

20. Խոսքը Պարսից արքայից արքա Հազկերտ Բ-ի (439-457 թթ.) մասին է, որին հայ, վրաց և աղվանից նախարարները մահվան սպառնալիքի ներքո կեղծ երդում են տալիս հավատափոխ լինելու և մագդեզաց կրոնն ընդունելու մասին:

21. Հայոց մարզպան Վասակ Սյունին (441-451 թթ.) է:

22. Միհրանը պարսից գորավար էր:
23. Վրաց թագավոր Վախթանգ Ա Գորգասալն է, որը ծնվել է մոտ 440 թվականին և մահացել 502 թվականին:
24. Վահանանց պատերազմի (481-484 թթ.) ղեկավար Վահան Մամիկոնյանն է՝ Վարդան Մամիկոնյանի եղբորորդին, որը պատմության մեջ հայտնի է Գայլ Վահան անվամբ:
25. Այս դաշտը սկզբնաղբյուրներում հայտնի է նաև Ճարմանայնու անվամբ, որտեղ 482 թ. տեղի ունեցավ ճակատամարտ պարսից զորքերի և հայ-վրացական միացյալ ուժերի միջև:
26. Շիրակը Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի հյուսիսային գավառներից էր, տարածվում էր Ախուրյան գետի միջին և ստորին հոսանքի ավազանում:
27. Խոսքը Աբրահամ Ա Աղբաթանեցի կաթողիկոսի (607-613 թթ.) օրոք տեղի ունեցած հայ-վրացական դավանաբանական տարաձայնությունների մասին է:
28. Խոսքը Դվինի 608 թ. ժողովի մասին է:
29. Վրաց կաթողիկոս Կյուրիոն Ա-ն է, որն աթոռակալել է 599-614 կամ 616 թվականներին: Նրա օրոք և ջանքերով վրաց եկեղեցին անջատվեց Հայոց միաբանությունից:
30. Կողոնիան բնակավայր էր Բյուզանդիայում՝ Գայլ գետի վերին հոսանքի ավազանում գտնվող Կողոնիա երկրամասում:
31. Մովսես Բ Եղվարդեցի կաթողիկոսն է, որն աթոռակալել է 574-604 թվականներին:
32. Կանգրաց լեռը գտնվում էր Կանգարք գավառում, որը Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի գավառներից էր:
33. Ըստ Ուխտանեսի՝ Ցուրտավը վերանվանվել է Գաջենք:
34. Հաղպատը գտնվում է ՀՀ Լոռու մարզում՝ Ալավերդի քաղաքից 10 կմ հեռավորության վրա: Այստեղ էր գտնվում Հաղպատի միջնադարյան խոշոր վանական համալիրը:

35. Հայոց թագավոր Աշոտ Ա Բագրատունին (885-890 թթ.) է:
36. Հայոց թագավոր Սմբատ Ա Բագրատունին (890-914 թթ.) է:
37. Ափշինն Ատրպատականի արաբ աստիկանն էր:
38. Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Բ Գառնեցին է, որն աթոռակալել է 877-897 թվականներին:
39. Վրաց Ատրներսեհ իշխանն (888-923 թթ.) է, որին Սմբատ Ա Բագրատունին ճանաչեց որպես վրաց թագավոր:
40. Վասակը Սյունյաց իշխաններից մեկն էր՝ Սահակի եղբայրը:
41. Սմբատ Ա-ի որդի Աշոտ Բ Երկաթն է, որը թագավորել է 914-928 թվականներին:
42. Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցի կաթողիկոսն (898-929 թթ.) է:
43. Հայոց թագավոր Աշոտ Գ Ողորմածն է, որը գահակալել է 953-977 թվականներին, սակայն նա ոչ թե Սմբատի, այլ Աբաս Ա-ի (929-953 թթ.) որդին էր:
44. Հայոց կաթողիկոս Վահան Ա Սյունեցին (968-969 թթ.) է:
45. Խոսքը վերաբերում է Հայաստանի կենտրոնական թագավորությանը հակադիր Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության հիմնադրմանը, որը տեղի ունեցավ 908 թվականին:
46. Հայոց Սմբատ Ա Բագրատունի թագավորն է, գահակալել է 890-914 թվականներին:
47. Հայոց Սմբատ Բ թագավորի (977-990 թթ.) օրոք նրա եղբայր Գուրգենը, որն իշխում էր Լոռիում, ըմբոստացավ Անիի թագավորության դեմ, իսկ նրա որդի Դավիթը (Անհողին) հռչակվեց թագավոր: Այսպես առաջացավ Տաշիր-Ձորագետի կամ Լոռու թագավորությունը (982-1113 թթ.), որը Հայաստանում ավատատիրական հարաբերությունների զարգացման արդյունք էր:

48. Կարսի կամ Վանանդի թագավորությունը (963-1065 թթ.) հիմնադրել է հայոց Աշոտ Գ Ողորմած թագավորի (953-977 թթ.) եղբայր Մուշեղ Ա-ն 963 թ.՝ ճանաչելով Անիի թագավորության գերիշխանությունը:

49. Խոսքը Հարժիք, Բերդաներեչի և Յուրա գյուղերի մասին է:

50. Բերդաներիչին կամ Բերդաներեչին հարկացուցակում նշվում է Սյունյաց Ծղուկ գավառի գյուղերի շարքում:

51. Սյունյաց Ստեփանոս Գ եպիսկոպոսն է, ձեռնադրվել է Շնորհալու կողմից և աթոռակալել 1168-1216 թվականներին:

52. Վրաց թագավոր Գեորգի Գ-ի (1156-1184 թթ.) դուստր և հաջորդ թագուհի Թամարն է, որը գահակալել է 1184-1213 թվականներին:

53. Գեորգի Լաշան Թամարի և Սուլանի որդին էր, գահակալել է 1213-1223 թվականներին: Ըստ Հ. Մանանդյանի՝ Գեորգի Լաշան մահացել է Բագավանում 1223 թ. հունվարի 18-ին՝ չորեքշաբթի օրը:

54. Չաքարե և Իվանե եղբայրները պետական ու ռազմական նշանավոր գործիչ Սարգիս Չաքարյանի որդիներն էին, գործել են վրաց Թամար թագուհու և Գեորգի Լաշայի օրոք: Սարգիս Չաքարյանը հայոց և վրաց գորքերի ամիրսպասալարն էր: Նրա մահից հետո այդ բարձր պաշտոնին նշանակվում է ավագ որդին՝ Չաքարեն (մահացել է 1212 թ.), նրա կրտսեր եղբայր Իվանեն դառնում է վրաց արքունիքի աթաբեկ (մահացել է 1227 թ.):

55. Կայեն գավառը XII-XIII դարերում վարչական միավոր էր Հայաստանում: Վաղ միջնադարում կոչվել է Ձորոփոր և ընդգրկել է Աղստև գետի միջին հոսանքի շրջանը: Կայենում էր գտնվում նույնանուն բերդը:

56. Այսինքն՝ 1216 թվականին:

57. Ելիկումը Ստեփանոս Օրբելյան պատմիչի հոր՝ Տարսայիճի պապն էր: Ապրել է XII դարում: Վրաց Օրբելյան տոհմից էր, կինը՝ Խաթունը, հայուհի էր: Ելտկուզից տիրույթներ էր ստացել: Որդին էր Լիպարիտը: Նրանից է սերվել Օրբելյան տոհմը Հայաստանում:

58. Լիպարիտը Ստեփանոս Օրբելյան պատմիչի պապն էր: Իվանե Զաքարյան աթաբեկից ստացել էր բազմաթիվ գյուղեր Վայոց ձորում, Գեղարքունիքում, Կոտայքում և այլ վայրերում: Դարձավ իշխանաց իշխան: Օրբելյան տոհմի հիմնադիրն է Հայաստանում: Պատմության ասպարեզում սկսել է հանդես գալ XII դարի վերջին քառորդից:

59. Տեր-Սարգիսը Աղվանքի կաթողիկոսի կողմից ձեռնադրվում և Վայոց ձորի Նորավանքում եպիսկոպոս է նստում 1216 թ.՝ հիմք դնելով այստեղի եպիսկոպոսության: Ստեղծվում է առանձին թեմ:

60. Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի կաթողիկոսն է, որը կոչվել է նաև Մավրիանցի և աթոռակալել է 1221-1267 թվականներին:

61. Այս դպելը վրացերենից է, որը Ս. Մալխասյանը բացատրում է «տպեթցի»: Վրացական պաշտոնական մի տիտղոս էր Տբերի եպիսկոպոսի տիտղոսը:

62. Բնագրում նշված է «ճղանդիտել»: Այդպես էր կոչվում Ճղոնդիդի եպիսկոպոսը, որը, Դավիթ Շինարարից սկսած, նաև արքունի դիվանադպիրների գլուխն էր:

63. Նշանավոր Վարձիա վանքն է Վրաստանում:

64. Բնագրում նշված է «ծիրամ ծղոր», որը վրացերեն է, և բնագրի թարգմանիչ Ա. Ա. Աբրահամյանը թարգմանել է նաև այս բառը՝ գրելով «վանահայր»:

65. Բնագրում նշված է «մամթավար» (պետք է լինի՝ մամամթավարի), որը վրացերեն է, և թարգմանիչը թարգմանել է նաև այս բառի իմաստը՝ «հայրապետ»:

66. Սուրմարին նույն Սուրբ Մարին է: Մա այն բնակավայրն է, որի հիշյալ անունը, հետագայում աղավաղվելով, կոչվել է Սուրմալու, որն այժմ գտնվում է Թուրքիայի տարածքում:

67. Շելյուր իսլամական վանքի առաջնորդն է: Բառն արաբերեն է և նշանակում է «ծերունի, գիտուն, վանահայր»:

68. Այսինքն՝ 1211 թվականին:

69. Այսինքն՝ Թամար թագուհու (1184-1213 թթ.):

70. Այսինքն՝ 1223 թվականին:

71. Արմազ լեռը գտնվում է Կուր գետի մոտ՝ Վրաստանի հին մայրաքաղաք Մցխեթի դիմաց՝ Թբիլիսիից ոչ շատ հեռու:

72. Նկատված է, որ Օրբեթ բերդի տեղը Ս. Օրբելյանը ճիշտ չի նշել: Այն գտնվել է ոչ թե Արմազ լեռան վրա, այլ Կուր գետի աջ վտակ Քցիա գետի մոտ: Մի ժամանակ ներառվել է Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի մեջ:

73. Խունան ամրոցը գտնվելիս է եղել Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի սահմանագլխին: Կոչվել է նաև Մակուրիսցիլե, Խանցիլե: Խունան անունով կոչվել է նաև քաղաքը, որը նույն Հունարակերտն է:

74. Ըստ բնագրի թարգմանիչ Ա. Ա. Աբրահամյանի՝ Սպերի ծով ասելով պատմիչը նկատի ունի Սև ծովը, որին հանգում էր Վրաստանի արևմտյան սահմանը:

75. Կ. Շահնագարյանը կարծում է, որ «Քեքավուս» անունով պարսկական թագավոր չի եղել:

76. Չինաստանն է, թեև տարաձայնություններ կան պատմագրության մեջ այս աշխարհի տեղի հարցի շուրջ:

77. «Քարթլիս ցխովրեբան» բովանդակում է Վրաստանի պատմությունը: Այս անվանումը բառացիորեն նշանակում է «Վրաց կյանք»:

78. XII դարի պատմիչ Մխիթար Անեցու երկը բաղկացած է երեք 3 պրակից, որոնցից պահպանվել է միայն առաջինը:

79. Այսինքն՝ 1049 թվականին:

80. Վանանդի թագավոր Գագիկն է՝ Աբասի որդին, թագավոր է դարձել 1029 թվականին, բայց Շահնշահ չի կոչվել: Ս. Օրբելյանը այստեղ նրան շփոթել է Բագրատունի Գագիկ Ա-ի հետ (990-1020 թթ.), որը կոչվել է Շահնշահ:

81. Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդին Մոնոմախն (1042-1054 թթ.) էր:

82. Այստեղ նշվում է Կարնո դաշտ, որը գտնվում էր Կարին գավառում, մինչդեռ պետք է լինի՝ Կարուց դաշտ, քանի որ Բասենում էր: Այդ ճակատամարտն էլ տեղի է ունեցել Բասենի դաշտում:

83. Վանանդը Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի հյուսիսային գավառներից էր, կոչվել է նաև Վերին կամ Անփայտ Բասեն: Այստեղ էր գտնվում Կարսի սարահարթը, որով Վանանդը սահմանակից էր Այրարատի Աշոցք և Շիրակ գավառներին:

84. Որդրու գյուղը գտնվում էր Բասենում: Այս գյուղը հիշատակվում է նաև V դարի պատմիչների երկերում:

85. Այսինքն՝ 1064 թվականին:

86. Արշարունյաց գավառը նախկին Երասխաձորն է՝ Այրարատ նահանգի գավառներից մեկը, որը տարածվում էր Արաքսի երկու ափերին: Գավառը պատկանել է Արշակունիներին: Կամսարականների Հայաստան գալով՝ Արշակունիներն այն նվիրեցին եկվորներին, և Արշավիր Կամսարականի անունով կոչվեց Արշարունիք: VIII դարում՝ արաբական տիրապետության ժամա-

նակաշրջանում, կորցնելով իրենց դերը քաղաքական կյանքում, Կամսարականները Արշարունիքը դրամով վաճառում են Բագրատունիներին:

87. Բաղքը պատմական Հայաստանի Սյունիք նահանգի գավառներից էր, X-XII դարերում ընդարձակվելով՝ ավելի մեծ տարածք է ընդգրկում: Տաթևի վանքին տրվող հարկի հին ցուցակում Բաղքը բաժանված է երկու մասի՝ արևելյան և արևմտյան, որից արևմտյանը կոչվում էր Բաղք գավառ, իսկ արևելյանը՝ Սյուս Բաղք: Ըստ Տաթևի թեմի հին հարկացուցակի՝ Բաղքն ուներ 93 գյուղ:

88. Ըստ Սեն-Մարտենի՝ Բեթանիա վանքը գտնվում է Մանգլիսի մոտ՝ Թբիլիսիի մոտակայքում, և ծաղկում էր ապրում Թամար թագուհու (1184-1213 թթ.) օրոք:

89. Վրաց Գեորգի Բ թագավորն է, որն իշխել է 1072-1089 թթ., Բագրատ Դ-ի (1027-1072 թթ.) որդին էր:

90. Վրաց Դավիթ Շինարար թագավորն է (1089-1125 թթ.)՝ Գեորգի Բ-ի որդին:

91. Իվանեն քաջ Լիպարիտի թոռն էր:

92. Այսինքն՝ 1123 թվականին:

93. Ագարակը գավառակ էր Տաշիրքի տարածքում, երբեմնի Լոռե քաղաքից ոչ շատ հեռու:

94. Դավիթ Շինարարի որդի Դեմետրեն թագավորել է 1125-1154 կամ 1155 և 1155-1156 թվականներին:

95. Այսինքն՝ 1128 թվականին:

96. Դմանիսը գտնվում է ներկայիս Վրաստանի Հանրապետության հարավում՝ Քվեմո Քարթլի երկրամասում, Դմանիսի մունիցիպալիտետի վարչական կենտրոնն է:

97. Գելաթի նշանավոր վանքը գտնվում է ներկայիս Քութայիս քաղաքի մոտ:

98. Այսինքն՝ 1161 թվականին:

99. Այսինքն՝ Խլաթի և Մանազկերտի ամիրայության ամիրային: Շահի Արմենը հիշյալ ամիրայության ամիրաների տիտղոսն էր:

100. Այսինքն՝ 1177 թվականին:

101. Այս Հասանը Գեորգի թագավորի իշխաններից էր: Նա է կատուցել Կայան բերդը Չորափոր գավառում՝ Հաղպատի վանքի մոտ:

102. Անեցի Ապիրատի որդի Գրիգորն է, որը հոր հետ մտել էր վրաց թագավորության ծառայության մեջ:

103. Հրոտից ամիսը հայոց հին տոմարի 12-րդ ամիսն էր և սկսվում էր հուլիսի 7-ից: Այսինքն՝ Իվանեն Լոռե բերդում սկսել է ամրանալ հուլիսի 20-ից:

104. Մեհեկի ամիսը հայոց հին տոմարի 7-րդ ամիսն էր և սկսվում էր փետրվարի 7-ից: Հետևաբար զորքը մնացել է մինչև փետրվարի 12-ը: Ուստի Լոռե բերդում Իվանեի պատսպարվելը տևել է 208 օր:

105. Այսինքն՝ 1184 թվականին:

106. Այս Գեորգին Վլադիմիր-Սուզդալյան Ռուսիայի մեծ իշխան Անդրեյ Բոգոլյուբսկու որդին էր: Թամարը նրա հետ ամուսնացած մնաց երկու տարի, որից հետո՝ 1187/1188 թթ., բաժանվեց:

107. Գեորգի Լաշան թագավորել է 1213-1223 թթ.՝ հաջորդելով մորը՝ Թամար թագուհուն:

108. Մժնկերտը բնակավայր էր Այրարատ նահանգի Աբեղյանք գավառում: Գտնվում է Մեծրաց (Մողանլու) լեռների մոտ (այժմ՝ Թուրքիայում):

109. Վաղարշակերտը գտնվել է Այրարատ նահանգի Բագրևանդ գավառում: Ներկայիս Ալաշկերտն է Թուրքիայում:

110. Կաղզվանը նշանավոր ավան էր Այրարատ նահանգի Արշարունիք կամ Երասխաձոր կոչվող գավառում՝ Կարսից մոտ 70 կմ դեպի հարավ-արևմուտք: Ներկայումս Թուրքիայում է:

111. Այսինքն՝ 1211 թվականին:

112. Հիշատակված վերջին չորս տեղանունները Սյունիքի բերդերից են:

113. Սա նույն Համադան քաղաքն է Պարսկաստանում:

114. Սյունյաց եպիսկոպոս Տեր-Ստեփանոսն էր:

115. Ելիկումի որդի Լիպարիտն է:

116. Խոսքը մոնղոլ-թաթարների մասին է:

117. Խոսքը Վայոց ձոր, Եղեգիք, Երերուն բնակավայրերի ու տարածքների մասին է:

118. Իվանեի որդի Ավագն է, որը փոխարինել է հորը և իշխել 23 տարի: Մահացել է 1250 թվականին:

119. Շահանշահը Ջաքարեի որդին էր: Մահացել է 1261 թ. և թաղվել Քոբայրում: Նրա մասին հիշատակում են Այրիվանեցին, Գանձակեցին, Վարդանը և ուրիշներ:

120. Խոսքը Մանգու Ղանի մոտ գտնվող Սմբատ Օրբելյանի մասին է, որը Ելիկումի որդին էր:

121. Այսինքն՝ մոնղոլների:

122. Այսինքն՝ 1250 թվականին:

123. Այսինքն՝ 1254 թվականին:

124. Ռուսուդանը Թամար թագուհու դուստրն էր՝ Գեորգի Լաշայի քույրը, որը թագավորել է 1223-1245 թվականներին:

125. Խոսքը Տարսայիճի մասին է:

126. Վրաստանի Դեմետրե Բ թագավորն է՝ Գեորգի Լաշայի որդի Դավթի որդին, որը գահակալել է 1272-1289 թվականներին:

127. Այսինքն՝ 1282 թվականին:

128. Ղազանը Արուխի ավագ որդին էր:

129. Արուխը Բաղդադի, ամբողջ Միջագետքի ու Ատրպատականի նահանգապետն էր:

130. Օճանը Ղազանի ախոռապետն էր:

131. Մովկանա դաշտը նույն Մուղանի դաշտն է:

132. Այսինքն՝ 1289 թվականին:

133. Խոսքը Դվինի 608 թվականի ժողովի մասին է:

134. Աբրահամ Ա Աղբաթանեցի կաթողիկոսն է, որն աթոռակալել է 607-615 թվականներին:

135. Անիի եկեղեցական այս ժողովը տեղի է ունեցել 969 թվականին:

136. Ստեփանոս Գ Սևանցի հայոց կաթողիկոսն է, որն աթոռակալել է 969-972 թվականներին:

137. Խոսքը մոնղոլական արքունիքի մասին է:

138. Ղազան դանը իշխել է 1295-1304 թվականներին:

139. Ռանի դաշտը տվյալ դեպքում նույն Մուղանի դաշտն է:

140. Այսինքն՝ 1294 թվականը:

141. Քեղաթու դանը հաջորդել է իր եղբայր Արղունին՝ իշխելով 1291-1295 թվականներին:

142. Գրիգոր Է Անավարզեցի հայոց կաթողիկոսն է, որն աթոռակալել է 1293-1307 թվականներին:

143. Վրաստանի թագավոր Դեմետրե Բ-ի որդի Դավիթն է, որին Քեղաթու դանը Արևելյան Վրաստանի թագավոր էր հաստատել 1293 թվականին:

144. Այսինքն՝ հայոց Լևոն Գ թագավորի (1269-1289 թթ.) որդի Հեթում Բ-ն, որը գահակալել է 1289-1307 թվականներին:

145. Աղվանքի Ստեփանոս Դ կաթողիկոսն է, որը հաջորդեց Ներսես Բ-ին 1261 թվականից:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ՄՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԷԼԵԱՆԻՒՄ²²

Ետ մահուան տեառն Անանիայի (1)՝ կացեալ յաթոռ սրբոյն Գրիգորի տէր Վահան ի Բաղաց (2): Սա դաշնագիր եղև ընդ Վիրս, միաբան դաւանութեամբ, վասն որոյ ժողովեալ յամուրն յԱնի ի թագաւորութեանն Աշոտայ (3) որդոյ Աբասայ բազում եպիսկոպոսաց և իսաչակրան վանականաց, որք ծանուցեալ հաւաստեալ զհերձուած կորստեան մտաց նորա, զի ետ բերել պատկերս՝ վասն նորոզման աղանդոյն քաղկեդոնի և որոշեալ զնա նստուցանեն յաթոռ Լուսաւորչին զՍտեփանոս (4) հարազատ արեան սրբոյ առնն Աստուծոյ Սաշտոցի, որ ի Սևան:

(Ժամ. Ստ. Օրբ., էջ 11-12)

(Ռ:ՀԲ; ՇԺԹ) (5): Բագարատ (6) զՓատլիուն (7) [հար և ձերբակալ արար է նոյն ամի: Սուլտանն ի Քարթլ եմուտ:]

(Ժամ. Ստ. Օրբ., էջ 14)

Ի ՇԼԲ թուին (8) Խողոուն էառ զԿարնոյ քաղաք առանց խոխողման սրոյ. ի նոյն ամի Քուրթն էառ զՔութաթիս և զՍամցիս:

(Ռ:ՁԹ): Ի սուլտանն զնացին Հայոց և Վրաց թագաւորքն Կիրիկէ և Գարգի (9):

(Ժամ. Ստ. Օրբ., էջ 15)

Ի ՇՀԳ թուին (10) Դաւիթ թագաւոր (11) էառ զՏերունականն: Ի սոյն ամի առնու զԱնի. և ինքն մեռանի: Դեմետր (12) թագաւորէ:

²² Ստեփանոս Օրբէլյանի «Ժամանակագրութիւն» աշխատության տեղեկությունների գրաբար բնօրինակը տե՛ս Ժամանակագրութիւն Ստեփանոսի Օրբէլեանի, Եր., 1942:

(ՌՃԻԲ; ՇԿԹ): [Դաւիթ թագաւոր Վրաց էհար զէլիսագի և զՍըլըքն:]

(ՌՃԻԴ; ՇՀԱ): [Դաւիթ թագաւոր էառ զՏփիսիս:]

Արքայն Դեմետր էհար զԽարասն Գուրն Աթաբակի Նոր բերդին բազում զաւրաւք. և ի սոյն ամի Ապուլէթ և Իւանէ որդին զԴմանիս առին:

(ՌՃԼ; ՇՀԵ): Իվանէ և Սմպատ զԽունան առին:

Ի ՇՁԶ (13) թուականին կալաւ Դեմետրէ զԱպուլէթ և զԻւանէ:
(Ժամ. Ստ. Օրբ., էջ 17)

[Ի ՈԵ թւին (14) մեռանի Դեմետրէ Վրաց թագաւոր. և թագաւորէ որդի նորա Դաւիթ, և յետ Բ ամի և նա վախճանի և առնու զիշխանութիւն նորա եղբայրն Գէորգ (15):]

(Ժամ. Ստ. Օրբ., էջ 18)

(ՌՃԿԶ; ՈԺԳ): [Ի յայս նշանիս Վրաց թագաւորն Գարգի առ զԱնի յունիսի ԺԳ-ն. և ապա յօգոստոս ամսամտին կոտորեալ զՇահի արմէն էՌաւ զՁՌ-ն ի դուռն Ան(ւ)ոյ և այսորիկ ականատես եղեալ մեք՝ ի ԳՌ գրով գերեաց, թո՛ղ զանկեալ զղիակունսն, որ ծածկէր զանդաստանս մեր: Ապա ի միւս ամին յօգոստոս Ա (16) [էառ] զԴիւին քաղաք և ԿՌ գերեաց և քանդեաց զսուտ աղաւթանոց(ս) նոցա: Ապա զաւրածողով լեալ սույտանն Խորասանայ եկեալ ի դուռն քաղաքին Անւոյ և զարհուրեցո՛յց զբնակիչս նորա: Յետ Լ աւուր զնաց զաղտագողի աղուէսաբար էհար զթագաւորն Գարգի և զաւար նորա էառ.և դարձաւ ի տեղի իւր:]

(Ժամ. Ստ. Օրբ., էջ 18-19)

ՈՒԳ (17) առ Գուրգի վերստին զԱնի և ետ զնայ Իւանէի:

Ի նույն ամի երկպառակեցան զաւրքն Վրաց:

Ի ՈԻԵ (18) թուին խաւարեցաւ արեգակն ի ԺԱ ապրիլի, յաւու, կիրակէի յերկրորդ ժամու՝ մինչ աստեղք երևեցան:

Ի նույն ամի Ափիսագաց թագաւորն դարձոյց զԱնի առ իւր տ[եառն]:

(Ժամ. Ստ. Օրբ., էջ 19)

Եւ հանդէպ միմեանց եղեալ զիրաքանչիւր... որ յիրաքանչիւր ժամանակն իրագործեցան... սակաւութք զթերին, միայն ամբողջ պահել զհամա[ր գրո]յն և զկարգ հայրապետացն, և զվերջին թագաւորութիւն Հայոց՝ որ ի Կիլիկիա, ի ներսի գաւառսն և զՎրացն արտաքո[յ] միայն զանուանսն նաև համառոտիք, զգործս և զբանս, որ իւրաքանչիւր ժամանակս եղեն՝ բերել հասուցանել մինչ ի մերս ժամանակ:

(Ժամ. Ստ. Օրբ., էջ 21)

Ի ՈԻԵ թւին (19) մեծ սպարապետքն Վրաց, որդիք Սարգսի՝ Ջաքարէ և Իւանէ առին տաճկէն զամուրսն զԱնբերդ և զԲջնի:

(ՌՃՂԹ; ՈԽԶ): Մոլորեցան Վիրք և Հոռոմք և խանգարեցաւ զատիկն, իսկ Հայք անշփոթ մնացին:

(ՌՄ; ՈԽԷ/): Ջաքարէ էառ ի տաճկէն զԱնի:

/ՌՄԳ; ՈԾ): Մեծ սպարապետքն Հայոց և Վրաց Իւանէ և Ջաքարէ առին զԴւին և կոտորեցին. և թափեցին զաշխ[արհ]ս Հայոց ի տաճկէն ի Կուռ գետոյ մինչև յԵրասխ և Բարգուշատայ մինչ ի Մժնկերտ:

(ՌՄԸ; ՈԾԵ): Յայսմ ամի էառ Ջաքարէ ի տաճկէն զԿարս: Եւ Աւագն Իւանէի որդի եղաւ: Ի գալ ամին մեռաւ Թամարն և որդին Լաշա Գարգին (20) թագաւորեաց Վրաց:

(Ժամ. Ստ. Օրբ., էջ 22)

ՈՄԲ թուին (21) Ջաբա Սաբա Բահատուրն եկն ի Տփխեաց տ[ու]նն, զՍախտտե աւերեաց և դարձաւ. զաւրն Վրաց ի յետ գնաց և ի Կոռմանա կոտորեաց և դարձոյց:

(Ժամ. Ստ. Օրբ., էջ 22-23)

(ՌՄԺԸ; ՌԿԵ) Դաւիթ թագաւորս ծնաւ, որդի Լաշային:

Ի ՌԿԱ թուին (22) Մելիք Աշրափն մեռաւ և Մելիք Աւհադինն նստաւ: Յայսմ ամի Ջաքարէ և Իւանէ կամեցան միաբանել զՀայս և զՎիրս, և ժողովք արարին ի Գետակն:

ՈԿԹ թուին (23) ազկոր աստղն ելաւ, և թաթարն վրացին կոտորեաց ի Կոռմանա ջրին:

Ի ՈՀԳ թուին (24) Լաշա Գորգի մեռաւ և Ռուսադան թագաւորեաց (25):

(Ժամ. Ստ. Օրբ., էջ 23)

Ել Ջալալադին սուլտանն Խորասանայ, որդի Խորազմա շահի, և եկն փախստեամբ յերեսաց նետողաց և անց ընդ Պարսիկս ի Մէջերկրայս՝ աւերելով և կոտորելով: Եվ զերկիրս Հայոց հրդեհէ սրով՝ քակեաց և աւերեաց. և հանդիպեալ զաւրացն մերոց՝ Հայոց և Վրաց ի զաւառն Այրարատու, արձանանայր ընդդէմ նոցին: Եւ էր մեծ զօրավարն Իւանէ ժողովեալ զօրս ԿՌ: Բայց բարկութիւն աստուծոյ զարթուցեալ էր ի վերայ սոցա վասն անօրէն և անուղղայ գնացից իւրոց: Առանց յաղթութեան և պատերազմի փախստական լինէին ընդ քաղաքազեղն Գառնոյ. և առանց ձեռնի և սրոյ իբր յաներ[և]ոյթ հրեշտակէ ուժգին հողմով հարեալք գահավեժ եղեն ընդ մեծ խրամն. և առհասարակ սաստակեցան. և սակաւ ի նոցանէ թէ ապրեցան. և ինքն մագապուրծ եղեալ անկանի յամուրն Քեղէ: Իսկ Խորազմիքն անտէրունչ գտեալ՝ զաշխարհս յանխնայ կոխեաց և աւերեաց:

(Ժամ. Ստ. Օրբ., էջ 23-24)

(ՌՄԽԹ; ՈՂԶ): Ռուսադանն մեռաւ: Փոլասոն ի Վրաց տունն էրեկ:

(Ժամ. Ստ. Օրբ., էջ 25)

(ՌՄԾ; ՈՂԷ): Դաւիթ թագաւորն (26) բազում հնարիք զերծեալ ի ձեռաց Ռուսադանին եկն ի դանէն և նստաւ յաթոռն:

(ՌՄԾԱ; ՈՂԸ): Կրկին անգամ յաւարի յարութենալն պիղծ գաշխարհս մեր. և զՍամցիսէ աւերեցին. և Պապայն փախեաւ:

(ՌՄԿԱ; ԶԸ): Դաւիթ թագաւորն յԱփխազք մտաւ. և Դեմետրէ ելաւ:

(ՌՄԿԴ; ԶԺԱ): Խովի և Բալախայն փախան և զԴաւիթ թագաւորն ի դուրս էրեր պարոն Ումէկն:

(ՌՄԿԹ; ԶԺԶ): Մեռաւ սուրբ կաթողիկոսն Կոստանդինի (27) ծառգարդար արն. և պարոն Ումէկն մեռաւ ի Տփխիս:

(Ժամ. Ստ. Օրբ., էջ 26)

(ՌՄՀԲ; ԶԺԹ): Յայս նշանիս դան Ապաղայն գնաց բազում զարաւք ի Խորասան. և կռուեալ ընդ փարախին՝ կոտորէ. և դառնայ մեծ յաղթութեամբ: Իսոյն ամի վճարեցան Բ թագաւորքն՝ Հէթում Հայոց և Դաւիթ Վրաց:

(ՌՄՀԴ; ԶԻԱ): Դեմետրէ (28) թագաւորէ Վրաց:

(ՌՄՀԵ; ԶԻԲ): Եկն Արդունն և կրկին զՎիրս և զՀայս աշխարհագիր առնէ. և Տրապիզոնա թագաւորն տայ զդուստրն ի կնութիւն զԴիտոփալն:

(ՌՄՀԷ; ԶԻԴ): Աստանար Սիրամոնն յԱփխազ մտաւ և բազում աւեր էած:

(Ժամ. Ստ. Օրբ., էջ 27)

(ՌՄՁԵ; ՉԼԲ): Մեռալ աթաբակ Սադունն, կինն Թամարն, կայր թագաւորն Դեմետրէ: Յարեգ ամիս մեռալ և Ալադին սահիպն: Վճարի Շահաբադինն ի Տփիսիս:

(Ժամ. Ստ. Օրբ., էջ 28)

Յայս թուականիս եղեն զրոյցք յոլովքն զարմանալիք, զոր ի կարճոյ յիշատակեցից: Ի ՉԼԱ (29) թուին մինչ պակասեաց Ապադայն, եկն ժառանգ թագաւորութեան իւրոյ որդին իւր Արդունն, որ սնեալ էր ի Խորասան, անման տեսակաւ և վայելչագեղ հասակաւ, յոյժ ծանաւթ և սիրող քրիստոնէից արինացս... և ոչ կարաց առնուլ զտախտ արքայութեան, այլ բռնացեալ ի վերայ ոմն ի նոյն ցեղէ Թագուդար անուն. յափշտակեալ յինքն զտէրութիւնն, նստի յաթոռն ի Դուռն դաշտին, որ այժմ Ալատաղ կոչեն յԱրտագ գաւառի (30). և էր ի ծածուկ Մահմետի արինաւքն, որ և բացահայտեաց զդենն և անուանեաց զինքն Ահմատ, և զբնիկ անուն տէրութեան, որ էր դան, եղ սուլթան և այսպէս բարձրացան գլուխք ամենայն տաճկաց. և ժողովէին առ նա ամենայն զազրատեսիլ և զարշագործ պաշտաւնեայքն Մահմետի, շէյխքն և ջվալախիքն. և նորա թողեալ զսահման թագաւորութեան և զհոգս զաւրացն և աշխարհացն, միայն զցայգ և զցերեկ կայր և զբոսնոյր ի մէջ նոցին. և ի միում արուր՝ դոյզն-ինչ պատճառաւ սպանանէ զեպիսկոպոսն Բերկրոյ (31), այլ ևս քահանաիք, որք կարգեցան ի դասս սրբոցն. և երկրորդ ամին սկիզբն արարեալ արքայաշէն տան բնակութեան ի դաշտին Դնա, մերձ ի սուրբ Վիրապն ի վերայ ոստոյ միոյ. և եղ հրամայատար և գործակալ զմեծ և արքայաշուք իշխանն Հայոց զՏարսայիճն, եղբայր Սմպատայ արքային. և ինքն կեցեալ ամս Գ խորհէր ի մտին բառնալ և ջնջել ամեննին զաւանդ քրիստոնէից և զամենեսեան բռնի ածել ի հաւատս իւր. և միապետել զամենայն ազգս և զայս խորհրդածութեամբ չար գործակ-

ցացն, Սահիպ դիւանին և Հասամանկլի շէխոյն. և ոչ կարէր յայտնել, զի կասկածէր յորդոյ Ապաղանին, յԱրդունէն, ապա ի ձմեռնային ժամանակն ըմբռնեալ գեղբայրն իւր զմեծ գոռոզն Ղաւնդրաթէն և սպանանէ և այլ բազումս, ընդ որս և զերկու որդիքն մեծ կողմնակալին Վրաց՝ Յագանին կորուսանեն. և զսուլտանն Հոռմաց գխիարթադինն:

(Ժամ. Ստ. Օրբ., էջ 28-29)

(ՌՄՁԹ; ՉԼԶ): Չմեռն խիստ եղև, մեռաւ մեծ իշխանք ի Խաչէն՝ Աթաբակ որդի Ջալալին և Հասան թոռն Դափին (Դաւփին?) և ապա մեռաւ Ճարն ի Տփխիս:

(ՌՄՂ; ՉԼԷ): Մեծ կոտորումն եղև ի Բուղայէն. և սպանին տարապարտ զթագաւորն Վրաց Դեմետր ի դաշտին Մուղանայ՝ յեզրն Կուր գետոյն:

(Ժամ. Ստ. Օրբ., էջ 30)

Աստանաւր ի սոյն աւուրս եղև սուգ մեծ և անհնարին ամենայն քրիստոնէից, զի զթագաւորն Վրաց Դեմետրէ վասն խնամութեան նորին, որ տուեալ էր զդուստրն իւր ի հարսնութիւն Բուղային, կալան և եղին ի բանդի, որպէս թէ համախոհ էր նորին. և յետ բազում հարձուփորձութեանց և ամենիմբ անպարտ լինելոյն, սպանանեն զնա ի նոյն դաշտի և ջնջեն իսպառ զթագաւորութիւն [նորա] և տան զորդին նորա զԴաւիթ ի պանդանդ և զայլսն փարատեալ ցրուեն այսր և անդր: Բայց նախ քան զայս բերեալ էին ի դուրս զՎախթանգ որդի թագաւորին Սոնաց զԱւթի և փեսայացուցեալ քեռ իւրոյ, Արդունն տա թագաւորութիւն Դեմետրէինմա և յուղարկէ ի յարքունական գահն ի Տփխիս և կացուցանէ նմա և ամենայն զաւրացն Վրաց սպասալար զորդի Սադունին զխութլու Բուղայն:

(Ժամ. Ստ. Օրբ., էջ 31)

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Անանիա Ա Մոկացի կաթողիկոսն է, որն աթոռակալել է 949-968 թվականներին:
2. Վահան Ա Սյունեցի կաթողիկոսն է, որն աթոռակալել է 968-969 թվականներին:
3. Աբաս Ա-ի (928-953 թթ.) որդի Աշոտ Ողորմածն է, որը գահակալել է 953-977 թվականներին:
4. Ստեփանոս Գ Սևանցի կաթողիկոսն է, որն աթոռակալել է 969-972 թվականներին:
5. Փակագծերում մեծատառերով նշված է Օրբելյանի հիշատակած տարերթիվը՝ ըստ Քրիստոսի ծննդի, ապա, ըստ Հայկական թվականության, տվյալ տեղեկության առիթով:
6. Վրաց Բագարատ Դ թագավորն է, որն իշխել է 1027-1072 թվականներին:
7. Գանձակում հաստատված քրդական ծագմամբ Շադադյան տոհմի ներկայացուցիչ Փատլուն ամիրան (985-1031 թթ.) է:
8. Այսինքն՝ 1083 թվականին:
9. Վրաց թագավոր Գեորգի Բ-ն է, որը գահակալել է 1072-1089 թվականներին:
10. Այսինքն՝ 1024 թվականին:
11. Դավիթ Դ Շինարար թագավորն է, որը գահակալել է 1089-1125 թվականներին:
12. Դավիթ Դ Շինարարի որդի և հաջորդ Դեմետրե Ա-ն է, որը գահակալել է 1125-1154/1155 և 1154/1155-1156 թվականներին:
13. Այսինքն՝ 1137 թվականին:
14. Այսինքն՝ 1156 թվականին:

15. Գեորգի Գ-ն է՝ Դեմետրե Ա-ի որդին, որը թագավորել է 1156-1184 թվականներին:

16. Սամվել Անեցու մոտ հիշատակվում է օգոստոսի ԻԱ, այսինքն՝ 21-ին:

17. Այսինքն՝ 1174 թվականին:

18. Այսինքն՝ 1176 թվականին:

19. Այսինքն՝ 1186 թվականին:

20. Լաշա Գեորգին թագավորել է 1213-1223 թվականներին:

21. Այսինքն՝ 1203 թվականին:

22. Այսինքն՝ 1212 թվականին:

23. Այսինքն՝ 1220 թվականին:

24. Այսինքն՝ 1224 թվականին:

25. Թամար թագուհու դուստր Ռուսուդանը գահակալել է եղբորից՝ Լաշա Գեորգիից հետո՝ 1223-1245 թվականներին:

26. Լաշա Գեորգիի որդի Դավիթն է, որը թագավորել է 1247-1270 թվականներին:

27. Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Ա Բարձրաբերդցին է, որն աթոռակալել է 1221-1267 թվականներին:

28. Վրաց թագավոր Դեմետրե Բ-ն է, որը, ըստ Ս. Օրբելյանի, թագավոր հռչակվեց Հայոց ՉԻԱ, այսինքն՝ 1272 թվականին:

29. Այսինքն՝ 1282 թվականին:

30. Արտազը Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի գավառներից էր: Այստեղով էր անցնում Արտաշատ-Էկբատան ճանապարհը: Արտազում են տեղի ունեցել Ավարայրի (451 թ.) և Ներսեհապատի (483 թ.) ճակատամարտերը:

31. Բերկրի քաղաքը գտնվում էր Վասպուրական նահանգի Առբերանի գավառում: Այն Գնունիների նախարարական կալվածքն էր: Այժմ գյուղաքաղաք է Թուրքիայի Վան նահանգում Մուրադին անվամբ:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Աբաղա – 258
Աբաս – 18-19, 24, 27,29, 80,
100, 141,157, 158, 161, 162,
277
Աբդիշո – 153
Աբլիաճ – 21, 28
Աբուլ-Ասվար – 216
Աբուլէթ – 162-164, 241
Աբուտուրուփ ամիրա – 21
Աբրահամ – 259
Աբրահամյան – 264, 270, 271
Աբրայիմ, Սուլիմանի որդին
– 72
Աբրիտոն – 233
Ադդե – 110
Ադմի – 140
Ազմայէլ – 140
Ազուկ – 140
Աթաբակ – 278, 283
Աթաբեկ – 187, 195, 251, 257
Աթանաս – 173
Ալադինս – 282
Ալանք – 212
Ալինախ – 258
Ալիշան – 179, 181, 182, 183,
266
Ալի-Արվան, սուլթան – 92
Ալիասան – 160
Ալիասլան – 160, 166, 182
Ահարոն – 16, 60
Ահմադ – 257, 258
Ահմատ – 282
Ադրուդ – 101
Ադրուդա, Գագի տերը – 192
Ադրուդա, Վահրամի որդին –
120
Ադեքսանդր – 140
Աճառյան Հ. – 204, 205
Այլթանա խաթուն – 286
Այծեամն – 82
Այրիվանեցի – 148, 149, 150,
272
Անանիա – 19, 80, 86, 98, 133,
178, 277, 284
Անդրեաս – 110
Անդրեաս, վանական - 161
Անդրեյ – 274
Անդրէաս – 141
Անդրիկ – 140
Անդրոնիկոս – 50
Անհողին Դավիթ – 44, 64, 76,
181, 217, 268
Աշոտ Գ Ողորմած – 80, 85,
98, 133-134, 158, 161, 179,
217, 226, 268-269, 277, 284
Աշոտ Ա Բագրատունի – 38,
131, 156-157, 178, 225, 268
Աշոտ Բ Երկաթ – 18, 39, 89,
92, 157, 178, 225, 268
Աշոտ Բագրատունի – 14, 37
Աշոտ Դ – 158, 180, 206-207,
216

- Աշոտ, կյուրապաղատ – 156
 Աշոտ, մարգպան – 29
 Աշոտ, պատրիկ – 155, 178
 Աշոտ, Շապուհի որդին – 17, 225, 226
 Աշոտ, Ատրնէրսեհի որդին – 156
 Աշոտ, Հովհաննէսի որդին – 161
 (եղբայրը) – 46, 59, 61, 62, 75, 76
 Աշոտ, Սմբատի եղբայր Շապուհի որդին – 46
 Աշոտ, Սյունյաց իշխան – 225
 Աշոտ, Սյունյաց մեծ իշխան – 228
 Աշոտ, Վասակի որդին – 156
 Աշոտ, վրաց թագավոր 155, 156
 Աշուշա, բդեշխ – 152, 176, 222
 Աշրափ Մելիք, Մելիք Աշրափ – 121, 280
 Աշրափ, սուլթան – 102
 Ապաղա – 201
 Ապաղայ – 281
 Ապաղան – 283
 Ապիրատ – 159, 166, 274,
 Ապլղարիք – 181
 Ապլսուար – 81, 83, 144, 162, 163
 Ապխազք – 211
 Ապուլէթ – 82, 144, 278
 Ապուլէթ – 278
 Ապուհարպ – 33
 Ապուսահլի – 206
 Ապուսուար (Աբու-լ-Ասվար) ամիրա – 76
 Ապուսուար, պարսից ամիրա – 64, 65
 Ապուքապ – 64
 Առաքելյան Վ. – 39, 136, 139
 Առոն – 65
 Ասար նուին – 191
 Ասլան – 254
 Ասլան շահ – 182
 Ասլան, Մահմուդի որդին – 166,
 Ասողիկ – 4, 11-16, 18, 20-28, 32, 34-36, 39, 57, 59, 131
 Ասպագուր – 140
 Ասութու – 190
 Ասփա – 252
 Ասքանազ – 79, 152
 Ավագ – 104, 115, 118, 119, 120, 123, 125, 126, 151, 173, 196, 204, 253, 254, 258, 275
 Ատրատին – 73
 Ատրնէրսեհ – 17, 88, 92-93, 140, 156, 178, 222, 225, 227, 268
 Արաղամուր – 197
 Արբակ – 140, 158
 Արբոկ – 140
 Արղարմու – 233

Արդուխ – 69, 72
Արիստակես – 5, 95, 132
Արիստակես Լաստիվերցի –
45
Արծրունիներ – 39, 43, 227
Արծրունյաց ազգ, տոհմ,
տուն – 95, 131, 178, 182,
198, 225, 268
Արդուն – 127, 130, 146, 147,
185, 254, 258, 259, 261, 263,
276, 281, 282, 283
Արշակ – 91, 265
Արշակունի – 35, 138, 277
Արշակունիներ – 11, 40, 137,
272
Արշավիր Կամսարական –
40, 272
Արչիլ – 140, 142
Արտակ – 140
Արտաշես – 12, 36
Արտաշիսյան, արքայատոհմ
– 36
Արտաշիր – 12
Արտավազդ – 11, 35
Արուխ – 259, 275, 276
Արքեղայոս Ավագ – 132
Ափխազք (ափխազք) – 142,
281
Ափշին ամիրա – 16, 225, 227,
268, 288
Ափրիտոնագոն – 140

Բաբելաս – 141

Բաբելացիներ – 61, 155
Բաբիկ, Սյունյաց տեր – 221
Բաբիկ, Վասակի որդին –
222
Բաբլեն – 223
Բագարատ – 45, 57, 59, 60,
76, 140, 143, 149, 156, 158
159-162 180, 181, 209, 277, 284
Բագրատ – 43, 76, 160, 180,
216, 273
Բագրատունիներ – 227, 241,
264
Բագրատունյաց, ազգ, ար-
քայատոհմ, տոհմ – 4, 38,
91, 98, 168, 174, 178
Բագրատունյաց թագավոր-
ներ – 178
Բաթու – 120, 122-123, 127,
138-139, 175, 262
Բալախա – 281, 196
Բալախայն – 281
Բակուր, վրաց թագավոր –
140
Բակուրան – 28
Բահքար – 140
Բաղուաշ – 60
Բայտու – 260
Բաչու զորավար – 122, 196
Բաչու, նոյին, նուին – 122,
173, 191-194
Բառաբա – 155
Բարդոս – 232
Բարթիկյան Հ. – 77

- Բարթուղիմէոս – 141
 Բարխուդարյան Ա. – 266
 Բարսեղ – 98, 143, 155, 161, 166
 Բարսոն – 140
 Բդեշխ Գուգարացոց – 11
 Բել – 18
 Բենալ – 188
 Բենիամին – 152
 Բեր – 18-19
 Բերքա – 262
 Բերքե – 197
 Բերայ – 261
 Բել – 141
 Բորա, իսան – 196
 Բուլղար – 54, 60
 Բուղա – 37, 118,
 Բուղա Չինքսան – 259
 – 283
 Բուպաք, իշխան – 229-230, 252
 Բուրթել – 241
 Բրեհիմ, գորավար – 160
 Բրոսսե – 42

 Գաբրիել – 29, 33
 Գագիկ, Աբասի որդի, Վանանդի թագավոր – 272
 Գագիկ Բ, հայոց թագավոր 59
 Գագիկ, թագավոր, Արծրու – նի – 92
 Գագիկ – 17, 25, 27, 29, 35, 39, 42-45, 54, 57, 63, 75-76, 89, 92, 131, 143, 158, 160, 178-179, 206, 216, 225, 228, 236, 272
 Գազան – 222
 Գամեր – 79
 Գամիթ – 152
 Գանձակեցի Կիրակոս – 131, 132, 133, 138, 139, 151, 183, 275,
 Գարգի – 277, 278, 279
 Գեորգ, ափխազաց (ափխազաց) Բագարատ թագավորի որդին – 70
 Գեորգ, Շաղատի վարդապետ – 47, 222
 Գեորգենոս – 99
 Գեորգի Ա – 59, 75, 149, 180, 216
 Գեորգի Բ, Դավիթ Դ Շինարարի հայրը – 181, 273, 284,
 Գեորգի Գ, Դեմետրեի որդին – 8, 86, 92, 94, 134, 147, 150, 182, 218, 269, 285,
 Գեորգի, Լաշա – 94, 104, 106, 107, 120, 123, 136, 138, 140, 147, 150, 151, 183, 204
 Գեորգի Ա – 147, 183, 228, 231, 285
 Գեորգի, Թամար թագուհու առաջին ամուսինը – 250

- Գևորգ – 166
 Գևորգ Բ Գառնեցի -178, 268
 Գևորգ, Դավթի եղբայրը – 164
 Գևորգ – Դեմետրեի որդի – 89
 Գևորգ, կաթողիկոս - 225
 Գևորգ, Հաղպատի եպիսկոպոս – 89
 Գևորգյան Վ. – 59, 60
 Գեորգ – 278
 Գեորգի, վրաց թագավոր – 144
 Գիզան – 110
 Գիորգի, Լաշա – 104, 120, 123, 140
 Գիորգի (Գիորգի Ա) – 76
 Գիորգի, Գիորգի Լաշայի թոռը – 89, 115
 Գիուզ – 123, 127
 Գնունի – 43, 132
 Գնունիներ – 285
 Գոնցա – 254, 255
 Գոնցա, թագուհի – 129, 130
 Գոնցա, Ավագի կինը – 126
 Գոշ, տե՛ս Մխիթար Գոշ – 112, 136, 137
 Գորամ, Բագարատի եղբայրը – 156
 Գորամ, վրաց թագավոր – 156
 Գորգի, թագաւորն վրաց – 208, 215
 Գորգի, ափսագաց (ափսագաց) թագավոր, Բագարատի որդին – 158
 Գորգի, Դավիթ Շինարարի որդին, Դեմետրեի եղբայրը – 163
 Գորգի, վրաց թագավոր – 159, 208, 209,
 Գորգի, Լաշա – 280
 Գորգունե (Գեորգի Գ) – 88
 Գուշար – 79
 Գուրգ սալան – 140, 278
 Գուրգեն – 24, 25, 29, 33, 34, 45, 50, 57, 67, 89, 133-134, 143, 156-158, 161, 179, 181, 225-226, 228, 288
 Գուրգի – 140, 278
 Գուրջի Բաղրադին – 135
 Գրիգոր Ակներցի – 8, 187
 Գրիգոր Ապիրատյան – 244
 Գրիգոր Աստվածաբան – 173
 Գրիգոր Դերենիկ – 131
 Գրիգոր Լուսավորիչ – 110, 132, 265,
 Գրիգոր Մագիստրոս – 60
 Գրիգոր Մաժիստրյանց - 245
 Գրիգոր Մամիկոնյան – 38
 Գրիգոր Նյուսացի – 173
 Գրիգոր Պահլավունի – 29
 Գրիգոր Գ, Պահլավունի – 218
 Գրիգոր – 8, 15, 19, 29, 38, 60, 65, 74-75, 81, 95-96, 105,

- 110, 112, 126, 131-132, 141,
155, 158-159, 161, 171, 173,
175, 187, 210, 213, 218, 220,
232, 244-245, 253, 257, 263-
265, 274, 276-277
- Գրիգորիս – 83-84, 98, 136,
213, 228
- Դալասանոս – 26,
- Դաշէ – 140
- Դավիթ – 5-8, 21-22, 24-29,
33, 35, 42, 44, 50, 57, 62-65,
68, 70-72, 76-78, 86, 92-93,
99-100, 119-120, 122-125,
128-130, 134, 138, 140, 144,
147, 149-151, 155-156, 159,
161-164, 173-175, 180-182,
187, 194-195, 199, 203-205,
216- 218, 228, 236, 240-241,
244, 249, 255, 257-258, 261-
263, 268, 270, 273, 276,
284-285
- Դատոս – 39
- Դաւիթ – 80, 83, 140, 144, 146,
207-213, 277-278, 280-281,
283
- Դեկ – 212
- Դեմետր – 25, 87, 212, 277-
278, 283
- Դեմետրե – 5, 8-9, 71-74, 78,
86, 100, 105, 129, 134, 147,
150, 155, 163-164, 182, 218,
240-241, 255, 257-259, 263,
273, 275-276, 284-285
- Դեմետրէ – 81, 83, 140, 142-
144, 147, 213, 278, 281-283
- Դեմետրիոս – 99
- Դեմնա – 242-248
- Դեմնէ – 167, 168
- Դեսում – 146
- Դերենիկ – 98, 131
- Դերուկ – 140
- Դիուդ – 121
- Դիստոփալ – 281
- Դլեն – 263
- Դուքալ – 260, 261
- Եգրես – 232
- Եգրիս – 140
- Ելթայ – 141
- Ելիկոս – 228, 229, 231, 241,
249-251, 254, 263, 270, 275
- Ելդան – 174
- Ելոզս – 110
- Ելտկուզ – 165, 230, 232-243,
245-246, 249-250, 270
- Եղիսայ – 141
- Եղիսա – 79
- Եսվաղեն, թագավոր – 136
- Երեմյան Ս. – 60, 76-77
- Երվանդ – 12
- Եւանէ Զաքարյան – 215
- Զաքարե – 5, 89, 98-104, 109,
111-112, 115-126, 130, 135,

139, 151, 168-170, 174, 183-
184, 187, 192, 219, 228,
230-231, 250-251, 269, 275
Զաքարե – 145-146, 279-280
Զաքարի, Զաքարյան – 215
Զաքարիա – 50-51, 89-100,
110, 120, 144, 260
Զաքարյաններ – 5, 181, 202
Չոյատ – 63, 208

Էաս – 110
Էլխազի – 278
Էլղազի – 144
Էմին Մ. – 35

Ըռատ իշխան – 48
Ըռուզնատին սուլտան – 215
Ըռուսուղան – 140, 145

Թագուղար – 196, 200-201,
282
Թադեոս – 121
Թալիլե – 105
Թամար – 5, 7, 9, 89-90, 93-94,
98, 100, 102, 104, 109-110,
134, 136, 140, 144-145, 147,
150-151, 168-169, 182, 202,
215, 219, 228, 230, 249-250,
252, 269, 271, 274-275, 279,
282, 285
Թամթա – 102, 120-121
Թամթի – 252
Թաչար – 260

Թարշիշ – 152
Թարսիս – 79
Թափեջան – 141
Թափօր – 141
Թենալ – 146, 191
Թեոդոս – 203
Թեոդորոս – 13, 36, 154, 177
Թևտաս – 24, 158
Թեոդոս – 140
Թիբրաս – 152
Թիբրթաշ – 164
Թոբել – 152
Թոթամանզու – 262
Թոռնիկ – 21-22, 26, 28, 42
Թովմա – 37, 95, 131, 264
Թոտորե – 71
Թորա – 127
Թորգոմ – 79, 158, 232
Թութսու – 191
Թուխլուխ – 259

Ժան պատրիկ (Պոռտեզ) – 26

Իբն ալ-Աթիր – 77
Իլարիոն – 62
Իսավուր – 174
Իսմայիլ – 15
Իսրայել Ա Ոթմսեցի – 178
Իվան – 229
Իվանե – 5, 55-56, 89, 99-102,
104, 106-109, 112-113, 115,
119, 123, 126, 138, 151,
162-164, 166-168, 170-171,

173, 183, 187, 195, 204,
 219, 228-232, 240-254, 257,
 269-270, 273-275, 278
 Իվանէ – 278
 Իվերացիներ – 11
 Իրոն – 110
 Իւանէ – 82, 144-145, 278-279,
 280

 Լաշա Գաւրգի – 279
 Լեխթիմաններ – 234
 Լեկան – 232
 Լևոն – 18, 39, 89, 92, 100, 134,
 140, 155, 158, 169, 178, 183,
 215, 219, 263, 276
 Լիբիացիներ – 11
 Լիպարիտ – 54-55, 60, 63, 65-
 67, 76-77, 159-160, 167,
 208, 210-211, 228-232, 236-
 239, 241-243, 245, 249, 251-
 252, 254, 270, 273, 275
 Լիպարիտյան տոհմ – 60, 76
 Լուսավորչի տոհմ – 132, 165

 Խազի ամիրա – 68-70, 211-
 212
 Խազիբներ – 16, 133, 227, 236,
 265
 Խաթուն – 270
 Խալթ իբն Եզիտ – 14
 Խաչատուր – 109
 Խաչիկ – 40, 80, 181
 Խավանդ Եսուգան – 255

Խարասն Գուրն Աթաբակ –
 278
 Իզիլ Ասլան – 250
 Խիաթադին – 192, 204, 283
 Խիաթեդդին – 258
 Խողոտ – 277
 Խոճազիզ – 146
 Խոշաք – 125, 130, 254
 Խոշխա, նուին – 191
 Խոջա, նուին – 191
 Խոռ – 157
 Խոսրով – 15, 36-37, 79- 80,
 87, 90-91, 105, 123, 133,
 136, 138, 143, 177, 217, 222,
 232-233
 Խոսրովանույշ, թագուհի –
 133
 Խորազմշահ – 252
 Խորիշահ – 170
 Խութթու, նուին – 191
 Խութլու Բուղայ – 283, 283
 Խութլուշահ – 261, 262
 Խուլ – 196-197
 Խուլի – 281
 Խունան – 106, 136, 144, 163,
 182, 191, 232, 271, 278
 Խուլասար – 244, 249
 Խուռումչի – 191, 261
 Խուրթ – 164

 Ծաղ – 142
 Ծոնդէացիք – 142
 Ծովիզ – 63, 166, 208-209

- Կալաժան – 81
 Կախեցիներ – 234
 Կաղ – 73
 Կամեն – 65
 Կամենաս – 59
 Կամենն – 210
 Կամսարական տոհմ – 38,
 Կամսարականներ – 40,
 223,273
 Կամրագել – 244,245
 Կամրակելանք – 31
 Կայեն – 62, 145, 146, 157, 228,
 253, 269
 Կայենեցի Հասան – 244
 Կանիկլ – 34
 Կատրամիդե, թագուհի – 61
 Կարմիան – 69,211
 Կարմրակել – 207,208
 Կիս – 154
 Կիտիմ – 152
 Կիրակոս – 6, 95, 131-133,
 151, 172, 183, 204
 Կիրիկե – 143
 Կիրիոն – 141
 Կյոռիկե Ա – 77
 Կյուռ-ժան (Հովհան Ա
 Չմշկիկ կայսր) – 20, 22, 40
 Կյուրիկե – 98, 100, 133-134,
 160-162
 Կյուրիկյաններ – 203
 Կյուրիոն – 12, 95-97, 131,
 147, 154, 177, 224-225, 267
 Կյուրոն – 153-154, 225, 260
 Կոկասոս – 158
 Կոմիանոս – 53
 Կոմնենոս – 236
 Կոստանդին – 17, 39, 59, 89,
 93, 121, 138, 149, 180, 211,
 217, 270, 272, 281, 285
 Կովկաս – 232
 Կորա Քուրդ – 228
 Կորյուն – 132, 176
 Կուարամ – 178
 Կուզ – 102
 Կուրամ – 178
 Հաբեթ – 152
 Հազդ – 223, 248
 Հազկերտ – 152, 166
 Հակոբ Ճահկեցի – 228
 Համադոլա – 121
 Համազասպ – 140
 Համամ – 227
 Համիդոլա – 187
 Հայկ – 11, 140, 141, 152, 227,
 232
 Հայկազուն – 170
 Հայկազուններ – 170
 Հայկական (Մակեդոնական)
 արքայատոհմ – 180
 Հայոս – 158
 Հայք, հայեր – 158
 Հասամանկլի – 283
 Հասան – 88, 126-127, 130,
 157, 170, 228, 244, 257, 258,
 174, 283

Հավան – 152
Հարությունյան Բ. – 181, 186,
202-203
Հարուն ալ-Ռաշիդ – 37-38
Հալքոթադան – 145
Հեթում – 175, 199, 205, 263,
276
Հերակլես – 11
Հերիաթավներ - 234
Հերոս – 140, 232
Հիսուս – 162, 176, 263
Հմայակ – 152, 161, 176
Հոդթադա խան – 185
Հոռոմ – 279
Հոռոմներ – 45, 48-49, 52, 55-
65, 66, 129, 185, 264
Հովակիմ – 221
Հովհան – 40, 226, 264, 296
Հովհաննես – 20, 33, 45, 57-
59, 61, 64-65, 67, 92, 95, 98-
99, 128, 131, 134, 135, 158-
159, 161, 179, 216, 225, 241,
264, 268, 287
Հովսեփ – 98, 121
Հովրամ – 51
Հուդա – 195, 231
Հուլավու Էլդան – 128, 130,
173-175, 196, 199, 204, 255
Հուլավու դան (խան) – 196-
199, 204
Հուստիանոս – 110
Հուստինիանոս – 14, 37-38
Հռիփսիմե – 12

Հրահատ Կամսարական –
223
Հրաչեայ – 141
Ղազան, հազարապետ – 159,
161-163, 275-276
Ղազար Փարպեցի – 147, 176,
179
Ղատա – 196
Ղարա Բուդա – 189
Ղարասնթուր աթապեկ - 144
Ղանդրաթե – 283
Ղիաթադին – 120, 122-123
Ղոնգրաթա – 258
Ճար – 283
Ճենաուլք – 235
Ճենբակուր, թագավոր – 233
Ճուլին – 213-214
Մազքութներ – 186
Մալխասյանց Ս. – 270
Մակար – 141
Մահմեդ – 13, 69
Մահմետ – 282
Մահմուդ – 166
Մահմուտ – 73
Մամիկոնյան – 7, 38, 87, 90-
91, 148, 156, 161, 167
Մամիկոնյաններ – 220, 264,
267
Մամլան ամիրա – 27-29, 32,
75, 207-208, 216

Մանածիիր – 12
 Մանանդյան Հ. – 269
 Մանավազյան տոհմ – 180, 218
 Մանգու, դան (խան) – 127, 173, 255, 275
 Մանիլ, կայսր – 83-84
 Մանկու – 185, 196-199, 204
 Մանուչե – 71-72, 87, 91-92, 162
 Մանուչե – 81, 213
 Մանվել – 257-258
 Մաշոոց, Սևանցի – 80
 Մաշոոց – 132, 157, 205, 265, 277
 Մավրիանցի – 270
 Մավրիկիոս – 37, 90
 Մատթեոս – 5, 61
 Մարիամ, թագուհի – 59
 Մարկոս – 126
 Մաքենացիներ – 105, 136
 Մեդա – 152
 Մեթեուլներ – 234
 Մելեր – 176
 Մելեք սուլթան – 69-70, 73, 77
 Մելեքն – 211
 Մելիք – 77, 102, 107, 120-121, 143-144, 149, 168
 Մելիքշահ – 183
 Մելիք-Շահ սուլթան – 161, 170
 Մեմնա Ջաղելի – 229, 244
 Մեսրոպ – 12, 95, 105, 132, 152, 155, 199, 205, 265,
 Մեփեուլներ – 234
 Մելիք – 144, 280
 Մըլըքն – 278
 Մժեժ – 79, 96, 132
 Միիր – 142
 Միիրան – 12, 140, 141, 147, 148, 153, 158, 214, 222-223, 267
 Միիրանն, որդի ամիր Պրեհ-սին – 214
 Միիրդատ – 11, 79, 140
 Միդան – 196-197
 Մինա խաթուն – 257
 Միրան – 73-74, 76, 78
 Միրդատ – 140
 Միքայել – 67,77,105,135,159,180
 Միքայել – 141
 Միսիթար – 5-7, 87, 108, 136-137, 140, 148-150, 158, 279, 235, 272
 Մոավիա, խալիֆա – 37
 Մոնոմախ – 66, 143, 149, 180, 217, 272
 Մոսոք – 152
 Մովբացիներ – 51
 Մովկան – 140, 232, 259, 276
 Մովսես – 4,12-13,35,-36, 85, 95-96, 131-133, 138, 142, 147, 153-154, 176, 178, 224-225, 264, 167

Մուավիա – 15
Մուլար – 188
Մուշեղ – 21, 41, 57, 87, 90-91,
141, 269
Մուսե խալիֆա – 16, 38, 286
Մրաջուկներ – 234
Մրվան – 28, 73, 140, 149
Մրուան – 34, 142
Մօնոմախ – 210-211

Յակոբ, վրաց եպիսկոպոս –
141
Յակովբ – 83
Յոբ – 141
Յոհան – 80, 141
Յոհաննէս – 141, 144
Յովհաննէս – 206, 208, 209
Յունան, վրաց եպիսկոպոս –
141
Յուսէփ, կաթողիկոսն
Ադուանից – 210
Յուսուփ – 142, 181
Յուսուֆ – 16-18, 39

Նաբուգոդոնոսոր – 11
Նավոուզ – 260-261
Նեբրովթ – 141
Նեստոր – 224
Ներշապուհ – 153
Ներսէհ – 17, 88-89, 92-93,
155-157, 223
Ներսէս – 154, 177, 221-222,
265, 276

Ներսէս – 185, 213-214
Նիկէփոր Ծովիզ – 63, 77
Նիկիտ – 53
Նիկիփոր – 40, 81
Նիկիֆօր Ծովիզ – 208-209
Նուխա – 262
Նուխաքավուն – 197
Նունէ – 12, 141, 148, 161

Շաղաղյան – 180
Շաղղաղյաններ – 91
Շաթ – 105
Շավլէ – 101, 113, 192, 204,
253
Շահաբաղին – 282
Շահանշահ Զաքարյան –
145, 151, 230, 254, 258, 275
Շահ-Արմեն – 101
Շահի Արմեն – 73-74, 78, 88,
164-165, 243, 274
Շահնազարյան Կ. – 271
Շահնշահ – 90, 99, 104, 115,
126, 130, 136, 139, 157, 166,
169, 174, 236, 272
Շահրմենն – 214
Շամիրամ – 115
Շապուհ – 12, 17, 39, 95, 131,
153, 221, 225
Շատատ – 165
Շարա – 79
Շերբարոբ – 109
Շիպաուչի – 262
Շնորհավոր – 175

Շուշանիկ – 141, 148-149

Ոչոպյանը – 29, 33,

Որմիզդ – 15

Ուխտանես – 97, 131, 132-
133, 147, 224, 267

Ումար – 155

Ումեկ Ասիլ – 128

Ումեկ – 281

Ուռուզուքան – 187, 202

Ուփլուս – 140

Չաղատա – 125, 190-191

Չամչյան Մ. – 204

Չանկզ դան – 185, 202

Չարմադան – 146, 172

Չիմագ – 141

Չինգիզ խան – 190

Չորթման – 183

Չորմա խան – 191, 194, 201

Չորտուանել – 26, 42

Պահլավիկ – 227

Պահլավունի – 182, 218

Պապայն – 281

Պապաք – 171

Պետրոս – 59, 97, 143, 149,
153-154, 159, 180, 208, 217,
224-225

Պլու Ջաքարե – 187, 192

Պողոս – 162

Պոռոշ – 252

Պրեհիմն – 213

Ջաբա Սաբա Բահատուր –
280

Ջալալ – 126, 130, 137, 146,
183, 204, 257, 280, 283

Ջալալադին – 104, 112, 121,
145, 280

Ջալալեդդին – 252

Ջալալտայք, նուին – 147

Ջաղա – 176

Ջաղել Մեմնա – 152, 229

Ջափ – 143, 145

Ջափայ – 143, 145

Ջաֆար ալ-Մանսուր – 59

Ջեբու խաքան – 105, 133

Ջեկան – 146

Ջոշիկ – 22, 29, 59

Ջուանբեր – 140

Ջուանշեր – 140

Ռավադյան – 69

Ռատ – 63, 67, 208, 210-123

Ռոմանոս – 76

Ռովդա – 28

Ռուզուդան – 115, 118-120

Ռուզուքան – 187, 202

Ռուսադան – 280-281

Ռուսուդան – 285

Սաբադա Բահատուր – 107

Սաբայ – 142

Սադա – 69

Սադոն – 283

Սադուն – 109, 165, 182, 198-
199, 258, 282
Սալահադնի – 102
Սալատին – 21
Սալոուխ – 83
Սալթուի – 144
Սահակ – 14-15, 132, 135,
153, 158, 161, 228, 268
Սահակղուխտ – 158
Սահիբ-դիվան – 258
Սահինյան – 137
Սահիպ – 283
Սադա – 188, 211
Սադուն – 109
Սաճ – 16-17
Սամուել Անեցի – 79-81, 83-
84
Սամուել, վրաց եպիսկոպոս
– 79, 141
Սամվել Անեցի -5
Սային խան - 197
Սարգիս – 65, 100-101, 155,
159, 165, 199, 204, 208, 217,
228-229, 231, 269, 270
Սարթախ – 138-139, 262
Սարկավագ – 134-135, 191
Սարմատացիներ – 18, 20, 20
Սարմատք – 79
Սափատայ – 145
Սեբեոս – 4, 37, 137
Սենեքերիմ – 59, 76, 156, 178,
183, 209
Սեն-Մարտեն – 273

Սերոբե Վ. Ազրլեան – 217
Սևորդիք – 157
Սիկիլացիք – 79
Սիմէոն – 141
Սիմովն – 53
Սիսական – 85, 227
Սիրամուն – 201
Սմբատ – 8,12,15-18, 21, 24-
25, 29, 38-39, 41-42, 46, 57,
75-76, 88-89, 92, 142, 149,
154, 156, 164, 177, 179, 181,
206, 216-217, 225-228, 241-
243, 248, 254-256, 268, 275,
287
Սմպատ – 278, 282
Սողոմոն – 105
Սոնիթա – 191
Սոսլան – 93, 104, 168-169,
250, 269
Սորոմատք – 79
Սուլտան – 142,144, 277
Սուրմակ, վրաց թագավոր –
140
Սուքման – 73,78,161,213,
Ստեփանոս – 4, 8-9, 11, 35-
80, 128, 135, 138, 140, 157,
179, 182-183, 220, 228, 260,
263-264, 269-270, 275-277,
284
Ստրաբոն – 137

Վազգեն – 148, 161

- Վախթանգ – 7, 147, 149, 153,
 158, 170, 179, 222, 267, 283
 Վախթանկ – 140, 142
 Վահան – 7, 80-81, 98, 153,
 157, 176, 178, 179, 222-223,
 226, 228, 237, 260, 268, 277,
 284
 Վահանիկ – 80
 Վահրամ – 29, 87, 89-91, 100-
 101, 115, 119-120, 150, 168,
 170-171, 182, 187, 188, 192,
 194, 202, 203, 215, 286
 Վաղարշակ – 35, 84-85
 Վանական – 172-173, 183,
 188
 Վաչէ – 140
 Վասակ – 65, 73, 153, 156,
 159, 176, 210, 222-223, 225-
 228, 252, 266, 268
 Վասիլ – 21-23, 26, 33-34, 41-
 42, 52-53, 57-59, 62-64, 75,
 159, 180, 208-209, 216
 Վարդ – 22-24, 49, 58,
 Վարդան – 7, 148, 152-176,
 185, 267, 275
 Վարդանանք – 176
 Վարդանյան Վ. – 35, 39
 Վարգաբաբար – 140
 Վարչիկ – 140
 Վիրո – 105, 136
 Վոտանիատ – 67
 Վրաց ազգ, վրացիներ,
 վրաստանցիք – 12, 18, 20,
 27, 33, 52, 65, 68, 73-74, 95-
 97, 100, 102-103, 105-106,
 109-110, 122, 124, 126, 129,
 152, 155, 157, 160-161, 173,
 175, 179, 193, 195, 223-224,
 233, 241, 243
 Վրաց Բագրատունիներ – 42,
 77, 217
 Վրթանես Քերթոռ – 96, 132-
 133
 Վրոյ – 140

 Տավուր – 72
 Տարխանիատ – 211
 Տարսայիճ – 257-259, 263,
 275, 282
 Տափար – 69, 73, 211
 Տեր-Աբրահամ – 224
 Տեր-Գրիգոր – 263
 Տեր-Գրիգորիս – 228
 Տեր-Դավիթ – 228
 Տեր-Կոստանդին – 229
 Տեր-Սարգիս – 228-229, 231,
 270
 Տեր-Ստեփանոս – 263, 275
 Տեր-Վահան – 228
 Տիգրան – 11, 35
 Տիմոթ – 155
 Տիոժէն – 211
 Տլփինաս – 23
 Տոդուզ – 174
 Տոդրուլ – 77
 Տոնդուս աղա, իշխան – 119

Տուֆար – 196
Տուղրիլ – 60, 66, 77, 160, 211,
215
Տուղրիլ-Բեկ – 160, 181
Տուպայիս – 69
Տրդատ – 12, 36, 123, 138, 140,

Դիփաթ - 79

Ցազան – 258, 283

Փալտուն – 25, 144
Փահլավան – 250
Փանոս Ույծեցի – 222
Փառնաջում – 140
Փառնավազ – 235
Փառնավազյաններ – 147
Փառնաւազ, վրաց թագավոր
– 140-141
Փավստոս Բուզանդ – 147,
265
Փատլիոն – 277
Փարման – 142
Փարսման – 140
Փենեհես – 110
Փերս 50, 59
Փերսի – 29
Փոլատ – 281
Փոկաս – 22-24,80

Քավթար – 167, 248
Քարդոս – 140
Քարեպարազ - 140

Քարթաս – 140
Քարթլոս – 152, 158, 232-234
Քեղաթու – 263, 276
Քեքավոս Խոսրով – 232, 271
Քիթբուղա – 129
Քուրդ իշխան – 108-109
Քուրթ – 277
Քվե Խոսրով - 233
Քրիստավոր – 260
Քրիստոս – 79-81, 83-84, 96,
110, 140, 143, 153-154, 158,
168, 176, 200, 210, 213,
230-231, 237-239, 252, 284

Օրերթա – 16
Օգոթա – 191
Օճան – 259, 276
Օմար – 13, 178
Օրբեյան – 8-9, 60, 76, 138,
182-183, 220, 228, 231, 242-
243, 248-250, 253, 270-271,
275, 277, 284
Օրբեյաններ – 164, 167, 235-
236, 240, 245,
Օրբեյք – 234
Օրբուլներ – 234
Ֆռանգբ – 212
Ֆրանգ – 186

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ազարակ – 230, 240, 243-244, 273
Ադրբեջան – 135
Ալամանք – 146
Ալամուդ – 174
Ալայիա, կղզի – 129
Ալանացոց – 212
Ալաշկերտ – 43, 58, 150, 274
Ալավերդի, քաղաք – 202, 267
Ալատաղ – 282
Ալեքսանդրիա – 110
Ալիս, գետ – 149
Ալիարակ, լեռ – 100
Ախրլցիս – 185
Ախալ քաղաք, Ախալքալաք – 67, 139, 160
Ախթալա քաղաք – 138
Ախթալայի վանք – 219
Ախլաթ – 43, 92, 134
Ախուրյան, գետ – 12, 86, 267
Ածոց, կաթողիկոսարան – 130, 139
Ականա – 126, 138
Ակսիդոմս, վանք – 20
Ադրերիս, ազարակ – 230
Աղթամար – 154, 177
Աղի, ծով – 197, 200-201, 204,
Աղիովիտ, գավառ – 11, 35, 43, 150, 216
Աղխիտու – 222, 266
Ադձնիք, նահանգ – 93

Ադոբի, գավառ – 59
Ադուանք – 146, 210
Ադուդի – 266
Ադասն – 35, 44, 136, 252, 268
Ադվանից աշխարհ, երկիր – 14, 95, 106, 113, 131, 133
Ադվանք – 6, 11, 13-14, 16, 24, 77, 95, 98, 105-106, 115, 127-128, 135-136, 152, 156, 172-173, 178, 181, 188, 220-221, 223-224, 226, 233, 260, 263-264, 270-271, 276
Ադրի, ձոր – 29
Ամարաս – 221, 265
Ամբերդ – 101, 182, 250
Ամիթ – 28
Ամնիկ, թերակղզի – 39
Ամուդարյա – 139, 266
Այգեձոր, գյուղ – 203,
Այլախ, գավառ – 266
Այսրկովկաս – 137
Այրարատ, գավառ, նահանգ – 15, 35, 37-38, 40, 43, 58, 84, 86, 91-92, 101, 137, 158, 177, 179, 181-183, 186, 206-207, 258, 267, 272, 274-275, 280
Այրարատյան, գավառ, նահանգ – 91, 153
Անակոբ, բերդ – 142, 149
Անակոփիա, ամրոց – 149
Անահտական, գավառ – 58
Անբերդ – 168, 182, 179

Անի, քաղաք – 5,46, 54, 56,
59, 63, 65, 70-74, 76, 80, 84,
86-88, 91-92, 98, 101, 150-
152, 158-163, 165, 166,168-
169, 174, 182, 206, 208-209,
213-214, 229, 239-240, 243,
250, 239, 240, 243, 250, 258,
260, 268-269, 276-279

Անկյուրիա – 253

Անձիտ բերդ, գավառ – 72,
77, 218

Անտալիա – 146

Անտաք – 175

Անտիոք – 184

Անփայտ Բասեն – 58, 181,
272

Աշոցք – 84, 158, 272

Ապահունեաց, գավառ – 22,
29, 207, 216

Ապահունիք, գավառ – 23, 41,
42, 62, 75, 147, 159, 180,
216, 218

Առան – 128, 236, 250, 253,
280

Առաքելոց, եկեղեցի – 228

Առբերանի, գավառ – 11, 35,
36, 285

Առեստ, ավան – 36

Ասորիք – 15, 37, 42, 221, 266

Ասպահան – 146

Ավարայր – 285

Ավզկան, քաղաք – 71

Ատրպատական, նահանգ –
4, 11, 16, 28, 38, 75, 93, 141,
146, 202, 216, 221, 236, 253,
268

Արագած, լեռ – 90,

Արագածոտն, գավառ – 182

Արագածոտնի մարզ – 93

Արածանի, գետ – 43, 147,
150, 180

Արասաձոր, գյուղ – 228

Արարատյան, դաշտ – 158

Արարատյան, աշխարհ – 239

Արարտակ, լեռ – 14

Արաքս, գետ – 40-41, 91, 186,
203, 272

Արդվեթ – 60, 76

Արևելյան Եվրոպա – 265

Արևելյան Եփրատ – 218

Արևելյան Հայաստան - 219

Արևմտյան Եփրատ, գետ –
204

Արևմտյան աշխարհ – 20

Արևմտյան Հայաստան - 218

Արևմտյան Մերձկասպյան
երկրամաս – 265

Արզնկա – 204

Արծն, քաղաք – 55, 217

Արծրունյաց տոհմ, թագավոր-
ություն – 95, 131, 178,
182, 198, 225, 268

Արճեշ, քաղաք – 32, 43, 55,
73, 134, 150

Արճեշ – 145

Արմագ, լեռ – 232-233, 271
Արշակավան, քաղաք – 91
Արշակունյաց Հայաստան –
265
Արշարունիք, գավառ – 40,
164, 181, 272, 273, 275
Արշարունյաց, գավառ –
20,40,239,272
Արուխլո, գյուղ – 132, 177
Արջովիտ – 65, 210, 217
Արայացփոք, գավառ – 180
Արվաստան – 37,148
Արտագ, գաւառ – 282, 285
Արտաշատ – 41, 285
Արտավիլ (Արդաբիլ, Արտա-
վետ) – 90, 93, 169
Արցախ, աշխարհ, նահանգ –
85, 126, 133, 182, 186, 203,
263, 265
Արքաշեն գետ – 182
Ափխազ – 53, 185
Ափխազաց երկիր, բերդ – 5,
48, 52, 55, 212,
Ափխազիա – 18, 24-25, 65,
90, 120, 129, 149, 159, 232
Աֆղանստան – 266

Բաբելացիք – 61, 155
Բաբելոն – 16, 49, 89
Բագավան – 169, 183, 269
Բագվան, գյուղ – 153
Բագրատունյաց Հայաստան
- 216

Բագրևանդ, գավառ – 27, 43,
58, 150, 183
Բագլկերտ – 157
Բագունիք – 157
Բաղաբերդ – 145, 150
Բաղաց աշխարհ – 80, 98,
228, 277
Բաղդադ, քաղաք – 59, 69,
204, 261, 276
Բաղեշ – 90, 93, 134
Բաղք, գավառ – 85, 133, 157,
239, 260, 273,
Բասեն, գավառ – 11, 20, 22,
34-35, 40, 47, 49-50, 58-59,
76, 181, 217, 250, 272
Բասրա – 236
Բավաց ձոր – 21
Բարգուշատ – 279
Բարխալ դաղ – 60
Բարկուշատ – 250, 252
Բարձր Հայք, նահանգ – 40,
58, 60, 93, 136, 148, 177,
180, 186, 203-204
Բերանիա, վանք – 239, 273
Բելուկան – 106, 136
Բեղամեջ – 106
Բերդ, քաղաք – 188, 203, 232
Բերդաներիչի – 228, 269
Բերկրի, քաղաք – 55, 134,
285
Բերկրոյ – 282
Բզնունիք, գավառ – 147, 216

Բզնունյաց, ծով – 36, 101,
 120, 134
 Բիթլիս, նահանգ, քաղաք –
 93, 218
 Բդեն – 250
 Բյուզանդիա – 39, 40-42, 57
 Բյուրակն – 134
 Բոլնիսի մունիցիպալիտետ
 – 132, 177
 Բողնովոր, գավառ – 177
 Բորոտան – 250
 Բորոտնա, բերդ – 254
 Բուխարա – 236
 Բջնի, քաղաք – 101, 159, 168,
 229, 250, 279
 Բրզներ – 29

 Գագ, դաշտ – 25, 164, 166,
 172, 182, 187-188, 192, 199,
 202, 240, 243, 286
 Գագ, ամրոց, բերդ – 35, 42,
 144, 150, 162, 181
 Գայանք – 225
 Գայլ, գետ – 97, 153, 267
 Գայլատու, լիճ – 91
 Գանգրա – 253
 Գանձակ – 5, 25, 68-70, 73,
 77, 91, 95, 99, 105, 107,
 113-115, 135, 145, 162, 171-
 172, 191, 202, 212, 230,
 249-250, 284
 Գաջենագետ – 132, 177
 Գաջենք – 132, 154, 177, 167

Գառնի – 114, 137-138, 164,
 250
 Գառնոյ ձորն – 145, 280
 Գարգար, գետ – 203
 Գարդման – 101, 135, 171,
 188, 203, 250
 Գարդմանաձոր, գավառ –
 203
 Գարդմանք, գավառ – 203
 Գարշտեուք - 229
 Գելաթ – 130, 139, 163, 242,
 273
 Գեղամա ծով – 91, 135
 Գեղարքունիք – 232, 252, 270
 Գեղարքունյաց ծով – 101
 Գեղե, ամրոց – 253
 Գետաբակ, գետ – 135
 Գետաբակք – 168, 182
 Գետակն, գյուղ – 280
 Գետիկ, վանք – 137
 Գիրաթաղ, գետ – 150
 Գնջյաց սահման – 230
 Գողթն, գավառ – 21, 41
 Գոռա, քաղաք – 71
 Գորի, քաղաք – 77, 218
 Գորոզ – 160
 Գուգարաց երկիր – 171
 Գուգարք, նահանգ – 38, 42,
 44, 77, 84, 132, 136, 176-
 177, 182, 186, 202, 217, 267,
 Գուռա, քաղաք – 218

 Դալիարա – 141

Դանուբ, գետ – 40, 145
Դավրեժ – 172
Դարբանդ – 141, 181
Դարիալ – 234, 262
Դարիալի կիրճ – 234
Դարույնք, ամբոց – 91
Դարպաս-ազարակ – 182
Դելմաստան – 21
Դեկոր, լեռ – 70
Դերբենդ – 40, 106-109, 120, 264
Դերջան – 134
Դնելու շրջկենտրոն – 76
Դիլիջան, քաղաք – 137
Դլիվեկ գյուղ – 24, 311
Դմանիս – 42, 71, 144, 163, 182, 273, 278
Դմանիք – 163, 182
Դմանյաց քաղաք – 25, 42
Դուալեթ – 162
Դուին – 142, 144, 215
Դումանիս – 117
Դուռն, դաշտ – 282
Դպրավանք – 154
Դվին, քաղաք – 153-154, 165, 168, 224, 229, 250, 259, 267, 276
Եգերք – 177
Եգերացիների կողմերը – 15, 17, 20
Եգիպտոս – 42, 89, 102
Եդեսիա – 131, 218

Եգնկա – 215
Եթովպիա – 69, 145
Ելիմացիք – 146
Ելտկուզյանների պետություն – 136
Եկեղյաց, գավառ – 47, 58, 60
Եղանց, բերդ – 56, 60
Եղեգիք – 275
Եղնուտ – 56, 60, 239
Եմավոն, լեռ – 233
Երազգավորս – 86
Երասխ, գետ – 91, 183, 219, 260, 279
Երասխաձոր – 40, 272, 275, Երզնկան – 101, 188, 203
Երեզ – 204
Երերուն – 275
Երզնկա – 60, 193
Երիզա – 55, 60, 204
Երիզավան – 204
Երուսաղեմ, Երուսաղեմ – 68, 102, 110, 146, 170, 187
Երվանդի քաղաք – 12
Եփեսոս – 36
Եփրատ, գետ – 204, 218
Զարավանդ, գավառ – 197, 201, 204
Զաքարյան Հայաստան – 183, 219
Զմյուռնիա – 253
Զուտառիմա, գյուղ – 154
Զրեհ – 145

Էլաո – 252
Էկբատան – 285
Էրզրում, քաղաք – 40, 58, 93,
136, 180, 203
Էրզրումի վիլայեթ – 180
Էրջիշ – 150

Ըռան – 141

Թաբորական, լեռ – 129
Թագավորանիստ, դղյակ –
71, 73, 188, 226
Թավրիզ, քաղաք – 28
Թարթառ, գետ – 183
Թբիլիսի – 271, 273
Թեոդոսուպոլիս – 93, 203
Թեոդուպոլիս – 215
Թիֆլիս – 106
Թլպաշար – 213,
Թմաձոր – 230
Թյուրքական, խաքանու-
թյուն – 265, 312,
Թոնդուրակ, բնակավայր –
75
Թոռնիկյանների իշխանու-
թյուն – 135
Թուրքիա – 271, 274-275, 285
Թուրքմենստան – 266
Թրիալեթ – 60, 76

Ժեռավա, բերդ – 23

Իբերիա, Իվերիա – 13
Իմերեթիա – 139
Իսմայել – 156
Իսրայել – 51, 178
Իրան – 73-74, 93, 178,
Իրաք – 236

Լավվար, սար – 138
Լեխթ – 234
Լիմ, կղզի – 36
ԼՂՀ – 183
Լյուրիկիա – 152
Լոռե, բերդ, գավառ, քաղաք
– 273-274, 296
Լոռի – 268
Լոռու թագավորություն –
133-134, 149, 181, 202, 268
Լոռու մարզ – 39, 93, 138-
139, 202, 267

Խազիբների, թագավորու-
թյուն – 227
Խազրաց, աշխարհ – 233
Խալանդրաց, աշխարհ – 233
Խաղտիք – 58, 60, 148, 159,
177, 180
Խաղտյաց, գավառ – 47, 57
Խաղտո Առիճ, բերդ, Խաղ-
տոհառիճ – 22, 41, 50
Խամշի, վանք – 104, 135
Խանցիխե – 271

Խաչեն, գավառ – 130, 133,
135, 138-160, 170, 204, 257,
291

Խաչեն – 283

Խավատանեք (Խավարտա-
նեք) – 64, 76

Խաւատանեք – 209

Խլաթ, քաղաք – 14

Խնուս – 134

Խոզաբիր, գյուղ – 14

Խոզաթ, գավառ – 14,

Խոշորնի – 168

Խոշոռնի – 157

Խոռակերտ – 157

Խորազմ – 280

Խորասան – 280, 281-282

Խորեզմ – 183, 221, 236, 266

Խորխոռունիք – 157

Խունս – 106,

Խունան, դաշտավայր – 136,
144, 163, 182, 191, 232, 241,
271, 278

Խրամ – 38

Խրթի անտառ – 57

Ծավկայի շրջան – 177

Ծաղկոտն, գավառ – 27, 43

Ծաղկունյաց, լեռներ – 42

Ծամնդավ – 64, 76

Ծամնդաւ – 209

Ծավդեք – 37

Ծեծ – 214

Ծիրանյաց, լեռ – 20

Ծղուկ, գավառ – 183, 266, 269

Ծմբո, գյուղ – 29

Ծորփոր, գավառ – 182

Ծովակ Հյուսիս – 58

Ծովք, բերդ – 213

Ծովք, լիճ – 77

Ծումբ, բերդ – 75,

Ծովհաց աշխարհ, նահանգ –
40, 60, 77, 218

Ծովիք – 132

Կազբիական, ծով – 145, 314

Կաթուղիկե, վանք – 12, 87,
213

Կախեթ – 143, 234

Կաժարեթ – 101

Կաղարջք – 156

Կաղզվան – 250, 275

Կամախի գավառակ – 180

Կամրջաձոր – 20

Կայան, բերդ, գավառ – 109,
136, 150, 158-159, 162, 274

Կայեն – 145, 146, 157, 228,
232, 253, 269

Կայծոն – 157-159, 162

Կանգարք, գավառ – 42, 84,
267

Կանգրաց, լեռ – 225, 267

Կապաղովկիա – 53, 148, 180

Կապան – 65, 130, 133, 198,
258

Կապույտ, բերդ – 181

Կապուտան, ծով – 43, 204

Կապուտոռու, բերդ – 65, 76,
217
Կասպից, ծով – 158, 163, 181,
186, 264
Կարգաբազար, լեռներ – 217
Կարին, քաղաք, գավառ –
219, 272
Կարկառ – 126, 139
Կարմիան, շրջան – 69, 211
Կարմիր Փորակ – 47, 58
Կարնո, դաշտ – 159, 180, 236,
272
Կարնոյ, քաղաք – 215, 277
Կարուց դաշտ – 237
Կարս, քաղաք – 21, 41, 43,
57, 63, 87, 92, 128, 162, 166,
168, 208, 219, 227, 239, 250,
269, 272, 275, 279
Կեսարիա – 64, 76, 146, 148,
193-194, 209
Կիլիկիա – 33, 134, 183, 253,
279
Կիլիկյան Հայաստան – 205,
219,
Կղեսուր – 22
Կյուրիկյան, թագավորու-
թյուն – 133-134, 241
Կոզովիտ, գավառ – 36, 43,
87, 91
Կոկիստն – 141
Կողբ – 128
Կողբովոր, գավառ – 182

Կողոնիա, գավառ – 153-154,
224, 267
Կողքիս – 39, 58, 148
Կոռմանա – 280
Կոստանդինուպոլիս, Կոս-
տանդնուպոլիս – 211
Կովկաս – 4, 5, 6, 11, 40, 55,
79, 85, 107, 133, 137, 140,
141, 152, 156, 158, 221, 266
Կովկասյան, լեռ -162
Կովկասյան, լեռներ – 18,24
Կոտայք – 113, 137, 232, 252,
270
Կոտմայ -145
Կոտման, գետ - 171
Կոտման, դաշտ – 187, 202
Կոտուրի, լեռներ – 137
Կորճայք, նահանգ – 178
Կուա, ամրոց – 18
Կուեկ, բերդ – 18, 39
Կուռ, գետ – 279
Կուտյանք, գյուղ – 27
Կուր, գետ – 259, 271, 283
Կոռմանա, ջուր – 280

Հաբանդ, գավառ – 85
Հաթերք – 170, 183, 304
Հաթերք, գյուղ – 304
Հաղարծին – 315, 228
Հաղբանդ – 163, 181
Հաղպատ – 96, 98-99, 133,
225, 228-229, 267, 274, 289-
290, 292, 303

- Համադան - 261, 275
 Համադան, քաղաք - 275
 Համասրի - 252
 Համիան, քաղաք - 232, 251
 Հայաստան - 4, 6, 11, 14, 16, 19, 28, 32, 37, 40, 75, 80, 93, 95, 104-106, 113, 115, 122, 127, 128, 135-139, 151, 153, 155, 160, 163, 171-174, 177-178, 180, 183, 205, 215-221, 223-224, 226, 228, 230-232, 236, 241, 253, 259-260, 263, 265, 268-273, 294

 Հայկական Տավրոս, լեռներ - 60
 Հայոց աշխարհ - 13-15, 17-18, 20-21, 59, 72, 232, 250, 252, 258, 262
 Հայոց Արևելից կողմանք - 77
 Հայոց Միջագետք - 37
 Հայրյաց տափ - 230
 Հայք - 35-36, 38-44, 58-60, 75-77, 79, 84-86, 91-93, 133-137, 139, 141, 147-150, 158, 177-183, 186, 202-204, 216-218, 267, 271-272, 279, 285
 Հաշտեանք, Հաշտենից գավառ - 11, 36, 60
 Հառիճի վանք - 90, 93
 Հավաճիչ, ամրոց - 56
 Հարժիք, գյուղ - 228, 269

 Հարք, գաւառ - 22, 41, 141, 147
 Հեր, գավառ - 28
 Հերապոլիս (Չմշկածագ) - 40
 Հերեթ - 234
 Հերթ - 250
 Հյունեվանք - 25
 Հյուսիսային Կովկաս - 40, 133
 Հյուսիսային Միջագետք - 131
 Հնդիկք - 145
 Հնդկաստան - 69
 Հոնաստան - 107
 Հոնաց աշխարհ - 233
 Հոնաց պահակ - 220
 Հոռե, բերդ - 77
 Հոռոմոսի, վանք - 21
 Հոռոմք - 279
 Հունաստան, Հունաց երկիր - 13
 Հունարակերտ - 182, 271
 Հուրագղան, գետ - 87, 91
 Հոռոմ - 98, 173
 Հոռոմկլա, բերդ - 214, 218
 Հրագղան, գետ - 91, 259
 Հրաշկաբերդ - 252

 Ձիոնից, բերդ - 209
 Ձիրավի դաշտ - 183
 Ձորագետ - 157, 160, 168, 290
 Ձորափոր, գավառ - 274

Ձորովոր, գավառ – 44, 136,
202, 269

Ձորք, գավառ – 85, 150

Ղազվին, քաղաք – 251

Ղրիմ – 133

Ճակատք, գավառ – 57

Ճանեթ – 55

Ճարմանայնու, դաշտ – 267

Ճարմանի, դաշտ – 223

Ճենաստան, աշխարհ – 233

Ճղոնդիդ – 270

Ճորա – 221, 264

Ճորոխ, գետ – 58, 60, 219

Ճքեթ – 162

Մագազ, գավառ – 137

Մագանդարան – 236

Մագքթաց աշխարհ – 185

Մաթևուլեթ – 261

Մաժակ – 148

Մալաթիա – 58

Մաճնաբերդ – 100, 134, 143,
149, 181, 188, 203, 229

Մակեդոնիա – 26

Մակուրիսցիխե – 271

Մահկանաբերդ – 109, 136-
137, 162

Մամռոտ, բերդ – 135

Մամրուան – 34

Մանազկերտ, քաղաք – 26,
28, 55, 73, 78, 134, 180,
217-218, 274

Մանասա գոմք – 202

Մանավազակերտ, քաղաք –
75, 218

Մանգլիս – 273

Մանձկերտ – 159, 214, 218

Մանձկերտ – 180

Մասքույթք – 220, 264

Մարաղա – 261

Մարաստան, Մարաց աշ-
խարհ – 28, 89, 93

Մարաց մարզ – 12

Մարդաղի – 22, 41

Մարդաստան, գավառ – 265

Մարդպետական – 221, 223

Մարզպանական Հայաստան
– 37

Մարնաշեն – 29

Մարտակերտի շրջան – 183

Մարտիրոսաց, քաղաք – 254

Մարտունի, քաղաք – 265

Մարք – 152

Մելիտենե -76, 148

Մելտին - 141

Մեծ Հայք – 35-36, 38-44, 58-
60, 75, 77, 84-86, 91-93,
132-137, 139, 147-148, 150,
176-183, 186, 202-204, 216-
218, 267, 271-272, 285

Մեծ Սյունիք – 265

Մեծովաց, լեռ – 34

- Մեծրաց (Սողանլու) լեռներ
 – 274
 Մեղրագետ - 218
 Մեսխուն – 31
 Մերզումեն, գետ – 218
 Մերձավոր Արևելք – 266
 Մէջերկրայս - 280
 Մծնկերտ – 215, 219, 250, 274,
 179
 Միափոր, գավառ – 104
 Միջագետք – 11, 37, 60, 131,
 148, 159, 266, 176
 Միջերկրական, ծով – 266
 Մլիեղքի Ալամուդ, երկիր –
 174
 Մլիուտք – 146
 Մծբին, քաղաք – 15, 37, 148
 Մշո, գավառ – 218
 Մոդենախե – 261
 Մոկք, նահանգ – 178
 Մոսուլ - 261
 Մոսփարդին – 146
 Մովկանա, դաշտ – 259, 276
 Մորենի – 222, 266
 Մուխանք (Միլ Մուղան)
 դաշտ – 135
 Մուխրանի դաշտ – 262
 Մուղան – 128, 135, 136, 141,
 189, 203, 258, 276, 283
 Մուղանայ, դաշտ – 141, 281
 Մուղանի երկիր – 136, 186,
 189, 203, 276, 276
 Մուշ – 21, 73, 218
 Մուրադին – 285
 Մուրց, գետ – 40
 Մսր - 129
 Մրաճուլք – 162
 Մրեն – 165, 266
 Մցխեթա – 120, 185, 271
 Մցխիթա – 233-224
 Յուշի, վանք – 90, 93
 Նախիջևան – 178, 251, 251,
 255, 260-261
 Նախճավան – 41, 69
 Նամրվան – 159
 Նետիս, գյուղ – 259
 Ներսեհապատ - 285
 Ներքին Բասեն – 250
 Ներքին Խաչեն – 170
 Նիգ, գավառ – 42
 Նիկիա – 36
 Նիկոպոլիս, գյուղ – 149
 Նոր Աֆոն, քաղաք
 Նոր Բերդ – 143, 144, 149,
 188, 203
 Նոր Սիոն – 192
 Նորավանք – 228-231, 263-
 264, 270
 Նպատ, լեռ – 183
 Նփրկերտ – 42, 254
 Շահաստան Գանձակ, քա-
 ղաք – 172, 188, 191

Շահարմենների պետություն
– 92, 134-135
Շաղատ – 221-222, 290
Շամխոր – 135
Շամշուղա - 117
Շամշուղե – 240, 245
Շամշուլտ, Շամշուլտի
դղյակ – 25, 35, 42
Շամքոր – 71, 101, 106, 135,
170, 188, 202-203, 250
Շապուրան, քաղաք – 163,
181
Շառիան, գետ – 150
Շատիկ – 21, 46, 57
Շարուր – 258
Շաքե – 165
Շաքե – 266
Շաքի – 212, 222, 250, 266
Շիրակ – 17, 18, 21, 38, 42, 65,
81, 85, 86, 91-93, 166, 168,
209, 216, 223, 239, 243,
267, 272
Շիրակավան – 226
Շիրվան – 71
Շղփա – 51
Շմեղա Քար – 189, 203
Շողակաթ, եկեղեցի – 21
Շրուան – 212, 217

Ողջի գետ – 150
Որոտ – 170, 183, 252, 254
Որոտան, գյուղ – 183
Ոքաղե – 139, 180

Ուզբեկստան – 266
Ուխթյաց բերդ, ավան, քա-
ղաք – 34
Ուխտեաց, գավառ – 214, 219
Ուխտիք – 58, 130, 139, 159,
162, 180-182
Ույծ – 222, 266
Ուշի գյուղ – 93
Ուռհա – 131
Ուտի Առանձնակ, գավառ –
38
Ուտիք, նահանգ – 38, 134-
136, 186, 202-203
Ուրհա – 131
Ուրմիա, լիճ – 202, 204
Ուրֆա – 131

Չարաբերդ – 126, 138, 250
Չարեք, բերդ – 104, 135, 182,
250
Չին ու Մաչին, երկիր - 171
Չինաստան – 271
Չլդր լիճ – 58
Չորմայրի – 22, 188, 190-191,
194, 201
Չորրորդ Հայք, աշխարհ – 36
Չքատան, կղզի – 36

Պաղակացիս, ծովակ – 47, 58
Պարթևք – 132, 146, 158
Պարխար, լեռ – 5, 55, 58, 60,
161

Պարսից աշխարհ – 12, 89,
212
Պարսից կողմ – 175
Պարսկահայք նահանգ – 43
Պարսկաստան – 71, 73, 91,
163, 167, 172, 221, 233, 249,
251, 266, 275
Պարտավ – 17, 38, 106, 136,
250
Պղնձահանք – 112, 115, 126,
138, 173, 229
Պոնտական Կապադովկիա -
180
Պոնտոս, ծով – 39, 58, 60,
148, 158, 253

Ջասանի, կիրճ – 262
Ջավալիս, գավառ – 67
Ջավախերթ – 234
Ջավախք, գավառ – 14, 42,
77, 84, 153
Ջեհուն, գետ – 128, 139
Ջրաբերդ – 133, 138

Ռան – 161, 181
Ռանի, դաշտ – 262, 276
Ռուսաստան – 120

Ս. Գրիգոր, եկեղեցի – 158,
220, 232
Սագամ – 188, 203
Սալնաձոր, գավառ – 93
Սալքորա – 50-51

Սախաստա – 167
Սախաստան – 167, 182
Սախտոտ – 280
Սակուրեթի, բերդ – 25
Սահակ Սևադայի, բերդ –
135
Սաղամա, դաշտ – 188
Սաղմոսավանք – 90, 93
Սամատական երկիր – 24
Սամարացիների աշխարհ –
18
Սամշոյլտոյլ – 145
Սամշոյլդե – 160
Սամցխե-Ջավախք, նահանգ
– 177
Սամցխե – 146, 185, 277, 281
Սանահին, վանք – 98, 104,
133, 169, 219
Սասանյան Պարսկաստան –
266
Սատաղ – 41
Սեբաստիա – 143, 149
Սելջուկյան պետություն –
181
Սև, ծով – 58, 60, 180, 186, 271
Սևան – 80, 91, 157, 179, 217,
260, 277
Սևանա լիճ (Գեղամա ծով) –
133,
Սևորդիք – 157
Սևորդյաց, գավառ – 160
Սևուկ, բերդակ – 22
Սիմ, լեռ – 60

- Մինն – 192, 222
Միսակյանի Կոտակ, գավառ
– 85, 227
Մկուտրի, գյուղ – 153
Մյունիք – 8, 183, 183, 220-
222, 224, 226, 250, 265, 266,
273, 275
Մյունյաց նահանգ – 24, 85,
101, 133, 153, 183, 220-221,
223, 225, 228, 239, 252, 260,
263, 268-269, 275
Սոթք, գավառ – 135
Սոմխեթ, Սոմխիթ – 157, 182
Սոնեթի, Սոնեթ – 41, 146
Սուլակ, գետ – 265
Սուկավ, լեռ – 29
Սուրբ Աստուածածին – 206
Սուրբ Աստվածածին, գյուղ –
34
Սուրբ Գամաղիել, եկեղեցի –
27
Սուրբ Խաչ – 21, 27, 164, 177,
206
Սուրբ Կաթողիկե, եկեղեցի –
71-72, 153
Սուրբ Կարապետ, եկեղեցի
– 230
Սուրբ Մարի – 250, 271
Սուրբ Նախավկա, եկեղեցի –
230
Սուրբ Նշան – 199
Սուրբ Սարգիս, եկեղեցի –
199
Սուրմալու – 271
Սուրմարի – 229, 271
Սպահան, քաղաք – 251
Սպեր – 141, 148, 180
Սպերի ծով – 232, 271,
Սվազ, քաղաք – 149
Սվանեթիա – 120, 122, 124,
129
Վաղարշակերտ, քաղաք –
27, 42, 47, 50, 58, 150, 224,
250, 274
Վաղարշապատ – 224
Վայոց ձոր – 101, 232, 251-
252, 270, 275
Վան – 150-151
Վանա լիճ (Բզնունյաց ծով) –
36, 43, 92-93, 134, 150, 177,
180, 216, 285
Վանանդ, գավառ – 29, 41, 43,
47, 58, 161, 181, 227, 236-
237, 239, 269, 272
Վանի նահանգ – 150-151
Վասպուրական – 17, 24, 29,
35, 39, 41, 43, 53, 59, 60, 76,
80, 85, 92, 134, 156, 178,
181, 206, 216, 227, 265, 268,
285
Վարազ – 209, 216
Վարաժնունիք – 147
Վարդանաշատի երկիր – 171,
182
Վարձե – 229

- Վարձիա, վանք – 154, 270
 Վենետիկ – 95, 152, 206
 Վերին Ջավախք - 176
 Վերին կամ Անփայտ Բասեն
 – 58, 181, 272
 Վերին Միջագետք – 148
 Վիրահայք – 39
 Վիրապ – 282
 Վիրք – 7-8, 11, 39, 79, 80, 83,
 91, 105, 131, 133, 141-142,
 148, 188, 220-211, 222-223,
 246, 279
 Վլադիմիր-Սուզդալյան Ռու-
 սիա – 274
 Վոլգա, գետ – 265
 Վոհ, գետ (Ճորոխ) – 60
 Վրաստան – 1-0-12, 14, 16-17,
 21, - 24, 27-28, 30, 32-34,
 39, 46-47, 54, 62, 68-69, 71-
 73, 95, 98, 106-107, 115,
 118, 124, 127, 130, 132, 136,
 148, 152-153, 156-157, 160-
 162, 164, 169, 171-173, 177,
 179, 224, 227-233, 235-236,
 240-241, 243-244, 248-250,
 253-254, 257, 259, 261-263,
 270-273, 275-276, 305,
 Վրաց երկիր, աշխարհ – 67,
 87, 89, 156
 Վրաց, գավառ - 53
 Վրաց դաշտ – 25, 35, 42
 Վրաց տուն – 281
 Վրկան – 146, 177,
- Տաթևի վանք – 228, 263, 273
 Տայոց աշխարհ, գաւառ -21,
 22, 24, 28, 31, 33-34, 45, 48-
 49, 185-186
 Տայք, նահանգ – 42, 44-45, 57,
 60, 113, 137, 139, 154, 177,
 181, 186, 219
 Տաշիր – 42, 84, 101, 157, 162
 Տաշիր-Չորագետ – 42, 44,
 149, 268
 Տաշիրք, գավառ – 17, 18, 25,
 35, 38, 157, 273
 Տաջիկստան – 266
 Տավուշ – 100-101, 134, 137,
 162, 188, 202-203, 240
 Տարոն, գավառ – 109, 134,
 135, 147, 220, 264
 Տարսուն, քաղաք – 33
 Տբեր – 270
 Տեղեր, վանք – 90, 93
 Տերևեն – 188, 203
 Տերունական, բերդ – 101,
 150, 162, 188, 203, 277
 Տերունական – 144
 Տիգրիս, գետ – 36, 59, 148
 Տորոլ, գետ – 40
 Տողատափ – 72
 Տուրուբերան (Տարոն), նա-
 հանգ – 41, 43, 60, 75, 92,
 134, 147, 150, 180, 218,
 Տրապիզոն – 63, 141, 208, 236,
 253, 281
 Տփխեաց տ[ու]ն – 212, 280

Տփխիս – 7, 25, 70-71, 81, 87,
140, 142-144, 185-186, 212,
213, 218, 278, 281-283

Տփղիս – 15, 17-18, 97, 114,
120, 124, 128, 136, 156,
162-163, 165, 167, 172, 175-
176, 194, 194-195, 229, 239,
240, 244-245, 256, 258

Տողուտափ – 214

Ցուրա, գյուղ – 269

Ցուրտագետ – 132, 177

Ցուրտավ – 96, 132, 154, 177,
225, 267

Փայտակարան – 13, 185-186

Փառիսոսի թագավորություն
– 134

Փարզման, գետ – 218

Փոքր Հայք – 76, 147, 149

Փուլթ, քաղաք – 15

Փոքր Սյունիք – 221, 265

Քաղկեդոն – 13, 80, 98, 170,
223

Քարայր – 188

Քարթլի – 59, 148, 177, 232-
235, 244, 272

Քարհերձ – 101, 188, 202-203

Քերսոն – 37

Քիրման – 236

Քոբայր – 131, 139, 175

Քոբայրավանք – 139

Քութաթիս – 277

Քութայիս, քաղաք – 273

Քուշանք – 146

Քվեմո Քարթլի – 177, 273

Քցիա, գետ – 271

Օլթի – 58, 78, 139, 181, 219

Օխթիս, գավառ – 73, 78

Օկոմի, ավան – 47

Օհանավանք – 90, 93

Օձուն, գյուղ – 18, 39, 130, 139

Օսեթիա – 120

Օվկիանոս, ծով – 253

Օրբեթ – 232, 234, 249, 271

Ֆարս – 236

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ.....	3
ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ ՏԱՐՈՆԵՑԻ, ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ.....	11
ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՑԻ, ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ.....	45
ՄԱՏԹԵՆՍ ՈՒՌՆԱՅԵՑԻ, ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ.....	61
ՄԱՍՈՒԷԼ ԱՆԵՑԻ, ՀԱԻԱՔՍՈՒՆՔ Ի ԳՐՈՑ ՊԱՏՄԱԳՐԱՑ.....	79
ՄԽԻԹԱՐ ԱՆԵՑԻ, ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀԱՎԵՊ ՄԱՏՅԱՆ.....	87
ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ.....	95
ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՑԻ, ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ.....	152
ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ.....	185
ԳՐԻԳՈՐ ԱՎՆԵՐՑԻ, ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՆԵՏԱԶԻԳՆԵՐԻ ԱԶԳԻ ՄԱՍԻՆ.....	187
ՄՄԲԱՏԱՅ ՍՊԱՐԱՊԵՏԻ ՏԱՐԵԳԻՐՔ.....	206
ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ, ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ.....	220
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԷԼԵԱՆԻ.....	277
ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ.....	286
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ.....	302

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալարյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի
Հրատ. խմբագրումը՝ Մ. Հովհաննիսյանի

Տպագրված է «Քոփի փրինթ» ՍՊԸ-ում:
Ք. Երևան, Խորենացի 4-րդ նրբ., 69 տուն

Ստորագրված է տպագրության՝ 24.09.2019:
Չափսը՝ 60x84 ¹/₁₆: Տպ. մամուլը՝ 20:
Տպաքանակը՝ 100:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.am